

12

КИЇВ-1971

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР»
- Розвиток національних відносин на сучасному етапі комуністичного будівництва
- Українські буржуазні націоналісти — знаряддя гітлерівської «п'ятої колонії» в США
- Соціальні функції і методи історичного дослідження сучасності
- До 70-річчя першої російської революції (Добірка)
- До 200-річчя повстання О. Пугачова (Добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

К завершению издания 26-томной «Исторії міст і сіл Української РСР». Статьи. *И. П. Кожукало*. Развитие национальных отношений на современном этапе коммунистического строительства. *Н. Н. Варварцев*. Украинские буржуазные националисты — орудие гитлеровской «пятой колонны» в США. *Методология и методика исторических исследований*. *В. В. Косолапов*. Социальные функции и методы исторического исследования современности. *Сообщения. К 70-летию первой русской революции*. *В. Д. Сусоров*. Пропаганда идеи союза рабочих и крестьян в листовках большевистских организаций Юга Украины (1905 г.). *А. Д. Гришин*. Крестьянское движение на Юге Украины накануне первой русской революции. *Н. Н. Лещенко*. Подъем крестьянского движения на Украине весной и летом 1905 г. *К 200-летию восстания Е. Пугачева*. *И. Г. Рознер*. Крестьянская война 1773—1775 гг. в России и ее влияние на Украину. *А. Я. Михелькис*. Государственная военная коллегия — высший орган власти в восстании под руководством Е. Пугачева в 1773—1775 гг. *** *В. Е. Мельниченко*. К вопросу о деятельности иностранных коммунистов на Украине в 1920 г. *Г. Томов*. Роль болгаро-советской дружбы и сотрудничества для индустриального развития Народной Республики Болгария (на опыте Бургасского округа). *В. А. Горбик*. Английские ультра: прошлое и настоящее. Заметки. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Документальные очерки. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

To the Accomplishment of the 26-th Volumes Edition of the "History of Cities and Villages of the USSR". Articles. *I. P. Kozhukalo*. Development of National Relations at the Modern Stage of Communism Building. *N. N. Varvartsev*. Ukrainian Bourgeois Nationalists — an Instrument of the Hitlerite "Fifth Column" in the USO. *Methodology and Methods of Historical Investigations*. *V. V. Kosolapov*. Social Functions and Methods of Historical Investigation of the Present. *Communications. On the 70th Anniversary of the First Russian Revolution*. *V. D. Susopov*. Propaganda on the Idea of Alliance between the Workers and Peasants in Leaflets of Bolsherist Organizations in the South of the Ukraine (1905). *A. D. Grishin*. Movement of Peasants in the South of the Ukraine on the Eve of the First Russian Revolution. *N. N. Leshchenko*. Upsurge of the Peasant Movement in the Ukraine during Spring and Summer of 1905. *On the 200 Anniversary of E. Pugachov's Uprising*. *I. G. Rozner*. The Peasants' War of 1773—1775 in Russian and Its Influence on the Ukraine. *A. Ya. Mikhelkis*. The State War Board — the Higher Government Body in the Uprising under E. Pugachev's Leadership in 1773—1775. *** *V. E. Melnichenko*. Concerning Activity of Foreign Communists in the Ukraine in 1920. *G. Tomov*. The Role of Bulgarian-Soviet Friendship and Cooperation for Industrial Development of the People's Republic of Bulgaria (from the Experience of the Burgas District). *V. A. Gorbik*. English Ultra: the Past and the Present. Notes. Protection and Use of Monuments of History and Culture. Our Calendar. Documentary Essays. A Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (165)

ГРУДЕНЬ

1974

РІК ВИДАННЯ
ВІСІМНАДЦЯТИИ
Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРИ ЦК КНРС

ЗМІСТ

До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» 3

СТАТТІ

- І. П. Кожукало — Розвиток національних відносин на сучасному етапі комуністичного будівництва 13
- М. М. Варварцев — Українські буржуазні націоналісти — зняряддя гітлерівської «п'ятої колони» в США 24

Методологія і методика історичних досліджень

- В. В. Косолапов — Соціальні функції і методи історичного дослідження сучасності 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 70-річчя першої російської революції

- В. Д. Сусоров (Херсон) — Пропаганда ідеї союзу робітників і селян у листівках більшовицьких організацій Півдня України (1905 р.) 46
- А. Д. Гришин (Бровари Київської обл.) — Селянський рух на Півдні України напередодні першої російської революції 53
- М. Н. Лещенко — Піднесення селянського руху на Україні навесні і влітку 1905 р. 60

До 200-річчя повстання О. Пугачова

- І. Г. Рознер — Селянська війна 1773—1775 рр. у Росії та її вплив на Україну 69
- О. Я. Міхелькіс (Іллічеаськ Одеської області) — Державна військова колегія — вищий орган влади в повстанні під керівництвом О. Пугачова в 1773—1775 рр. 77

* *

- В. Ю. Мельниченко — До питання про діяльність іноземних комуністів на Україні в 1920 р. 83
- Г. Томов (НРБ) — Роль болгаро-радянської дружби і співробітництва для індустріального розвитку Народної Республіки Болгарії (на прикладі Бургаського округу) 91
- В. О. Горбик — Англійські ультра: минуле і сучасне 95

ЗАМІТКИ

- В. П. Мороховський (Львів) — Підготовка механізаторських кадрів у сільських професійно-технічних училищах Української РСР в роки восьмої п'ятирічки 101
- В. І. Шамко (Одеса) — З історії партійного керівництва створенням пролетарських спілок молоді на Україні в 1917 р. 105

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

О. П. Силін — Видатний архітектор В. Г. Заболотний 111

НАШ КАЛЕНДАР

Т. Н. Степаненко — 70-річчя газети «Вперед» 117

О. В. Хланта (*Ужгород*) — Славний син робітничого класу Чехословаччини 119

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

А. С. Ключенко (*Запоріжжя*) — Тут билися тільки герої (Закінчення) 122

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Г. П. Єрхов — Висвітлення ленінського принципу демократичного централізму в радянській історіографії 130

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Б. І. Стеля, В. П. Хижняк — В. Василенко. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.) 135

О. Д. Колесник (*Москва*) — А. Д. Марченко. Герои-широнинцы. Документальний очерк 136

П. А. Гаврюк — В. Акшинский. Климент Ефремович Ворошилов. Биографический очерк 137

П. П. Гудзенко — Н. Г. Гончаренко. В битвах за Октябрь (март 1917 — март 1918 гг.) 139

Г. Я. Сергієнко — О. В. Орлик. Передовая Россия и революционная Франция (I половина XIX в.) 140

Ю. М. Гроссман (*Львів*) — Н. Н. Улащик. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода 141

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ю. І. Зінченко — Нарада авторського колективу багатотомної «Історії Української РСР» 143

М. О. Луценко — Про видання історичної літератури «Науковою думкою» в 1975 р. 144

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1974 р. 146

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Когляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'ятій, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Тех. редактори Т. Р. Спекторова, Т. М. Шендерович
Коректор Л. П. Захарченко

БФ 30168. Здано до складання 27.X 1974 р. Підписано до друку 13.XII 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108^{1/16}. Друк. аркушів 10,0. Обліково-видавн. аркушів 14,0. Умовно-друк. аркушів 15,67. Зам. К-169. Тираж 6508. Ціна 40 коп.

ДО ЗАВЕРШЕННЯ ВИДАННЯ 26-ТОМНОЇ „ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР“

Цього року вийшла в світ книга «Кримська область». Тим самим завершено видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Ця унікальна праця, створена вперше в радянській історіографії, була відзначена на XXIII і XXIV з'їздах Компартії України, на травневому (1974 р.) Пленумі Центрального Комітету Комуністичної партії України серед досягнень учених-суспільствознавців нашої республіки. Завершення фундаментального, багатотомного видання, в якому на основі марксистсько-ленінської методології, у нерозривному зв'язку з історією народів СРСР і, насамперед великого російського народу, відтворено історію міст і сіл Української РСР та показано історичний розвиток українського народу від найдавніших часів до наших днів, стало помітним явищем в історичній літературі, визначною подією в науковому і культурному житті республіки.

Як відомо, в успішному виконанні грандіозних завдань будівництва нового суспільства Комуністична партія надає першочергового значення вихованню народу в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії відзначалося, що «за останні роки у нас проведено значну роботу по вихованню у радянських людей почуття гордості за свою Батьківщину, за свій народ, за його великі звершення, почуття поваги до гідних сторінок минулого своєї країни»¹.

У промові на XVII з'їзді ВЛКСМ Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначав, що знання рідного краю є невід'ємною і складовою частиною того дорожочинного капіталу, що здобувається людиною на її життєвому шляху².

Вагомий вклад у розв'язання цих благородних завдань внесла і вносить радянська історична наука, про розвиток якої постійно піклується Комуністична партія. Історики Радянського Союзу беруть активну участь у розробці актуальних проблем суспільних наук, до чого їх закликають рішення XXIV з'їзду КПРС, постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», у формуванні в широких масах трудящих марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної моралі, підвищенні їх загальноосвітнього і культурного рівня, класової свідомості, піднесенні їх політичної і трудової активності.

Працюючи в тісному контакті із суспільствознавцями всіх братніх республік і передусім вченими Академії наук СРСР, історики Радянської України розробляють і вирішують насущні проблеми історичної науки, розширюють фронт наукових досліджень, присвячують їх

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 96.

² Див. Л. І. Брежнев. Промова на XVII з'їзді ВЛКСМ, К., 1974, стор. 14.

формуванню людини соціалістичного суспільства, вихованню її в дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму, непримиренності до пережитків минулого і буржуазної ідеології. В нашій республіці вийшов ряд фундаментальних досліджень, тематичних і документальних публікацій та інших видань, присвячених важливим питанням і періодам історії. Все це дало змогу історикам розпочати підготовку багатотомної «Історії Української РСР».

Відомо, що ще на початку 30-х років О. М. Горький висунув ідею створення «Історії фабрик і заводів».

Через три десятиріччя ініціатором створення історії міст і сіл нашої республіки стала її громадськість — насамперед вчителі-історики, журналісти, краєзнавці. Народна ініціатива була підтримана вченими-істориками та архівістами, які звернулися з відповідними пропозиціями до Центрального Комітету Компартії України.

У травні 1962 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про видання історії міст і сіл Української РСР». Для загального керівництва роботою по підготовці серії книг ЦК Компартії України затвердив Головну редакційну колегію*.

Окремо слід сказати про багатонаціональний авторський колектив, який працював над «Історією міст і сіл Української РСР». Поряд з ученими-істориками до її написання були залучені найширші кола громадськості — вчителі, викладачі вузів і середніх спеціальних навчальних закладів, науковці, працівники культосвітніх установ, архівів, місцевих партійних і радянських органів, любителі-краєзнавці, журналісти і письменники, ветерани Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, передовики виробництва.

Отже, в процесі створення капітальної праці об'єдналися зусилля істориків республіки і широкої громадськості, згуртувався численний творчий актив. Усього в підготовці та написанні 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» взяло участь близько 100 тис. чол., включаючи не тільки безпосередніх авторів статей (їх налічується понад 10 тис. чол.), але й усіх тих, хто певною мірою сприяв виявленню, збиранню, опрацюванню й апробації матеріалів, провадив різноманітну організаційську роботу.

Характерною особливістю роботи авторського колективу є те, що він працював на громадських засадах, без винагороди. Ця обставина свідчить про те, що названа праця є логічним продовженням, — звичайно, на новому етапі розвитку країни — згаданій вище ідеї О. М. Горького про створення історії фабрик і заводів з участю самих трудящих.

Перед авторським колективом було поставлено завдання: написати наукові біографії міст і багатьох сіл нашої республіки, з партійно-класових позицій, в історичній послідовності дати оцінку суспільним явищам і подіям, які відбувалися в них, показати на широкому історичному фоні спільність історичної долі великого російського та українського народів, їх боротьбу проти іноземних загарбників та експлуататорів, за перемогу Великого Жовтня, розкрити величні досягнення українського народу під зорею Радянської влади, що є наслідком незрівнянних переваг соціалістичного ладу, мудрого керівництва Комуністичної партії та її Центрального Комітету, свідченням торжества ленінської національної політики, непорушної дружби радянських наро-

* Склад Головної редколегії: П. Т. Тронько (голова Головної редколегії), М. П. Бажан, М. К. Білогуров, І. К. Білодід, П. П. Гудзенко, Т. І. Дерев'янкін, І. І. Компанієць (заст. голови Головної редколегії), Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Королівський, О. Г. Мітюков, І. Д. Назаренко, П. М. Овчаренко, С. Д. Пількевич, Я. Д. Ремезовський, І. С. Слабеев (відповідальний секретар), К. К. Цілуйко, А. Г. Шевелєв (заст. голови Головної редколегії).

дів-братів, їх тісного співробітництва та братерської взаємодопомоги у будівництві соціалізму і комунізму.

Протягом дванадцяти років, які минули з часу прийняття названої вище постанови з приводу створення «Історії міст і сіл УРСР», ЦК Компартії України п'ять раз розглядав питання про хід написання зазначеної праці і тим самим подав величезну допомогу авторам, Головній редколегії та редколегіям томів у визначенні чергових завдань, подоланні наявних труднощів та усуненні недоліків, що мали місце в організації видання. Партійне керівництво мало вирішальне значення для підготовки і завершення цієї роботи на високому ідейно-науковому рівні.

Велику увагу підготовці томів і матеріалів до них приділяли обласні, міські та районні комітети партії, під керівництвом яких проводилася робота на місцях. Редколегії томів очолювали секретарі обкомів партії по ідеологічній роботі, а секретарі міськкомів і райкомів — відповідні редакційні комісії. Редколегії томів склалися з викладачів вузів, науковців, працівників культури, архівістів, журналістів.

Активно допомагали у створенні історії міст і сіл радянські установи. Так, відділи й управління обл- і райвиконкомів забезпечували авторів необхідними даними про розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, комунального господарства, культури, освіти і охорони здоров'я, а також перевіряли й уточнювали показники і факти, що наводилися в матеріалах.

До підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» були залучені республіканські міністерства — освіти, вищої і середньої спеціальної освіти, культури, а також Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі, ЦСУ і Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, РАТАУ, спілки письменників і журналістів, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури та ін.

Необхідно підкреслити, що велику науково-методичну допомогу редколегіям і авторським колективам подав спеціально створений 1966 р. в Інституті історії АН УРСР відділ історії міст і сіл. Крім науковців-істориків, до його складу ввійшли фахівці таких галузей, як економіка, археологія, літературознавство, мовознавство, мистецтвознавство, фольклористика й етнографія з відповідних інститутів Секції суспільних наук Академії наук УРСР.

Тоді ж, на прохання Головної редколегії історії міст і сіл, за рішенням Президії АН УРСР у складі Головної редакції Української Радянської Енциклопедії було створено спеціальну редакцію.

Весь 12-річний період створення «Історії міст і сіл Української РСР» можна умовно поділити на три етапи. Перший з них, організаційно-підготовчий, охоплює приблизно другу половину 1962 — весну 1964 рр. У цей час було затверджено редколегії всіх томів і комісії для збирання матеріалів у містах, райцентрах і селах республіки, створено авторські колективи, визначено населені пункти, про які мали писатися нариси. Важливе значення надавалося створенню науководовідкового апарату на документальні матеріали і публікації з історії міст і сіл, що зберігалися в бібліотеках і архівах.

Проте головним і найбільш складним завданням, що вирішувалося протягом першого періоду, була розробка методологічних та науково-методичних принципів видання, ґрунтовно викладених у «Методичних вказівках авторським колективам, комісіям і редакційним колегіям, рецензентам і редакторам томів «Історії міст і сіл Української РСР». Ці методичні вказівки були схвалені ЦК Компартії України і затверджені Головною редколегією у травні 1964 р.

Крім мети і завдань багатотомної праці, у «Методичних вказівках» було визначено обов'язки редколегій томів і комісій, структуру видання і вимоги до нарисів з історії населених пунктів від найдавніших часів до наших днів, а також дано схему науково-видавничих органів. Автори одержали науково-редакційні та інші методичні рекомендації.

Працювати над цим документом довелося вперше і тому згодом «Методичні вказівки» вдосконалювалися і збагачувалися з урахуванням нових вимог і практичної діяльності авторського колективу.

На першому етапі нелегко було визначити найбільш раціональну структуру видання, а також окремих томів і нарисів. Спочатку увагу Головної редколегії привернув алфавітний принцип як незалежний від можливих змін в адміністративно-територіальному поділі областей і районів. Однак при цьому втрачався територіальний зв'язок між сусідніми населеними пунктами, історичні події в яких часто перепліталися.

Другий етап тривав з весни 1964 до 1967 р. Це був період написання робочих варіантів рукописів більшості томів, підбору до них ілюстрацій, групової апробації підготовлених текстів. На цьому етапі Головна редколегія в основному подавала науково-методичну допомогу редколегіям томів і авторським колективам.

Ще 1964 р. Головна редколегія разом з редколегіями томів складала графік завершення написання рукописів томів. Враховуючи об'єктивні можливості, зокрема наявність джерел і літератури, забезпеченість кадрами, створення авторських колективів, стан розробки історії областей, було заплановано протягом 1964—1966 рр. завершити роботу над томами по Харківській, Полтавській, Львівській, Одеській, Закарпатській, Київській та Вінницькій областях.

Особливу увагу було приділено тому «Харківська область», яким планувалося розпочати видання «Історії міст і сіл Української РСР». Завдяки повсякденному керівництву обкому партії, серйозній увазі до цієї справи міськкомів і райкомів рукопис цього тому було в основному написано до кінця 1965 р. Зважаючи на оригінальність видання, Головна редколегія спочатку видала макет тому. В першій половині 1966 р. його було надіслано академічним інститутам і вузам країни, визначним ученим-історикам, усього 200 адресатам. Рецензування макету дало змогу всебічно перевірити науково-редакційні принципи видання, якість підготовлених матеріалів. Загалом надійшло понад 100 відгуків, в яких схвалювалося проведена робота і водночас давалися цінні пропозиції та побажання. Вони були враховані не тільки редколегією тому «Харківська область», а й редакційними колегами всіх наступних книг.

Виданням макету тому «Харківська область», рецензуванням і підведенням підсумків його обговорення навесні 1967 р. закінчився другий етап роботи над «Історією міст і сіл Української РСР».

І, нарешті, третій етап охоплює час з 1967 р. і до завершення всієї роботи, тобто до початку 1974 р., коли вийшов у світ, як уже відзначалося на початку статті, останній том, присвячений Кримській області.

Процес апробації написаних текстів був таким. Підготовлені нариси з історії міста чи села спочатку обговорювалися на зборах жителів, відкритих партійних зборах, у райкомах і міськкомах партії. Часто вони попередньо друкувалися на сторінках районних газет, передавалися по радіо. Широке обговорення нарисів на місцях дозволило уникнути недоліків і окремих упущень. Важливе значення мало обговорення окремих нарисів на кафедрах історії вузів, а також залучення викладачів університетів та інститутів, середніх спеціальних навчальних закладів до складу авторських і науково-редакційних груп при редколегіях томів.

Затверджені редколегіями рукописи томів надходили до відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР для визначення їх наукового рівня та готовності до видання. Остаточна науково-редакційна і редакційно-видавнича підготовка рукописів здійснювалася редакційними групами Головної редакції Української Радянської Енциклопедії.

Тільки після проходження всіх цих етапів ґрунтовного обговорення й апробації рукописів, ретельної роботи над текстами нарисів Головна редколегія рекомендувала їх до друку. Якщо врахувати, що перший том («Харківська область») побачив світ у жовтні 1967 р., а останній («Кримська область») — у січні 1974 р., то, отже, на редакційно-видавничий процес усіх 26 томів було затрачено лише шість років.

Однією з позитивних рис «Історії міст і сіл Української РСР» є її широка джерельна база. В ході створення цієї праці авторські колективи вивчили десятки тисяч архівних джерел та публікацій з історії населених пунктів. Велику допомогу в цьому авторам подали працівники державних і партійних архівів нашої республіки.

Автори працювали також в архівах Москви, Ленінграда, ряду областей Російської Федерації, Білорусії, Латвії та Молдавії. Певну допомогу подали також учені Польщі й Угорщини, які сприяли висвітленню минулого ряду населених пунктів західних, у тому числі й Закарпатської, областей України.

Архіви республіки поповнили свої фонди більш як 10 тис. аркушів копій і близько 350 тис. мікрофотокопій. Авторські колективи томів дослідили і використали понад 1,6 млн. архівних справ, що зберігаються у фондах центральних, республіканських і місцевих державних та партійних архівів, матеріали поточного діловодства установ та організацій, колгоспів і сільських Рад, а також спогади учасників подій.

Значний вклад у підготовку нарисів і довідок внесли бібліотеки. Бібліографічною роботою керували співробітники Державної історичної бібліотеки УРСР, а також їхні колеги з ЦНБ АН УРСР, Львівської наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. С. Стефаника, з багатьох наукових й обласних, міських і районних бібліотек. Широко використовувалися фонди Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна та інших провідних бібліотек Союзу РСР. Так, в історико-краєзнавчій картотеці Державної історичної бібліотеки УРСР нині налічується більше 250 тис. карток, в обласних бібліотеках — 750 тис. Такого масштабного використання документальних джерел і наукової літератури не знає інше видання в республіці.

Широко збагачені нариси статистичними даними, конкретними соціально-економічними дослідженнями, етнографічними матеріалами, повітніми результатами археологічних експедицій, особливо проведених у зонах будівництва потужних електростанцій та сучасних промислових комплексів, — все це підвищує наукову цінність томів як енциклопедичного джерела знань.

Певну допомогу в створенні «Історії міст і сіл Української РСР» подати наукові періодичні видання нашої республіки — «Український історичний журнал», «Архіви України», «Народна творчість та етнографія», «Мовознавство», «Пам'ятники України» та ін. Так, наш журнал ще 1958 р. опублікував лист одного з читачів під назвою «Створити історію міст Радянської України». З допомогою численних матеріалів, які друкувалися в 1963—1966 рр. на сторінках постійного розділу «До історії міст і сіл Радянської України», редакція «Українського історичного журналу» радила авторам, які ще не мали достатнього досвіду краєзнавчої роботи, як слід писати історію свого міста, села. Разом з ним журнал друкував різні практичні, ділові поради, спрямовані

на підвищення рівня нарисів з історії міст і сіл, на дальший розвиток історичного краєзнавства.

Слід сказати також про структуру видання. Кожній області присвячено окремий том. Крім того, один том присвячено Києву. Це — заголовний том із загальною передмовою Головної редколегії.

Кожний з томів розпочинається вступним словом від редколегії, історико-економічними нарисами про область та обласний центр, потім, в алфавітному порядку, за назвами районів, згрупована решта нарисів — про райцентр зі стислим описом історії даного району, далі, також за алфавітом, подаються інші нариси і, нарешті, статті-довідки про селища міського типу і села, які є центрами сільських і селищних Рад депутатів трудящих. У томах вміщено географічні та іменні покажчики, а також післямови.

Всього у виданні вміщено 1341 нарис (зокрема, про всі міста та вибірково про 964 селища міського типу, найбільш визначні села), 475 коротких довідок про райони та 8319 стислих заміток про селища міського типу й села, які є центрами сільських Рад. Загальний обсяг усіх 26 томів — 2361,3 авторських аркуша.

«Історія міст і сіл Української РСР» багато ілюстрована. Кожний том має від 250 до 450 різноманітних ілюстрацій — документальних фотознімків, кольорових вклейок, карт і картосхем. Загалом видання налічує 9116 ілюстрацій, значна частина яких публікується вперше.

У значній (за обсягом) частині кожного тому розглядається дорадянський період в історії міст і сіл республіки. Матеріали як кожного тому зокрема, так і всього видання в цілому відображають найважливіші події, пов'язані з виникненням і розвитком населених пунктів. Перед читачем постає широка картина боротьби українського народу проти соціального і національного гніту в роки, які передували перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Автори нарисів показують зародження і розвиток робітничого класу України — невід'ємної складової частини всеросійського пролетаріату. Під прапором інтернаціоналізму російські й українські робітники пліч-о-пліч боролися проти самодержавства, проти спільних класових ворогів. Наведені матеріали переконливо спростовують облудні твердження українських буржуазних націоналістів про «безбуржуазність» і «безкласовість» української нації.

Разом з тим, матеріали цієї частини томів свідчать про те, що трудящі України завжди відчували щирі почуття дружби до великого російського народу, що вони спільно боролися проти самодержавства і капіталізму, за свою кращу долю. Ідея дружби і братерства цих народів, таких близьких, за висловом В. І. Леніна, і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією³, проходить лейтмотивом через усе видання.

Цілком природно, що головну увагу в томах приділено саме радянському періодові. Адже під зорею Радянської влади український народ здобув щастя і долю, в братній сім'ї народів СРСР він досяг свого найвищого розквіту.

Під проводом партії комуністів український народ разом з великим російським, з іншими братніми народами піднявся на боротьбу за нове життя. Він завойовував його під прапором В. І. Леніна, під прапором пролетарського інтернаціоналізму в жорстоких битвах з іноземними інтервентами та буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Наведені в томах матеріали не залишають каменя на камені від злісних вигадок наших класових ворогів про те, що, мовляв, соціалістична рево-

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 334.

люція була принесена з Росії, оскільки український народ начебто не був готовий до цього історичного кроку.

Наведений в «Історії міст і сіл Української РСР» фактичний і цифровий матеріал розкриває грандіозні зусилля трудівників республіки, які у сім'ї братніх радянських народів спільною працею здійснили соціалістичну індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію.

Яскравою, немеркнучою сторінкою ввійшла в літопис Країни Рад Велика Вітчизняна війна. Нещодавно трудящі Радянської України урочисто відзначили 30-річчя визволення республіки від німецько-фашистських загарбників. Воно стало важливим етапом у підготовці до всенародного свята — 30-річчя всесвітньо-історичної перемоги радянського народу, яке відзначатиметься в травні 1975 р.

Безсмертним ратним і трудовим подвигам трудящих УРСР, як і всього Союзу РСР, присвячено найбільш хвилюючі сторінки видання.

У містах і селах республіки споруджено близько 27 тис. пам'ятників, встановлено меморіальні дошки, відкрито музеї.

«Ці музеї і пам'ятники,— говорив В. В. Щербинський у виступі на урочистих зборах, присвячених 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, — є своєрідним Пантеоном слави і величі солдатського подвигу, мужності партизанів і підпільників, героїзму жінок і молоді, міцної і непорушної дружби братніх народів нашої країни, пам'яті про спалені міста і села, радянських людей, замучених у фашистських катівнях»⁴.

На сторінках книг висвітлюються етапи боротьби з фашистськими загарбниками, ратні і трудові звершення тих буремних років, сердечне піклування про евакуйованих радянських людей, немеркнучий подвиг воїнів-визволителів, їх непорушна братерська єдність, торжество ленінської національної політики КПРС.

Можна без перебільшення сказати, що в кожному нарисі, в кожній довідці яскраво видно величезні успіхи радянського народу, досягнуті після переможного завершення Великої Вітчизняної війни. Це були роки, коли наші люди, не шкодуючи своїх сил, відбудовували і далі розвивали зруйноване війною господарство, здійснювали великі завдання в умовах розвинутого соціалізму.

Однією з тем, яка пронизує всі матеріали томів, є керівна роль Комуністичної партії — організатора і натхненника всіх наших перемог. У цілому ряді матеріалів висвітлюється діяльність В. І. Леніна та його славних соратників, які створювали більшовицькі організації, докладно зображено перші кроки цих організацій. Автори нарисів розповідають про багатогранну діяльність Компартії України — бойового загону КПРС — по керівництву промисловістю, сільським господарством і культурним будівництвом у республіці.

На сторінках видання ми бачимо й таку винятково важливу тему, як непорушна ленінська дружба українського і російського народів, усіх народів Радянської Країни. Інтернаціональна єдність і братерство радянських людей ще більше зміцнили в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму.

Важливою темою, що висвітлюється в цьому літопису дружби народів, є возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Ця проблема в такому великому обсязі досліджується в томах, присвячених Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Львівській, Волинській, Ровенській, Тернопільській і — частково — Одеській областям. На основі марксистсько-ленінської методології тут

⁴ «Радянська Україна», 19 жовтня 1974 р.

подається систематичний виклад історичного минулого і сучасного західних областей УРСР.

Широким планом на сторінках томів висвітлюється вирішальна роль народних мас в історії, зокрема вона розкривається через показ діяльності активних учасників класових битв, борців за перемогу Радянської влади, героїв праці довоєнних п'ятирічок. У виданні названо сотні нових імен учасників революційних подій, більшовицького підпілля та партизанського руху періоду Великої Вітчизняної війни, зв'язців трудового фронту наших днів. У цьому виданні вперше названо імена всіх двічі Героїв і Героїв Радянського Союзу, яким було присвоєно це звання в битвах за Радянську Україну, а також імена Героїв Соціалістичної Праці в республіці. Всього в книгах багатотомної серії названо 125 тис. імен — представників усіх націй і народностей Союзу РСР.

Слід згадати і про те, що у виданні широко показано суспільно-політичне життя трудящих. Висвітлено і таку тему, як зростання освіти і культури радянських людей. Значне місце приділяється зображенню проблем культурного будівництва, формуванню кадрів соціалістичної інтелігенції, бурхливому розвитку науки, освіти, літератури, мистецтва, засобів масової інформації. Автори називають прізвища видатних діячів літератури, мистецтва і науки, які народилися в тих чи в інших містах і селах, розповідають про животворний культурний обмін, процес взаємозбагачення і взаємозближення культур. Всі ці та інші важливі проблеми знайшли своє «наскрізне» відображення в томах «Історії міст і сіл Української РСР».

Заключні матеріали нарисів присвячені здійсненню настанов XXIV з'їзду КПРС, боротьбі трудящих за виконання планів дев'ятої п'ятирічки, видатним досягненням радянського суспільства, всієї братньої сім'ї радянських народів. Все це ще раз свідчить, що історія наших днів, героїчні звершення сучасників стали сферою ґрунтового аналізу і творчого осмислення радянської історичної науки.

Характеризуючи позитивні моменти праці, необхідно наголосити на тому, що її значення далеко не обмежується суто науково-пізнавальними критеріями. Для десятків тисяч людей робота над «Історією міст і сіл Української РСР» стала чудовою школою громадської діяльності та наукової творчості, сприяла глибшому осмисленню історичного процесу. Зібраний величезний фактичний матеріал (лише незначна його частина використана в багатотомному виданні) поповнив фонди архівів самодіяльних краєзнавчих музеїв та музейних кімнат у містах і селах республіки, на фабриках і заводах, збагатив навчально-виховний процес у середніх школах і вузах, широко використовується пропагандистами, лекторами, працівниками культосвітніх установ.

Комуністична партія завжди надавала великого значення розвитку краєзнавства, активній участі в ньому широких мас, вбачаючи в цьому важливий засіб підвищення загальноосвітнього рівня та патріотичного виховання трудящих, всебічного розвитку людини. В. І. Ленін не раз вказував на виняткову важливість глибокого і всебічного вивчення рідного краю, узагальнення місцевого досвіду для розв'язання широких завдань революційного перетворення всієї країни.

Можна впевнено сказати, що в результаті цієї багатогранної роботи, яка розгорнулася в республіці в зв'язку зі створенням «Історії міст і сіл УРСР», значною мірою зріс інтерес до краєзнавчих тем, збільшилась кількість історико-краєзнавчої літератури. Так, протягом останніх 10 років випуск такої літератури на Україні зріс у 4 рази.

Слід звернути увагу ще на один бік справи, безпосередньо пов'язаний з багатотомною працею. Її завершення, без сумніву, сприяє про-

паганді революційних, бойових і трудових традицій радянського народу на прикладі минулого і сучасного окремих населених пунктів.

Справді, в своїй доповіді про п'ятдесятиріччя утворення Союзу РСР Л. І. Брежнев яскраво говорив про успіхи Радянської України, про розквіт її міст і сіл. «Візьміть хоча б наш знаменитий робітничий Донбас. Згадайте стару Юзівку — це нагромадження халуп, бруд, тісноту і непорядкованість. І порівняйте її з Юзівкою сьогоднішньою — великим сучасним містом Донецьком, його широкими проспектами і зеленими парками, впорядкованими житловими будинками, прекрасними стадіонами і палацами культури. Згадайте життя донецького шахтаря до революції, жахливі умови його праці і побуту. Порівняйте це життя з сьогоднішнім життям донецького шахтаря або гірника Криворіжжя. Це люди, які пишуться своєю професією, оточені всенародною пошаною, гідно нагороджувані за свою славу працю, користуються всіма благами сучасної культури. Такі порівняння напрошуються скрізь — у Запоріжжі, Харкові, в Дніпропетровську, на Херсонщині і в Закарпатті»⁵.

Матеріали кожного тому «Історії міст і сіл Української РСР», зокрема тих, що присвячені Донецькій і Дніпропетровській, Харківській і Запорізькій, Херсонській і Закарпатській областям, переконливо показують грандіозні перетворення, про які говорив Л. І. Брежнев. Факти і події, що наводяться у книгах, дозволяють глибше зрозуміти пройдений героїчний шлях боротьби і творення, осмислити підсумки історичного розвитку, початком якого була Велика Жовтнева соціалістична революція.

Громадськість як нашої республіки, так і всієї країни позитивно зустріла вихід у світ фундаментального видання з історії міст і сіл України. За попередніми даними, в газетах і журналах («Правда», «Известия», «Экономическая газета», «Литературная газета», «Вопросы истории», «Огонек», «Комуніст України», «Радянська Україна», «Правда України», «Літературна Україна», «Україна», «Архіви України» та інших) було надруковано понад 100 рецензій.

Водночас брудними наклепами зустріли 26-томне видання запеклі вороги радянського народу — українські буржуазні націоналісти, всі ці бандерівці та мельниківці, які наприкінці Великої Вітчизняної війни втікли на захід від справедливого народного гніву і кари. Спочатку вони намагалися «науково обґрунтувати» неможливість створення такої праці, потім доводили, що її, мовляв, взагалі не дозволять опублікувати, а тепер пнуться зі шкіри, аби тільки будь-якою ціною спалювати її. Така позиція злісних ворогів ніскільки не дивує нас і вимагає давати рішучу відсіч будь-яким ворожим підступам та ідеологічним диверсіям. Ніхто не зможе спростувати або применшити величні досягнення трудящих Радянської України, їх вірність великим ідеалам ленінської дружби народів.

Багатотомна «Історія міст і сіл УРСР» є, як уже відзначалося, наслідком колективних зусиль тисяч людей. Головна редколегія і редколегії томів повсякденно відчували дружню підтримку і дійову допомогу з боку наукової громадськості країни, передусім, Відділення історії АН СРСР, інститутів історії СРСР, археології, воєнної історії, етнографії, провідних учених-істориків Москви, Ленінграда та інших міст країни. Особливо слід відзначити творчий вклад академіків П. М. Поспелова, Б. О. Рибаківа, Є. М. Жукова, І. І. Мінца, О. Л. Нарочницького, членів-кореспондентів АН СРСР П. А. Жиліна, М. П. Кіма, Ю. В. Бромлея, М. Т. Федоренка та інших.

⁵ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972. стор. 17.

Важливу роль у цьому відношенні відіграла проведена за рішенням Президії Академії наук СРСР в травні 1972 р. у Києві Всесоюзна наукова конференція «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР». На цьому форумі представники Радянської України не тільки доповіли гостям про те, як створювалася багатотомна «Історія міст і сіл УРСР», а й, насамперед, докладно ознайомилися з досвідом роботи вчених братніх республік Союзу РСР у галузі загальнометодичних проблем історичного краєзнавства, написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів.

У процесі написання історії міст і сіл Бюро Відділення історії Академії наук СРСР та Вчена рада Інституту історії СРСР АН СРСР неодноразово обговорювали на своїх засіданнях інформації Головної редколегії.

У зв'язку з завершенням багатотомного видання з історії міст і сіл УРСР Бюро Відділення історії АН Союзу РСР у лютому 1974 р. заслухало звіт Головної редколегії й високо оцінило громадсько-політичне та науково-пізнавальне значення проведеної в нашій республіці роботи.

19 липня ц. р. на засіданні Президії Академії наук Української РСР було обговорено питання про завершення видання. У прийнятому рішенні також було дано високу оцінку цій капітальній колективній праці. Президією АН УРСР схвалено роботу, проведену Головною редколегією, редколегіями томів, науковими закладами, громадськістю, і рекомендовано використати видання, а також зібрані в процесі його підготовки краєзнавчі та інші матеріали в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, особливо молоді. Постановою передбачено перевидання російською мовою томів по Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Кримській, Львівській, Одеській, Харківській областях та тому «Київ».

Безумовно, в такому новаторському за задумом, великому за обсягом і складному за змістом виданні є й окремі недоліки, на що справедливо вказується в постановках Бюро Відділення історії АН СРСР та Президії АН Української РСР.

Так, висвітлення минулого і сучасного окремих міст і сіл має дещо описовий характер. У деяких нарисах і довідках допущено схематизм у викладі матеріалу, фактичні неточності. Не всі нариси написано на високому фаховому рівні, в них не завжди робляться належні узагальнення і висновки. Впадають в око деяка одноманітність щодо літературно-мовного оформлення, повторення окремих фактів, цифрова переважність, особливо у викладі історії післявоєнного періоду.

Проте в цілому видання є значним кроком вперед у розвитку радянського краєзнавства, у вивченні історії міст і сіл. Вперше за багатовікову історію всі міста, більшість селищ і значна кількість сіл республіки нині мають свою ґрунтовну «біографію». Завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», здійснене на рівні сучасних історичних знань, з використанням кращих досягнень радянського наукового краєзнавства, свідчить про великі творчі резерви на фронті суспільних наук, ефективність нових форм наукової творчості і концентрації зусиль і співробітництва вчених-суспільствознавців всіх спеціальностей. Як зазначалося на засіданні Президії Академії наук УРСР, цей повчальний досвід, безперечно, згодиться у процесі дальшого створення на високому ідейно-теоретичному рівні актуальних комплексних досліджень і нових масштабних праць, що служитимуть справі виховання радянських людей — полум'яних патріотів й інтернаціоналістів, активних будівників комунізму, безмежно відданих світлим ідеям марксизму-ленінізму.

Статті

І. П. КОЖУКАЛО

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Минуло два роки з того часу, коли радянський народ, все прогресивне людство світу урочисто відзначили славу дату — 50-річчя утворення СРСР. Підготовка і святкування золотого ювілею Радянської багатонаціональної держави ще раз підтвердили, що в нашій країні ліквідовано не тільки юридичну нерівність націй, а й покінчено з фактичною нерівністю між ними. «Підбиваючи підсумок героїчним звершенням минулого півстоліття, — говорив Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — ми маємо всі підстави сказати, що національне питання в тому вигляді, в якому воно дісталось нам від минулого, розв'язане повністю, розв'язане остаточно і безповоротно»¹. Це досягнення партія по праву поставила в один ряд з такими перемогами у будівництві нового суспільства в нашій країні як індустріалізація, колективізація, культурна революція.

Організуючою і спрямовуючою силою, яка підготувала створення СРСР, керує його розвитком, розв'язала повністю й остаточно національне питання і створила новий тип національних відносин між радянськими людьми, є Комуністична партія Радянського Союзу, партія інтернаціоналістів-ленінців.

КПРС розглядає розвиток національних відносин на сучасному етапі як невід'ємну частину комуністичного будівництва. Програма і політика партії щодо забезпечення дальшого розвитку націй і народностей, їх неухильного й поступового зближення визначаються глибокими змінами в усіх галузях суспільного розвитку, насамперед у галузі економічного, соціально-політичного і духовного життя.

Головною сферою діяльності партії у справі розвитку національних відносин, розквіту і зближення націй є економічне життя, будівництво матеріально-технічної бази комунізму. «Здійснення рішень XXIV з'їзду КПРС, будівництво матеріально-технічної бази комунізму, — відзначав Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін, — сприяють дальшому зміцненню і вдосконаленню добровільного союзу соціалістичних націй, їх розквіту і зближенню. Економічне зростання Союзу РСР створює сприятливі умови для успішного господарського будівництва в кожній республіці, а це, в свою чергу, веде до зміцнення економічного потенціалу всієї країни»².

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 12.

² XXIV съезд КПСС: единство теории и практики, М., 1973, стор. 111.

Радянське суспільство на сучасному етапі характеризується високим рівнем розвитку загальносоюзної економіки, яка являє собою взаємозв'язаний народногосподарський комплекс, що включає в себе народне господарство республік і розвивається за єдиним планом в інтересах усієї країни і кожної республіки зокрема.

Становлення й розвиток загальносоюзної економіки — об'єктивний історичний процес, який цілеспрямовано регулюється Комуністичною партією і Радянською державою відповідно до закономірностей розвитку радянського суспільства, на основі кооперації праці народів нашої країни, загальносоюзної виробничої і територіальної спеціалізації, шляхом братерського співробітництва і взаємодопомоги народів СРСР.

Завдяки спільним зусиллям радянських народів досягнуто величезних успіхів у комуністичному будівництві. Неухильно зростає соціалістична індустрія, сільське господарство, розвиваються всі галузі економіки. Ще не так давно буржуазні ідеологи пророкували, нібито високі темпи розвитку радянської промисловості позаду. Життя, самовіддана праця нашого героїчного робітничого класу розвіяли розрахунки цих горе-пророків. Протягом 1970—1973 рр. обсяг продукції індустрії зріс в 1,3 раза, а темпи її приросту в середньому за рік становили 7,5%. Понад чотири п'ятих усього приросту промислової продукції одержано за рахунок підвищення продуктивності праці³.

Більш інтенсивно, ніж промисловість у цілому, розвиваються галузі, що забезпечують технічний прогрес усього народного господарства. Яскравим свідченням цього є невинне зростання паливно-енергетичної бази. За попередніми даними, 1974 р. потужність електростанцій СРСР перевищить 200 млн. кіловат, що в 17 разів більше, ніж у 1940 р. У передвоєнному році видобуток нафти становив 31 млн. т, а в 1974 р. він перевищить 450 млн. т; видобуток газу зростає, відповідно, з 3,2 млрд. кубометрів до 256 млрд. кубометрів. За видобутком нафти і газу Радянський Союз стоїть на другому місці в світі після США⁴.

У братній сім'ї радянських народів великих успіхів добилися трудящі Радянської України. Завдяки взаємодопомозі і взаємному співробітництву в республіці за три роки і вісім місяців дев'ятої п'ятирічки вироблено і реалізовано понад план на 5,1 млн. крб. промислової продукції, в тому числі на 2,8 млрд. крб. товарів народного споживання. Значних успіхів досягнуто в сільському господарстві. Середньорічний валовий збір зерна, порівняно з попередньою п'ятирічкою, збільшився на 20% і перевищив 40 млн. т. Це відповідає рівню, передбаченому Директивами ХХІV з'їзду партії на всю дев'яту п'ятирічку. Розроблена з'їздом програма підвищення добробуту і культури радянського народу послідовно втілюється в життя. В республіці національний дохід за чотири роки п'ятирічки зріс майже на 26, а реальні доходи на душу населення — більш як на 19%⁵.

У ході створення матеріально-технічної бази комунізму відбувається дальше зміцнення загального економічного інтересу радянських націй і народностей, поєднання його з інтересами кожної республіки зокрема. При розв'язанні цієї важливої і складної проблеми партія завжди керувалася положенням В. І. Леніна, який підкреслював, що необхідно «...боротися проти дрібнонаціональної вузькості, замкнутості, відособленості, за врахування цілого і загального, за підпорядкування інтересів часткового інтересам загального»⁶. Практика комуністичного

³ «Правда», 18 травня 1974 р.

⁴ «Правда», 13 червня 1974 р.

⁵ «Радянська Україна», 21 вересня 1974 р.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 42.

будівництва свідчить, що для гармонійного поєднання економічних інтересів соціалістичних націй потрібно насамперед враховувати загальносоюзні інтереси, бо в нашій країні створюється єдина матеріально-технічна база комунізму всього радянського народу, всього нашого суспільства. Одночасно Комуністична партія враховує інтереси кожної республіки, кожного економічного району.

В ході створення матеріально-технічної бази комунізму закономірним у взаємовідносинах між націями є взаємодопомога і співробітництво, що дедалі зростають. Характерними рисами цього процесу є передача кожною республікою певної частини своїх виробів у загальносоюзний фонд і одержання з інших республік того, в чому вона має потребу. Так, в Українській РСР у 1973 р. було вироблено 45% загальносоюзного виробництва чавуну, близько 40% сталі та прокату, 56% залізної руди, близько однієї третини вугілля, майже 30% природного газу⁷. Водночас Українська РСР ввозить з інших республік різноманітну продукцію, необхідну для розвитку народного господарства і постачання населення. За рахунок цього задовольняється, зокрема, майже половина її потреб у нафтопродуктах і лісоматеріалах, близько половини — в кольорових металах, понад п'яту частину — в продукції хімічної промисловості, майже четверту частину — товарів легкої промисловості.

Одним з яскравих виявів соціалістичного інтернаціоналізму, зростаючого співробітництва і взаємодопомоги між націями є важливі будови, що здійснюються спільними зусиллями багатьох народів. На Волзькому автомобільному заводі в Російській Федерації працюють робітники і спеціалісти 44 національностей, Токтогульську ГЕС у Киргизії споруджують представники 43 націй і народностей, Нурекську в Таджикистані — 46, Камський автозавод у Татарії — більше 50⁸. Переконливим прикладом успішного вирішення великих народногосподарських завдань об'єднаними зусиллями радянських республік стало освоєння цілинних земель.

Велике значення для зміцнення дружби і співробітництва між народами має соціалістичне змагання, яке за останні роки набрало справді всенародного, інтернаціонального характеру. Тільки в нашій республіці у Всесоюзному соціалістичному змаганні бере участь понад 20 млн. чол., половина з них — учасники руху за комуністичне ставлення до праці⁹.

Соціалістичне змагання республік, країв, областей дає можливість ще ширше використати виробничий досвід всіх народів нашої країни. Це, зокрема, яскраво видно на прикладі змагання і систематичного обміну досвідом між трудящими України і колективами підприємств, районів і областей інших республік СРСР. Міцні економічні зв'язки, товариська взаємодопомога і творча співдружність існують, наприклад, між металургіями Придніпров'я, Уралу і Казахстану, гірниками Донбасу і Кузбасу, харківськими і лєнінградськими турбобудівниками, київськими і узбецькими машинобудівниками, миколаївськими і горьковськими корабелями, працівниками сільського господарства Київщини і Підмосков'я, Херсонщини і Грузії, Чернігівської, Брянської і Гомельської областей.

Успіхи радянського народу в створенні матеріально-технічної бази комунізму сприяють вирішенню одного з найважливіших завдань, що стоять перед партією на сучасному етапі комуністичного будівництва, — піднесенню матеріального добробуту трудящих. А це, в свою

⁷ Українська РСР у цифрах в 1973 р., К., 1974, стор. 13.

⁸ «Вопросы истории КПСС», 1974, № 2, стор. 40.

⁹ «Радянська Україна», 21 вересня 1974 р.

чергу, справляє істотний вплив на розвиток міжнаціональних відносин, виступаючи одним з факторів розквіту і зближення націй.

Великі зміни відбуваються і в соціально-політичній галузі. Нині однією з характерних рис Радянської держави є те, що вона стала загальнонародною. Це має велике значення і для розвитку національних відносин. Небувало монолітною стала єдність республік, що утворюють СРСР, зміцнилась морально-політична єдність всього радянського суспільства, підвищилась політична і трудова активність трудящих мас усіх національностей. Характерною рисою радянського суспільства є також всебічний розвиток у нерозривній єдності союзної державності і національної державності республік на базі соціалістичної демократії, принципів демократичного централізму і соціалістичного федералізму.

Союз РСР — єдина федеративна держава, до складу якої нині входять 15 союзних і 20 автономних республік, 20 автономних областей і 10 національних округів. Спільно будуючи комуністичне суспільство, пліч-о-пліч працюють у нашій країні понад 100 націй і народностей. Союз РСР втілює в собі економічні, соціально-політичні і державні інтереси всіх радянських народів.

Історичний досвід будівництва Радянської держави переконливо свідчить, що Союз Соціалістичних Республік — найбільш життєва досконала форма устрою багатонаціональної держави. В рішеннях XXIV з'їзду партії, у доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» підкреслено необхідність і надалі зміцнювати Радянську державу на основі постійного врахування, гармонійного поєднання загальних інтересів Союзу РСР з інтересами кожної з республік, що його утворюють. В цьому суть політики дальшого удосконалення національно-державних відносин в нашій країні, яку здійснює партія. В цьому одне з найважливіших джерел сили і життєвості Радянської держави.

Важливою рисою національних відносин в умовах зрілого соціалізму є створення внаслідок ліквідації класового і національного антагонізму та вирівнювання рівнів розвитку всіх націй однотипної соціальної структури суспільства в цілому і кожної нації і народності зокрема. На основі зміцнення великого союзу робітничого класу з колгоспним селянством і трудовою інтелігенцією, цементуючою силою якого виступає робітничий клас, відбувається дальша ідейно-політична й соціально-класова консолідація радянського суспільства, дальший розквіт і зближення націй і народностей країни.

Внаслідок створення розвинутого соціалістичного суспільства, успішного будівництва комунізму в соціальній структурі радянського суспільства відбуваються значні зміни. Змінилося співвідношення між робітничим класом, селянством та інтелігенцією. Якщо 1939 р. робітники і службовці становили 50,2% всього працюючого населення, в тому числі безпосередньо робітники — 33,5%, то в 1973 р., відповідно, 81,3% і 60,3%. Водночас питома вага колгоспного селянства і кооперованих кустарів зменшилася за ці роки з 47,2% до 18,7%¹⁰.

Закономірним і життєво важливим фактом є безперервне і неухильне кількісне зростання інтернаціонального за своїм складом і суттю робітничого класу, внаслідок чого він у кількісному відношенні став провідною силою в усіх галузях суспільного життя, зокрема, й у сфері розвитку національних відносин. У 1972 р. ця могутня армія праці становила 65 млн. чол., причому на дві третини це — промислові робітники¹¹.

¹⁰ ССРСР в цифрах в 1973 году, М., 1974, стор. 17.

¹¹ «Правда», 21 вересня 1972 р.

Робітничий клас змінюється не тільки кількісно, а й якісно. Зростають його політична активність, загальна культура, освіченість. 1974 р. понад дві третини робітників мали вищу і середню повну чи неповну освіту. Внаслідок зростання загальноосвітнього і культурно-технічного рівня робітників посилювалась їх роль у науково-технічному прогресі, в технічній творчості. Великий загін робітників є членами Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів. Протягом 1969—1973 рр. у народне господарство впроваджено 14 млн. винаходів і раціоналізаторських пропозицій, що дало близько 13 млрд. крб. економії в розрахунку на рік¹².

У процесі комуністичного будівництва провідна роль робітничого класу не тільки зберігається, а й неухильно посилюється. Він був і залишається основною продуктивною силою суспільства, найпопулярнішим носієм революційних традицій радянського багатонаціонального народу. На основі соціалістичних інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу дедалі більше зміцнюється соціально-політична єдність радянського суспільства.

Робітничий клас виступає головною соціальною силою інтернаціоналізації суспільного життя в СРСР, зближення всіх класів і соціальних груп, націй і народностей. Розвиток робітничого класу, його якісні зміни — один з найголовніших шляхів і засобів поступового стирання соціальних відмінностей, посилення соціальної однорідності радянського суспільства. «При збереженні провідної ролі робітничого класу, — говорив Л. І. Брежнєв, — у нас стався помітний процес зближення всіх класів і соціальних груп, все виразніше утверджується соціальна однорідність соціалістичного суспільства. Активно йде стирання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею, між умовами праці і життя в місті й селі»¹³.

На основі зростання продуктивних сил сільського господарства, поступового перетворення сільськогосподарської праці у різновидність індустріальної, піднесення культури і побуту на селі змінилось соціальне обличчя і психологія селян. У них з'являється дедалі більше спільних рис з робітниками, зростає число колгоспників, чия праця безпосередньо зв'язана з машинами і механізмами, підвищується освітній рівень колгоспного селянства. Армія механізаторів у колгоспах і радгоспах налічувала 1974 р. 3,8 млн. чол. Більше половини зайнятих у сільському господарстві працівників мали вищу або середню (повну чи неповну) освіту¹⁴. Сучасний колгоспник — це землероб нового типу, що поєднує досвід колективної праці, знання техніки з широкими громадськими інтересами.

Разом з робітниками та селянами активну участь у будівництві комуністичного суспільства бере й радянська інтелігенція. Закономірним процесом в умовах соціалізму і комунізму є швидке зростання чисельності інтелігенції, а також її істотні якісні зміни. Якщо 1926 р. в СРСР налічувалось менше 3 млн. працівників, зайнятих переважно розумовою працею, то в 1973 р. — близько 34 млн. чоловік¹⁵. Кількісне зростання інтелігенції відбувається серед усіх соціалістичних націй, причому в деяких, так званих молодих, націях темпи розвитку інтелігенції вищі, ніж у цілому по країні. Якщо протягом 1939—1971 рр. загальна кількість наукових працівників у країні збільшилася

¹² «Правда», 26 січня 1974 р.

¹³ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 58.

¹⁴ «Правда», 11 липня 1974 р.

¹⁵ СССР в цифрах в 1973 г., стор. 17.

в 10 разів, то у киргизів — у 57 раз, казахів — 31, туркменів — 26, узбеків — 28, таджиків — 20 разів¹⁶.

З перемогою соціалізму виникли необхідні умови для широкого використання досягнень науково-технічного прогресу та для активної участі всіх національностей у розвитку науки й техніки. У тісному союзі науки, пролетаріату й техніки В. І. Ленін бачив ту могутність, перед якою «не встоїть ніяка темна сила»¹⁷. За роки Радянської влади наука нашої країни завоювала передові позиції на світовій арені, в усіх республіках невпинно зростає кількість наукових установ і працівників у них. Якщо до революції таких установ було тільки 298, то в 1973 р. — понад 5951, в тому числі 2245 науково-дослідних. Кількість наукових працівників за цей час зросла з 11,6 тис. до більш як 1 млн. 100 тис.¹⁸ Це четверта частина всіх наукових працівників світу.

Народному господарству Радянського Союзу притаманні високі темпи науково-технічного прогресу. Тільки за 1970—1973 рр. в нашій країні створено близько 16 тис. зразків нових типів сучасних машин, устаткування, апаратів і приладів, освоєно і почато серійний випуск більш як 13 тис. нових видів промислової продукції, модернізовано майже 600 тис. одиниць виробничого устаткування, створено 1040 автоматизованих систем управління всіх призначень. За ці роки комплексно механізовано і автоматизовано майже 18 тис. дільниць, цехів і виробництв¹⁹. Союз науки і техніки — головний важіль створення матеріально-технічної бази комунізму. Усвідомлюючи це, радянські люди роблять усе для того, щоб успішно вирішити поставлене ХХІV з'їздом КПРС завдання — органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства.

Колгоспники й інтелігенція, йдучи за робітничим класом, набули й розвивають притаманні йому риси — високу політичну активність і свідомість, дисциплінованість, організованість, колективізм. Одночасно робітники й колгоспники в умовах прискорення науково-технічного прогресу дедалі більше зближуються з працівниками розумової праці.

Досягнуті успіхи у створенні соціальної однорідності, в стиранні істотних відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством, між працівниками фізичної і розумової праці, в посиленні соціально-економічної та ідейно-політичної єдності радянського суспільства, в дальшому зближенні соціалістичних націй і зміцненні дружби народів привели до остаточного оформлення в СРСР нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу.

У цій новій історичній спільності ніби акумулюються прекрасні наслідки соціалістичного і комуністичного будівництва, підсумки соціально-політичного розвитку, перетворення суспільних відносин, в тому числі й національних, величезної роботи партії по згуртуванню радянських людей. Для радянської людини характерними є такі чудові риси, як відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, висока трудова і суспільно-політична активність, непримиренність до експлуатації і гноблення, національних і расових передсудів, класова солідарність з трудящими всіх країн. Радянський народ певною мірою є прообразом тієї великої братерської співдружності народів світу, яку передбачав великий Ленін.

Про прагнення до соціальної згуртованості невпинно галасує буржуазна пропаганда. Її ідеологи закликають до подолання прірви між расами, між поколіннями людей, соціальними групами. Проте з кож-

¹⁶ «Вопросы истории КПСС», 1974, № 2, стор. 43.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 182.

¹⁸ ССРСР в цифрах в 1973 році, стор. 63—64.

¹⁹ «Правда», 28 травня 1974 р.

ним роком соціальні конфлікти в країнах капіталу поглиблюються, все більше загострюються кризи в національних відносинах. Тільки соціалізм виявився здатним добитися єдності всіх класів і соціальних груп, згуртувати всі нації в одну велику могутню сім'ю.

Піклування про те, щоб усі взаємозв'язані соціальні процеси, що відбуваються в СРСР, були підпорядковані зміцненню й удосконаленню нової історичної спільності людей — радянського народу і його єдиної вітчизни — Союзу РСР, є інтернаціональним і патріотичним обов'язком усіх радянських людей. Виходячи з досягнутого рівня соціалістичного розвитку трудящих класів і соціальних груп, націй і народностей та з діалектики переростання розвинутого соціалізму в комунізм, XXIV з'їзд партії поставив завдання всемірно сприяти об'єктивному процесу більш інтенсивного розвитку радянського народу на основі дальшого зближення трудящих класів і соціальних груп, розумової і фізичної праці, рівней виробництва, культури і побуту в місті та на селі, а також зближення націй і народностей. «Дальше зближення націй і народностей нашої країни являє собою об'єктивний процес,— говорив Л. І. Брежнев.— Партія проти того, щоб його штучно форсувати,— в цьому немає ніякої потреби, цей процес диктується усім ходом нашого радянського життя. Разом з тим партія вважає недопустимими будь-які спроби стримувати процес зближення націй, під тим чи іншим приводом чинити йому перешкоди, штучно закріплювати національну відособленість, бо це суперечило б генеральному напрямові розвитку нашого суспільства, інтернаціоналістичним ідеалам та ідеології комуністів, інтересам комуністичного будівництва»²⁰.

Поряд із зміцненням економічної спільності націй, їх соціально-політичним згуртуванням у житті нашого суспільства велику роль відіграє зміцнення й розвиток духовного потенціалу радянського народу, розквіт національних культур народів СРСР, зміцнення і розквіт єдиної багатонаціональної культури, виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

За роки Радянської влади у нас склалась і розквітла єдина за духом і своїм принциповим змістом радянська соціалістична культура, яка включає в себе найпередовіші риси і традиції культури та побуту кожного з народів нашої Батьківщини. Вона є соціалістичною за змістом, головним напрямом свого розвитку, багатогранна своїми національними формами та інтернаціоналістська своїм духом і характером.

Великим досягненням ленінської національної політики є той факт, що всі радянські республіки досягли повної письменності. Нині Союз РСР — країна суцільної грамотності. В 1974 р. всіма видами навчання було охоплено близько 81 млн. чол., в тому числі в загальноосвітніх школах — понад 49 млн., а у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах — 9,1 млн. чол. 1973 р. для роботи в різних галузях народного господарства було підготовлено понад 1 млн. 800 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, на 250 тис. більше, ніж у 1969 р.²¹.

Буржуазні ідеологи силкуються звинуватити Комуністичну партію Радянського Союзу в тому, нібито вона проводить політику нівелювання національних культур, поширюють легенди про згасання культур тих чи інших народів, про міфічну загрозу асиміляції національних культур і їх «зникнення» у радянській культурі. Проте дійсність повністю спростовує всі ці твердження. Завдяки втіленню в життя ленін-

²⁰ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 25—26.

²¹ «Правда», 28 травня 1974 р.

ської програми з національного питання шкільне навчання, наприклад, у нашій країні проводиться на багатьох мовах народів СРСР. 1972 р. посібники для загальноосвітніх шкіл були видані 63 мовами, газети і журнали видаються 67 мовами, а книги і брошури — 61 мовою народів СРСР і 39 іноземними мовами.

Про духовні здобутки радянських народів яскраво свідчить розвиток української радянської культури — складової частини багатонаціональної культури нашої країни. Майже 75% населення республіки, зайнятого в народному господарстві, має середню (повну чи неповну) або вищу освіту. Понад 10 млн. юнаків і дівчат вчиться в школах, училищах, технікумах і вузах. Наприкінці 1973 р. в республіці працювало 804 наукових заклади, кількість наукових працівників становила 154 тис. чол. Книги письменників Радянської України видані 49 мовами, їх читають у 43 країнах світу. Щороку в республіці видається майже 140 млн. примірників книг, виходить 2041 газета разовим тиражем понад 21 млн. примірників, 496 журналів і видань журнального типу тиражем більш як 200 млн. примірників. Кожна сім'я передплачує в середньому 5—6 газет і журналів²².

Послідовно виявляючи турботу про розвиток національних культур, Комуністична партія водночас рішуче виступає проти оцінки національної культури того чи іншого народу з вузькомісницьких позицій, проти ідеалізації минулого, трактування його спадщини з позакласових позицій.

Визначальним у культурному розвитку націй і народностей СРСР в умовах розвинутого соціалізму є інтернаціоналізація суспільного життя, в тому числі й культури. У різноманітності національних форм радянської соціалістичної культури дедалі помітнішими стають спільні інтернаціоналістські риси. Національне дедалі більше оплодотворюється досягненнями інших братніх народів. Це прогресивний процес. Він відповідає духові соціалізму, інтересам усіх народів нашої країни. Радянська культура являє собою органічний сплав створюваних усіма народами духовних цінностей. «Обмінюючись духовними скарбами, взаємозбагачуючись і бурхливо розвиваючись,— говорив перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський,— національні соціалістичні культури братніх народів нашої Вітчизни демонструють перед усім світом невичерпне ідейно-мистецьке багатство, морально-політичну єдність соціалістичного суспільства, непереможність ідей пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму»²³.

У Радянському Союзі відбуваються глибокі, багатогранні процеси взаємовпливу і взаємозбагачення національних культур — процеси, які є складовою частиною розвитку національних відносин, зближення націй і народностей, що відбувається в ході соціалістичного й комуністичного будівництва. Взаємовплив і взаємозбагачення сприяють дальшому розквітові всієї багатонаціональної соціалістичної культури в цілому і культури кожної нації зокрема. Культурне спілкування та співробітництво народів підносять їх культуру на новий, вищий ступінь розвитку.

В усіх радянських республіках відбувається плідний процес освоєння багатонаціональної радянської літератури. У 30-х роках О. М. Горький писав: «Ідеально було б, коли б кожний твір кожної народності, що входить до Союзу, перекладався на мови інших народностей Союзу. У цьому випадку ми всі швидше навчилися б розуміти національно-культурні властивості і особливості один одного, а це розуміння, зви-

²² «Радянська Україна», 27 вересня 1974 р.

²³ «Радянська Україна», 4 вересня 1973 р.

чайно, дуже прискорило б процес створення тієї єдиної соціалістичної культури, яка, не стираючи індивідуальних рис обличчя всіх племен, створила б єдину, величну, грізну і обновлюючу весь світ соціалістичну культуру»²⁴. Це передбачення великого пролетарського письменника здійснилося. Видання перекладної літератури набуло величезного розмаху. Сьогодні радянська книга — один з дійових інструментів між-національного спілкування. 1972 р. переклади були зроблені з 64 мов народів СРСР на 86 мов радянських народів, у тому числі з російської — на 77 мов, з української — 26, з білоруської — 12, з узбецької — 17, з казахської — 9, з грузинської — 11, з латиської — 10, з киргизької — 18, з таджицької — 8, з вірменської — 13, з туркменської — 8, з естонської — 17 мов²⁵.

У розвитку радянської соціалістичної культури неоціненною є роль російської літератури, яка з її багатими революційними демократичними, гуманістичними традиціями справляє могутній вплив на культурне життя народів СРСР. Тільки на Україні твори російської художньої літератури до 1972 р. виходили майже 9 тис. разів загальним тиражем понад 220 млн. примірників.

У нашій країні повністю розв'язане національне питання в тих його аспектах, у яких воно дісталось нам від дореволюційного минулого. В той же час, як відзначав Л. І. Брежнев, «національні відносини і в суспільстві зрілого соціалізму — це реальність, яка постійно розвивається, висуває нові проблеми і завдання»²⁶. Однією з таких важливих проблем національних відносин є виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму, боротьба з будь-якими проявами націоналізму.

У радянському суспільстві, як відомо, немає класів і верств, які б проповідували націоналізм і шовінізм. Великим завоюванням нашого суспільного ладу є утвердження ідеології соціалістичного інтернаціоналізму, знищення національної ворожнечі, ліквідація соціально-політичних умов, що породжують ідеологію буржуазного націоналізму. Під ідейним і організаційним керівництвом Комуністичної партії було оновлене духовне життя всіх народів нашої країни, утвердився соціалістичний спосіб думок і життя всіх націй і народностей СРСР. Колективістські засади життя і боротьби робітничого класу, його інтернаціоналістська ідеологія і соціалістична мораль міцно увійшли в життя, культуру, побут багатомільйонного радянського народу. У усіх республіках і районах багатонаціональної Країни Рад склалась інтернаціональна єдність і спільність духовного життя на основі соціалізму.

В умовах перемітного соціалізму, зростаючої інтернаціоналізації суспільного життя Комуністична партія постійно дбає про виховання трудящих у дусі інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Ці два поняття становлять у нашому суспільстві нерозривне ціле. З виникненням радянського народу склалося й зміцніло загальне для всіх націй і народностей Радянського Союзу почуття гордості за нашу велику Батьківщину, за її успіхи в усіх галузях життя, за те, що стало здобутком кожної нації і народності СРСР. Піклування про Батьківщину, про благо всього радянського народу стало могутнім імпульсом діяльності кожної радянської людини — інтернаціоналіста і патріота. І все ж трапляються випадки, коли свідомість окремих громадян обтяжена націоналістичними передсудами, а їх поведінка обумовлена вузьконаціональними мотивами. На нинішньому етапі нашого розвитку особливо

²⁴ М. Горький. Собрание сочинений, т. 30, М., 1955, стор. 365—366.

²⁵ «Вопросы истории КПСС», 1974, № 2, стор. 47.

²⁶ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 25.

очевидними є анахронізм подібних настроїв, необхідність їх рішучого подолання.

Комуністична партія систематично займається питаннями національних відносин, своєчасно розв'язує їх в інтересах всієї країни і кожної окремо республіки, в інтересах комуністичного будівництва. І завдання боротьби проти націоналістичних передсудів, які чітко тримаються у свідомості деяких людей та підігріваються ззовні буржуазними політиками й пропагандистами, і такі об'єктивно існуючі проблеми, як відшукання найбільш правильних шляхів розвитку окремих націй і народностей, найбільш правильного поєднання інтересів кожної з них з інтересами радянського народу в цілому, вказують на важливість пильної уваги і цілеспрямовуючої діяльності партії в галузі національних відносин.

Керуючись рішеннями XXIV з'їзду партії, постановами і вказівками ЦК КПРС, ЦК Компартії України, парторганізації республіки за останні роки провели значну роботу, спрямовану на підвищення дієвості ідеологічної роботи, насамперед на посилення уваги до класового, інтернаціонального виховання трудящих. Була дана гостра, партійна оцінка фактам бездіяльності, відходу в деяких наукових працях і художніх творах від марксистсько-ленінської методології, принципів партійності.

Важливу роль у поліпшенні ідеологічної роботи, посиленні дієвості нашої пропаганди, інтернаціонального виховання відіграли проведені в областях, містах і районах 1973 р. збори партійного активу, присвячені підсумкам квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС. Питання дальшого поліпшення ідеологічної роботи партійних організацій республіки було обговорено на травневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України, де особлива увага зверталася на дальше поліпшення виховання трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, дружби народів СРСР. На необхідність посилення класового загартування трудящих, виховання в людях патріотичних і інтернаціоналістських переконань, зміцнення дружби і братерства між народами, почуття загальнонаціональної гордості радянських людей вказувалося на вересневому (1974 р.) Пленумі ЦК Компартії України.

Великим досягненням Комуністичної партії є те, що інтернаціоналізм перетворився у глибокі переконання і норму поведінки радянських людей усіх націй і народностей. І марними є спроби ідеологів антикомунізму протипоставити національне інтернаціональному, загальнорадянському, розпалити націоналістичні передсуди, підірвати дружбу і братерство народів СРСР. Представники всіх націй і народностей СРСР живуть єдиною і дружною сім'єю, спільними радощами і помислами, наполегливою працею успішно втілюють у життя плани комуністичного будівництва.

Зміцнюючи дружбу народів нашої країни і культивуючи почуття загальнонаціональної радянської гордості, розгортаючи інтернаціональне виховання трудящих, партія і надалі буде непримиренна до будь-яких проявів національної обмеженості і чванливості, шовінізму і національного нігілізму, до всіляких проявів місництва. У цьому партія слідує заповіту В. І. Леніна, який учив: «Ніякого закріплення націоналізму пролетаріат підтримувати не може,— навпаки, він підтримує все, що допомагає стиранню національних відмінностей, падінню національних перегородок, все, що робить зв'язки між національностями тіснішими і тіснішими, все, що веде до злиття націй»²⁷.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 129—130.

Ленінська дружба і братня взаємодопомога народів нашого багатонаціонального суспільства перетворили Радянський Союз у могутню державу, яка справляє дедалі зростаючий вплив на весь хід світового розвитку. В утворенні, зміцненні і розвитку цього могутнього союзу рівноправних народів відіграли свою роль усі нації і народності нашої країни і, насамперед, великий російський народ. Його революційна енергія, відданість справі комунізму, глибокий інтернаціоналізм, по праву здобули широку повагу всіх народів нашої соціалістичної Батьківщини.

XXIV з'їзд КПРС з переконливою силою показав безмежну відданість народів нашої країни великим ідеям марксизму-ленізму, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, їх вірність завоюванням соціалізму, непримиренність до буржуазної ідеології, до всіляких проявів антикомунізму. На з'їзді підкреслювалась необхідність того, щоб вся практична діяльність та ідейне виховання мас знаходились у відповідності з досягнутим рівнем міжнародних відносин в СРСР. І надалі головним залишається виховання трудящих в дусі інтернаціональної єдності, посилення боротьби з ідеологією націоналізму і шовінізму, послідовне подолання всяких проявів національної обмеженості і чванливості.

Комуністична партія Радянського Союзу високо несе ленінський прапор — прапор комунізму, пролетарського інтернаціоналізму. В усій своїй діяльності вона неухильно керується марксистсько-ленінським вченням, веде послідовну боротьбу за чистоту революційної теорії, за втілення її в життя, за творче розв'язання назрілих проблем, що висуває життя. Це яскраво проявляється, зокрема, у величезній організаторській та ідейно-виховній роботі партії, спрямованій на дальший розвиток національних відносин в нашій країні, в керівництві процесом розвитку і зближенні соціалістичних націй на сучасному етапі комуністичного будівництва. Неухильно і послідовно здійснюється вироблений XXIV з'їздом КПРС курс у галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Ще більше зміцнили соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства, інтернаціональне братство, велика непорушна дружба народів СРСР. У розквіті творчих сил радянська багатонаціональна держава готується гідно зустріти XXV з'їзд КПРС.

УКРАЇНСЬКІ БУРЖУАЗНІ НАЦІОНАЛІСТИ — ЗНАРЯДДЯ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ «П'ЯТОЇ КОЛОНИ» В США

Одним з важливих підсумків історичного розвитку в післявоєнний період є виникнення світової соціалістичної системи, зміна співвідношення сил на користь соціалізму і в зв'язку з цим створення реальної можливості виключення з життя людства агресивних імперіалістичних воєн. «Сьогодні боротьба проти війни,— говорив на Всесвітньому конгресі миролюбних сил у Москві 26 жовтня 1973 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— має під собою надійну основу— могутність сил миру, сил демократії, свободи і незалежності народів»¹.

З перших днів існування Радянської держави Комуністична партія неухильно втілює в життя ленінські принципи зовнішньої політики. Творчо розвинуті стосовно сучасних умов, вони відображені в рішеннях XXIV з'їзду КПРС, у схваленій ним Програмі миру. Розгорнутий на основі цієї Програми мирний наступ Радянського Союзу і братніх країн соціалізму, підтриманий міжнародним комуністичним і робітничим рухом, усіма прогресивними силами, ознаменувався істотними успіхами. Головна тенденція в міжнародних відносинах виявляється нині у повороті від «холодної війни» до розрядки напруженості. Позитивні зрушення сталися у відносинах між СРСР і США. Укладені між ними угоди відкрили шлях до переходу від конфронтації до нормалізації відносин та взаємовигідного співробітництва, що відповідає інтересам народів не тільки Радянського Союзу та Сполучених Штатів, а й інших країн, і, отже, служить справі загального миру на всій планеті.

Проте мілітаристи, фабриканти зброї, яким гонка озброєнь забезпечує шалені прибутки, всіляко намагаються повернути хід історії до часів «холодної війни», вдаючись як до демонстрації військової сили, так і до підривної діяльності. Для цього імперіалісти використовують найпотворніше уособлення реакції— фашистські і профашистські організації.

Виражаючи інтереси монополістичних магнатів, фашизм рекрутує ландскнехтів з кримінальних злочинців, шпигунів, політичних банкрутів, різного роду авантюристів й ренегатів. Встановлення гітлерівського режиму в Німеччині в 1933 р. показало, яку смертельну небезпеку несе людству фашизм. Перекрююючи карту Європи, нацистська кліка водночас розгорнула підступні дії проти заокеанських країн. Особливе місце в її планах посідали Сполучені Штати Америки.

Таким чином, дослідження цього періоду органічно включає питання про нацистську підривну діяльність у США в передвоєнний час. Як і сьогодні, вбираючи в себе покидьки буржуазного суспільства, реакція спрямовувала свої підступи проти міжнародної безпеки, миру і прогресу. Викриття її діяльності сприятиме боротьбі народів світу проти чорних сил «холодної війни».

Ряд аспектів даної теми вперше, по гарячих слідах подій, було висвітлено в написаних на багатому документальному матеріалі книж-

¹ «Радянська Україна», 27 жовтня 1973 р.

ках і брошурах американських публіцистів². На значенні цих історико-публіцистичних праць слід наголосити, оскільки ряд буржуазних істориків намагається применшити масштаби фашистської загрози Сполученим Штатам напередодні вступу країни у другу світову війну. Нерідко вони повторюють ті самі версії, з допомогою яких свого часу комісія по розслідуванню антиядерманської діяльності та інші реакційні організації намагалися ввести в оману американський народ.

Згадана тенденція негативно позначилася, наприклад, на цікавій монографії Л. де Іонга³, який зробив спробу змалювати картину підступів «п'ятої колонії», розглядаючи дії гітлерівської агентури з числа осіб німецької етнічної групи та німецьких підданих, що проживали за межами рейху. Показуючи ці дії ізольовано від ворожої діяльності інших профашистських груп та організацій, автор мимоволі припустився необгрунтованих тверджень щодо ступеня нацистської загрози Сполученим Штатам. Тим часом факти свідчать, що в своїх агресивних замірах гітлерівці робили ставку на використання будь-яких реакційних сил. Серед тих, хто брав участь у «п'ятій колонії», були й націоналістичні емігрантські групи. Це наочно підтверджує підривна діяльність українських буржуазних націоналістів у США.

Вже наприкінці 20-х — на початку 30-х років за океаном існували організації націоналістичних контрреволюціонерів, вигнаних з Радянської України в ході громадянської війни. Однією з них було угруповання монархістів, які пов'язували свої маячні плани відновлення буржуазно-поміщицького ладу на Україні з експансіоністськими намірами німецького імперіалізму. Безпосереднім патроном монархістів виступала розвідувальна служба міністерства закордонних справ Німеччини, яка разом з гестапо фінансувала їх діяльність в обмін на шпигунську інформацію та виконання інших завдань.

Фашистські верховоди намагалися максимально використати цю агентуру в своїх цілях. 21 грудня 1938 р. в Берліні рейхслайтер Розенберг провів таємну нараду, в якій взяли участь заступник керівника зовнішньополітичного відділу націонал-соціалістської партії, керівники абверу та ін. Після цього контакти з П. Скоропадським та його сином Данилом почала підтримувати, поряд з іншими німецькими службами, і військова розвідка. На наступній зустрічі з шефом абверу Канарісом Скоропадський докладно доповідав про роботу своїх прибічників, зокрема в США⁴. На той час осередки монархістів існували в Чикаго, Нью-Йорку, Детройті та інших містах. Для активізації заокеанської агентури Скоропадський послав свого сина, який в 1937—1938 рр. побував у США і Канаді, проводячи інструктивні наради.

Не обмежуючись використанням підручних Скоропадського, гітлерівці контролювали й спрямовували дії інших націоналістичних груп. На початку 30-х років провідну роль серед них відігравала так звана «організація державного відродження України» (ОДВУ), яка стала одним з перших опорних пунктів німецького фашизму в США. Її організаторами виступили гітлерівські найманці, насамперед Є. Коновалець — ватажок УВО—ОУН, яка перебувала на утриманні німецької військової розвідки. Починаючи з 1931 р., ОУН щомісяця одержувала від останньої 7 тис. рейхсмарок⁵.

² A. Magil and H. Steven. The Peril of Fascism, New York, 1938; J. Spivak. Secret Armies, New York, 1939; M. Savers and A. Kahn. Sabotage! The Secret War Against America, New York, 1942.

³ L. de Jong. The German Fifth Column in the Second World War, Chicago, 1956.

⁴ В. Чередниченко. Націоналізм проти нації, К., 1970, стор. 61.

⁵ В. Замлинський. Шлях чорної зради, Львів, 1967, стор. 28.

Фашисти розглядали ОДВУ як відгалуження ОУН з керівним центром у Берліні. Навіть у «Нарисі історії ОУН», виданому 1968 р. в Мюнхені на кошти колишніх прислужників «третього рейху», містяться деякі визнання щодо цього, зокрема зазначається, що поїздки Коновальця до США і Канади мала на меті «створити в тих країнах своєрідне, під психологічно-політичним і фінансовим оглядом, заплідля». Оунівці діяли в Америці переважно нелегально, «клітини» ОДВУ були, як правило, законспіровані. До речі, ватажки ОУН здійснювали вояжі до Америки під вигаданими іменами.

У цей період ОДВУ служила одним з тих «мостів», через які гітлерівці інспірували дії своєї агентури в інших країнах американського континенту і передавали для неї директиви та надсилали звітні шпигунські матеріали у Німеччину. Зокрема, націоналістичні ватажки в Канаді, за їх визнаннями, опублікованими 1969 р. в Торонто, підтримували зв'язок з Берліном «через наших в Нью-Йорку».

Активізація оунівців тісно зв'язана з підступами внутрішньої реалізації в США, яка, орієнтуючись на гітлерівську практику, розпочала підготовку до військового перевороту фашистського зразка⁶. Нацистська агентура, в тому числі українські буржуазні націоналісти, одержали наказ про посилення підривної діяльності. Саме 1933 р. до США прибули Сенік-Грибівський та інші емісари берлінського центру. Під їх керівництвом розробляються та здійснюються акції проти прогресивних сил. При цьому особливу ставку фашисти роблять на залучення молоді. Так, під егідою оунівців створюється воєнізована організація «молоді українські націоналісти», а для її членів відкриваються «школи» — радіотелеграфічна і «літунська», де гітлерівські агенти навчають слухачів шпигунсько-диверсійного ремесла. Звертає на себе увагу і той факт, що в умовах найжорстокішої економічної кризи, банкрутства численних фірм і установ оунівські «школи» продовжували діяти — купували апаратуру, літаки, різне обладнання, пальне тощо, бо фашистська розвідка не шкодувала на це грошей. Після завершення курсу вона засилала випускників на військові підприємства, авіабазу та в армію США.

Обман і залякування завжди були зряддям сил агресії та фашизму. В цьому гітлерівці велику роль відводили засобам пропаганди за кордоном, вважаючи їх важливим інструментом організації «п'ятої колонії», які мали поширювати провокаційні чутки, дезінформувати громадськість, проводити демагогічну агітацію та інші операції психологічної війни. Недаремно вже з перших днів після приходу до влади в Німеччині гітлерівці почали посилювати за рубежем апарат фашистської пропаганди. У ній активну участь брали різні органи і монополії рейху. В ході опиту свідків у конгресі США 7 жовтня 1938 р. з'ясувалося, що серед основних учасників ідеологічних диверсій було гестапо. В його складі функціонував окремий відділ, який займався організацією пропаганди в Америці. У спеціальній брошурі № 7, підготовленій цим відділом «для внутрішнього використання», було вміщено докладні інструкції щодо напрямку та методів пропагандистської діяльності в США, зокрема наголошувалося на вимозі «перебільшувати силу фашистської Німеччини, протиставляючи цьому слабкість демократій». В опублікованій 1939 р. палатою представників конгресу доповіді

⁶ Одна з перших спроб путчу припадає на середину 30-х років. 1935 р. комісія конгресу США встановила, що генералові С. Батлеру запропонували очолити таємну фашистську армію для повалення уряду. На ці цілі було асигновано 3 млн. доларів. — А. К. а. н. Измена родине, М., 1951, стор. 228—236.

про підривну діяльність у США констатувалася наявність досить широкої фашистської пропагандистської мережі в країні⁷.

Для підтримки існуючих та заснування нових пропагандистських рупорів гітлерівська верхівка асигнувала величезні кошти. Так, 1937 р. Геббельс витратив 100 млн. доларів на пропаганду в інших країнах. На ці гроші субсидувалося близько 300 газет⁸. Слід підкреслити, що Розенберг, Гімmlер і Геббельс фінансували свою іноземну агентуру не тільки з фондів, офіційно виділених на ці цілі, але й постійно уривали великі суми з інших статей бюджету⁹. Левова частка цих асигнувань призначалася для пропаганди в Америці. Згідно з заявою члена палати представників конгресу С. Дікштейна, зробленою в травні 1939 р., за попередні п'ять років Німеччина витратила на пропаганду в США більше 500 млн. доларів¹⁰.

Гітлерівська Німеччина ставила за мету використати в пропагандистській діяльності реакційні кола етнічних груп США. Це випливало з фашистської тактики розпалювання національної ворожнечі між окремими групами населення і робилося з розрахунком шантажувати як самі США, так і уряди й населення тих країн, звідки походили різні національні меншості Сполучених Штатів.

Щоб підкорити своєму впливові українське населення Америки, прибічники нацизму докладали зусиль для захоплення керівних посад в емігрантських страхових і деяких інших «безпартійних» організаціях та їхніх друкованих органах. Так, 1933 р. на посаду редактора нью-йоркської газети «Свобода» — видання страхового товариства «Український народний союз» — було просунуто німецького шпигуна Л. Мишугу. Особи профашистської орієнтації очолили й ряд інших періодичних органів. Зокрема, газету «Націоналіст» почав редагувати В. Душник, найближчий співробітник Коновальця і німецький агент, заарештований під час перебування в Бельгії тамтешньою поліцією¹¹. Діяльність усіх цих рупорів здійснювалася за директивами, які систематично надходили з Берліна. Римський кореспондент «Свободи» Є. Онацький, який виконував роль зв'язкового між фашистським центром і оунівцями в США, в листі від 10 жовтня 1939 р. нагадував Мишугі про вказівки «всіляко вихваляти Німеччину». «Ці директиви,— зазначав він,— відправлено вам безпосередньо відділом пропаганди німецького міністерства»¹².

Для пропаганди ідей расизму і фашизму націоналісти користувалися матеріалами, підготовленими в Німеччині спеціально для буржуазно-націоналістичних видань. У своїх показаннях американським властям 28 вересня 1939 р. співредактор «Свободи» Рев'юк підтвердив, що націоналістична преса регулярно одержує з Берліна, зокрема з міністерства пропаганди, готові для публікації статті¹³. Представники державних органів США дійшли тоді ж висновку, що «Свобода» та інші подібні видання «імпортують» до Америки фашистську ідеологію.

Крім інструкцій та матеріалів для публікації, з Німеччини регулярно надходили кошти. Як передавало в червні 1939 р. агентство Гавас з Варшави, гітлерівський уряд почав чергову кампанію підтримки «самостійницького руху» і в зв'язку з цим виділив українським націоналістам в Америці велику суму грошей. Певний час вони намагалися

⁷ Investigation of Un-American Activities and Propaganda, Washington, 1939.

⁸ "New York Times", 23 березня 1938 р.

⁹ Дневник посла Додда, 1933—1938, М., 1961, стор. 359.

¹⁰ "Daily Worker", 3 травня 1939 р.

¹¹ «Українські щоденні вісті» (Нью-Йорк), 15 жовтня 1939 р.

¹² М. Сейерс, А. Кан. Тайная война против Америки, М., 1947, стор. 105.

¹³ «Українські щоденні вісті», 29 вересня 1939 р.

заперечувати подібні факти. Керівник ОДВУ О. Грановський запевняв державний департамент, що його організація не одержує ніяких фондів і розпоряджень з-за кордону. Але документи, які потрапили до слідчих органів США, свідчили про інше. Так, частина грошей на утримання двох бюро «української пресової служби» (у Нью-Йорку та Вашингтоні), якими керував Є. Скоцко, надходила з Німеччини. Кінець кінцем прогітлерівська діяльність українських буржуазних націоналістів стала настільки очевидною, що Грановський змушений був зареєструватися в державному департаменті як «агент іноземної пропаганди». На початку 1940 р. він заявив слідчому комісії конгресу, що негайно порадить зробити це саме своєму співникові Скоцкові¹⁴.

Заклавши основи для нацистської пропаганди в США, німецькі фашисти почали широко залучати націоналістів до проведення акцій психологічної війни з метою підтримки агресивних планів Гітлера. Про це свідчили події, які відбулися напередодні розчленування Чехословаччини. Влітку 1938 р. берлінський центр викликав до Європи Мишугу та інших своїх агентів. У Відні та Римі було проведено таємні наради, на яких прибулі одержали інструкції щодо участі в кампанії наклепів проти Чехословаччини. Проведення пропагандистського шантажу було однією з важливих складових частин плану «Грюн», що передбачав напад Німеччини на Чехословаччину¹⁵. Відповідно до цього плану, затвердженого Гітлером наприкінці травня 1938 р., висувалася вимога надати «автономію» Карпатській Україні. Вже в 1939 р. механіку цієї афери розкрили самі націоналісти. Фашистський емісар, направлений у вересні 1938 р. до Ужгорода, заявив своїм співникам, що, мовляв, «Німеччина буде самостійну Карпатську Україну, а ваше діло поагітувати, щоб це домагання вийшло від населення»¹⁶. Ця провокаційна ідея, розрахована на загарбання в майбутньому Радянської України, була висунута з метою розрекламувати її (ідею) як таку, що нібито схвалюється українським населенням у різних країнах. Характерно, що в цей період німецько-фашистська пропаганда, за спостереженнями посла США у Франції У. Буллита, «повністю проводиться в українсько-націоналістичному напрямі»¹⁷.

Першу практику в античехословацьких інсинуаціях Мишуга проїшов на фашистській радіостанції у Відні, звідки незабаром виїхав за океан для участі у нацистській кампанії в США¹⁸. Туди ж було направлено також верховодів ОУН Р. Сушка, В. Курмановича, Я. Барановського¹⁹, які прибули до Нью-Йорка на фашистському пароплаві з німецькими паспортами під виглядом «представників комерційних фірм»²⁰. У вересні 1938 р. вони зібрали в Нью-Йорку «маніфестацію» оунівців, на якій зачитали підготовлені в Берліні «резольюції». В інших містах подібні зборища також відбувалися за нацистськими сце-

¹⁴ «Українські щоденні вісті», 23 січня 1940 р.

¹⁵ Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними злочинцями. Сборник материалов в семи томах, т. II, М., 1959, стор. 388.

¹⁶ В. Бірчак. Карпатська Україна. Спомини й переживання, Прага, 1939, стор. 6.

¹⁷ Polnische Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges. Answärtiges Amt, Erste Folge, Berlin, 1940, стор. 9.

¹⁸ У телеграмі міністра закордонних справ Чехословаччини від 12 червня 1938 р. місіям Чехословаччини в країнах Європи, Туреччині і США відзначалося, що «Німеччина розв'язала проти нас шалену кампанію в пресі і по радіо». Спекулюючи навколо питання про національні меншості в Чехословаччині, вона «оперує... і на Заході». — Новые документы из истории Мюнхена, М., 1958, стор. 57, 58.

¹⁹ Вони перебували на службі абверу і на території рейху займалися навчанням диверсантів і терористів у спеціальних таборах. — М. Терлиця. Націоналістичні скорпіони, К., 1960, стор. 20—22.

²⁰ «Українські щоденні вісті», 2 жовтня 1938 р.

наріями. На них націоналістичні ватажки всіляко апологетизували особу Гітлера. У телеграмі з Клівленда вони, наприклад, висловлювали «свою найглибшу вдячність» фіурерові.

Своїм вістрям фашистська кампанія була спрямована не лише проти Чехословаччини, а й проти СРСР, миру в Європі, проти усіх держав, на території яких вона проводилася. Гітлерівці використали її, зокрема, для посилення своїх позицій у США. У зв'язку з цим реакційні кола мали змогу, по-перше, розширити пропаганду фашистської ідеології та політики гітлерівської агресії.

По-друге, прикриваючись фальшивими гаслами «допомоги» Карпатській Україні, прибічники рейху почали відкрито агітувати за озброєння членів своїх організацій й втілювати ці закликни в життя. Так, у жовтні 1938 р. вже згадуваний Р. Сушко (референт розвідки ОУН) на «в'їче» у Філадельфії закликав формувати на території США військові загони, які перебували б під контролем та керівництвом іноземної держави — Німеччини.

По-третє, закликни збирати грошові «фонди» для маріонеткового «уряду» в Хусті були не чим іншим, як заходом, спрямованим насамперед на фінансове посилення фашистського пропагандистського апарату. 1939 р. преса гетьманців повідомляла, що із зібраних доларів «тільки невеличка частина була переслана... до Хусту. Решта опинилася в руках «організації українських націоналістів» і здепонована в кантональному банку в Ст. Галлен в Швейцарії». Із зібраних грошей сотні доларів одержував щомісяця керівник оунівського «бюро» в Лондоні, а редактору націоналістичної газети «Українське слово», що видавалася в Парижі, було виділено близько 4 тис. доларів²¹.

Слід зазначити, що вся фінансова діяльність оунівців у США перебувала під повним контролем Берліна. Як були змушені визнати в 1939 р. перед американськими властями націоналістичні верховоди, лише через агента О. Рев'юка протягом 1939 р. було переказано для ОУН на рахунки в Данцігу, Лондоні та Амстердамі 20 тис. доларів²². Ці кошти витрачались на оплату вояків фашистських кур'єрів до Америки, друкування пронацистської літератури.

Справжня мета закликів до створення збройних загонів та «фондів» стає зрозумілою в світлі підготовки до нового фашистського перевороту в США, яка розпочалася в 1937 р. за директивою, що її передав місцевим підривним центрам гітлерівський генеральний консул у Сан-Франциско барон Манфред фон Кіллінгер. Цього разу роль військового диктатора доручалася відставному генерал-майору Дж. Мослі. Передбачалося формування генерального штабу заколотників з 13 осіб. За нормами представництва, які встановив Кіллінгер, до штабу мали входити, поряд з іншими фашистами, 3 білоемігранти антирадянської орієнтації²³. В цей час вживалися заходи щодо консолідації різних пронацистських груп у країні і створення на їх базі єдиної фашистської партії. Ця підривна діяльність проводилася відповідно до агресивних замірів рейху. 8 березня 1939 р. на нараді представників військових, економічних і партійних кіл Німеччини Гітлер виклав план поступового винищення «ворогів» у Європі, після чого, за його словами, «Німеччина розпочне найбільшу за всю історію операцію», щоб «звести рахунки» з США²⁴.

²¹ «Українські щоденні вісті», 7 червня 1939 р.

²² «Українські щоденні вісті», 29 вересня 1939 р.

²³ А. К а н. Заговор против мира, М., 1961, стор. 189.

²⁴ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1939, vol. I, Washington, 1956, стор. 673.

За таких умов «п'ятій колонії» відводилася особлива роль. З неї створювалася таємна армія, головними організаторами якої були «німецько-американський бунд», «срібні сорочки», «ку-клукс-клан» та ін. Деякі з них були досить чисельними, зокрема в «бунді» налічувалося 200 тис. чол.²⁵ У цих організаціях існували штурмові загони на зразок гітлерівських. Такі підрозділи були й в ОДВУ та гетьманській організації, що мали воєнізовані табори в Детройті, Піттсбургу, Чикаго та деяких інших містах.

Відповідно до настанов з Берліна українські буржуазні націоналісти скуповували зброю, боеприпаси, військове спорядження. Вони діяли в тісному контакті з «бундом». На цей зловісний альянс громадськість звернула особливу увагу у вересні 1940 р., коли в м. Кенвіл (штат Нью-Джерсі) внаслідок диверсії стався величезний вибух на пороховому заводі і було вбито 50 та поранено 200 робітників. Саме в околицях Кенвіла, як писав американський журнал «Р. М.», знаходилися «таємний табір українських фашистів, маріонеток Гітлера» і табір «бунду». В них проводили спільні військові тренування одягнені у форму гітлерівських штурмовиків оунівці і бундисти²⁶. Представник вашінгтонської адміністрації заявив тоді кореспондентові згаданого журналу, що оунівський табір — один з чотирьох, відомих властям, де спільно готуються підрозділи штурмовиків з числа українських націоналістів та членів «бунду».

Оунівці та гетьманці зміцнювали зв'язки і з «християнським фронтом», керівником якого був католицький піп Кофлін. Ця організація являла собою одну з найнебезпечніших у складі фашистської «п'ятої колонії» в США і налічувала десятки тисяч членів, з яких у кожному великому місті було сформовано збройні загони. У своїх виступах по радіо та в пресі Кофлін проповідував расизм і фашизм, одержуючи для цього матеріали з того самого джерела, що й українські націоналісти, — геббельсівського міністерства пропаганди. Слідство над арештованими 1940 р. членами однієї з груп «християнського фронту» показало, що вони ставили своїм завданням вчинення терористичних актів, здійснення антиурядового збройного заклоту²⁷.

Знайшовши спільну мову з цими ворогами американського народу, українські націоналісти всіляко вихваляли «християнський фронт». У газеті «Америка» вони захоплено писали про Кофліна, рекомендуючи читачам слухати його фашистські радіопроповіді. Безпосередні контакти з католицьким мракобісом націоналісти здійснювали в Детройті, де містилася штаб-квартира Кофліна, запрошуючи його на свої зборища для виголошення нацистських промов. Детройтськими зв'язковими з ним були піп Тиханський та адвокат Кузь з гетьманської організації²⁸.

Про роль найманців фашистської реакції, яку виконували українські буржуазні націоналісти, свідчить і той факт, що координувати дії з іншими пронацистськими організаціями їм допомагали американські фашисти. Одним з них був Е. Саллівен, особа з кримінальною біографією, расист за переконаннями. Ще на початку 30-х років за зго-

²⁵ П. В. Костин. ФРБ — портрет во весь рост, М., 1970, стор. 116.

²⁶ За тринадцять місяців до диверсії, 1 серпня 1939 р., голова комітету американських інвалідів — ветеранів світової війни, виступаючи в Бостоні на конвенції цієї організації, наголосив на тому, що кожний з 22 таборів «бунду» розташований у радіусі 20 миль від важливих військових баз або військових заводів. На випадок війни з Німеччиною, підкреслив він, це сусідство буде небезпечним. — «Daily Worker», 2 серпня 1939 р.

²⁷ «Daily Worker», 16 січня 1940 р.

²⁸ «Українські щоденні вісті», 14 червня 1939 р.

дою Берліна Саллівен встановив контакти з ОДВУ. В 1932—1933 рр. він став одним із заспівувачів наклепницької кампанії проти Радянської України в буржуазній та буржуазно-націоналістичній пресі. 5 червня 1934 р. на зборищі нацистів у Нью-Йорку Саллівен заявив: «Я повертаюсь до Бостона, щоб боротися за Гітлера. В Бостоні ми організуємо нацистську групу і ви почуєте про нашу діяльність. Хайль Гітлер!»²⁹ Пізніше гітлерівські консули в США неодноразово радили українським націоналістам співробітничати з Саллівенем, який керував наприкінці 30-х років фашистською діяльністю, влаштувавши свою штаб-квартиру в приміщенні уніатської парафії в Піттсбургу.

Виконуючи вказівки геббельсівського міністерства пропаганди, націоналісти взяли участь у нападках на президента Ф. Рузвельта, на внутрішню та зовнішню політику його адміністрації, проповідуючи необхідність заміни в Америці парламентарної форми правління фашистською диктатурою. Це прикривалося фальшивими твердженнями: «Те, що нині робить уряд, є ступневим впровадженням соціалізму». Подібні трюки були звичайною фашистською демагогією. Адже «новий курс» Рузвельта являв собою спробу подолати кризу в країні шляхом буржуазних реформ і мав на меті зміцнення капіталістичної системи, посилення в ній ролі державно-монополістичного капіталізму³⁰.

Розв'язавши війну в Європі, гітлерівці ставили своїм завданням поодиночі поневолити народи, не допустити утворення об'єданого антифашистського фронту. Цим цілям служив і пронацистський апарат в Америці. Його зусилля, спрямовані на ізоляцію американського народу перед фашистською небезпекою, набули особливого розмаху, коли перед США постала пряма воєнна загроза з боку держав осі. Восени 1940 р. Гітлер виношував конкретні плани збройного нападу на США. У документах його ставки зазначалося, що «фюрер, маючи на увазі у майбутньому ведення війни проти Америки, займається питанням окупації Атлантичних островів» з метою створення на них повітряних баз для бомбардувань США³¹.

В умовах розширення фашистської агресії необхідність вибору союзників стала питанням життя і смерті для США. Міжнародна обстановка вимагала йти на зближення з Радянським Союзом — послідовним борцем проти фашистської загрози. З цього питання всередині американських урядових кіл точилася гостра боротьба. Лінія Рузвельта допускала можливість співробітництва США з СРСР.

З огляду на ці тенденції реакційна пропагандистська машина в Америці, підтримувана Німеччиною, розгортала шалену антирадянську кампанію. Як й інші прогітлерівські центри, буржуазно-націоналістичні організації підхоплювали геббельсівські фальшивки, розраховані на те, щоб перешкодити співробітництву США з СРСР, приписати Радянській країні «агресивні» наміри. Так, у липні 1940 р. вони поширили вигадку про «підготовку» радянської авіації до нападу на США через Аляску. У світлі даних про згаданий вище гітлерівський план бомбардувань Америки стає очевидним фашистське походження і мета фальшивки — відвернути увагу державних органів США від агресивних приготувань Німеччини, приспати пильність громадськості.

У відповідь на це в США посилювався рух громадськості за організацію рішучої відсічі підступам «п'ятої колонії». У перших лавах борців виступали комуністи. Під тиском фактів найбільш далекоглядні

²⁹ "Daily Worker", 19 вересня 1939 р.

³⁰ В. Л. Мальков. «Новый курс» в США, М., 1973.

³¹ Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками. Сборник материалов в трех томах, т. I, М., 1965, стор. 581.

американські політики, хоча й нашоувхувалися на опір внутрішньої реакції, яка діяла в урядових органах і поза їх межами на угоду, а то й по прямих директивах Берліна, змушені були вживати певних заходів щодо безпеки країни, розслідувати діяльність окремих пронацистських груп, зокрема ОДВУ і «союзу гетьманців-державників». Тоді ж гітлерівська агентура почала вносити корективи в свою тактику, вдавшись до посиленого маскування підступних цілей. Зокрема, вона заходила з ідеєю «конгресу», що мав замінити так зване «об'єднання українських організацій», яке було викрито громадськістю як експозитура Берліна.

Директиву про створення нового фасаду буржуазні націоналісти в США одержали від берлінських патронів. Газети, які видавалися в Європі на кошти німецьких фашистів, одними з перших почали доводити необхідність зміни вивіски, вказуючи, що це дасть змогу послідовникам фюрера в Америці без перешкод підтримувати зв'язки з європейськими центрами, продовжувати, як і раніше, «без будь-якої реєстрації» свою діяльність, а також «вислати фонди»³². Українським націоналістам в США пропонувався для камуфляжу шлях «американізації». В такий спосіб їй було проголошено створення «українського конгресового комітету Америки» (УККА), до складу якого ввійшли верховоди фашистських організацій.

Змінивши назву, буржуазні націоналісти продовжували проводити профашистську діяльність, але в трохи завуальованій формі. Цьому сприяв шалений опір, який чинили впливові реакційні сили США «новому курсу» Рузвельта і в пошуках прихильників прагнули до співробітництва з Гітлером. Ситуація набувала додаткової гостроти у зв'язку з тим, що ряд державних органів, зокрема керована конгресменом Дайсом комісія по розслідуванню антиамериканської діяльності і Федеральне бюро розслідувань, очолюване Гувером, потурали пронацистським елементам, приховували або применшували масштаби діяльності останніх у США. О. Рогге, який у складі групи міністерства юстиції вивчав 1946 р. питання про активізацію фашистських елементів до війни, писав: «До нашого розслідування в більшості офіційних заяв з приводу нацистського проникнення в Сполучені Штати масштаби і значення нацистської діяльності недооцінювалися»³³.

Комісія по розслідуванню антиамериканської діяльності і ФБР виступали ініціаторами роздвання антикомуністичної істерії, намагаючись спрямувати державні органи та громадськість на шкідливий для країни шлях боротьби з удаваною небезпекою. Такий розвиток подій мав дуже небезпечний характер, оскільки за спинами Дайса, Гувера та їм подібних стояли впливові групи американських монополій, зв'язані з військово-промисловими концернами Німеччини. Їх альянс створював ту основу, на якій зростала нацистська загроза для США. Процес активізації профашистської діяльності непокоїв навіть деяких офіційних представників. 14 червня 1941 р., відповідаючи на лист сенатора Дж. Міда, який звернув увагу, зокрема, на великий обсяг нацистської кінопропаганди в США, держдепартамент відзначав недостатність законодавчих актів і висловлював побажання внести поправки у діючі закони з тим, щоб «контроль над поширенням пропагандистського матеріалу міг бути ефективним»³⁴.

За таких умов основна роль у викритті ворожої діяльності і пропаганди в країні належала прогресивним силам. У цій битві проти фа-

³² «Українське слово» (Париж), 20 січня 1940 р.

³³ П. В. Костин. Назв. праця, стор. 115.

³⁴ Documents on American Foreign Relations, July 1940 — June 1941, vol. III, Boston, 1941, стор. 639.

шизму і агресії активну участь брали Комуністична партія США, інші демократичні кола. Вони викривали плани реакції, її зв'язки з німецькими фашистами, влаштовували мітинги протесту і демонстрації. Разом з усіма антифашистами виступали й організації української трудової еміграції в Нью-Йорку, Чикаго, Клівленді, Акроні та інших містах. 4 вересня 1938 р. на масовій маніфестації в Нью-Йорку трудящі американські українці заявили, що й надалі виступатимуть «складовою частиною демократичних сил американського народу» і «п'януть агента Гітлера» — українських націоналістів. У прийнятій ними резолюції містився заклик «піддержувати змагання американського народу до поступу і особливо виявити максимум енергії і організованості у виборчій кампанії під кличем: ані одного голосу за реакційних кандидатів», бо підтримка останніх сприяє «безпосередньому посилюванню фашизму — як внутрі країни, так і фашистських агресорів поза кордонами Америки»³⁵.

Водночас прогресивні сили США активно пропагували ідею американо-радянського ділового співробітництва, виступали, зокрема, за розширення торгівлі з країною соціалізму, на конкретних прикладах доводили, яких великих збитків зазнає екопоміка США внаслідок створення штучних перешкод у торговельних взаєминах. Висловлюючи загальну думку української трудової еміграції, «Українські щоденні вісті» писали 29 вересня 1940 р., що «цього вимагають інтереси американського народу. Кооперація цих двох країн, Сполучених Держав і Радянського Союзу, в даному моменті може дуже багато заваяжити».

Рух проти фашизму і агресії згуртував американських трудящих, піднісв їх бойовий, наступальний дух. Діяльність нацистів, зокрема українських буржуазних націоналістів, їхня мілітаристська пропаганда викликали дедалі зростаючий опір з боку широких верств населення.

Вступ США у війну проти гітлерівської Німеччини прискорив провал фашистських планів підривної діяльності. Проте нацистська агентура в країні не була викорінена. Одна частина її причаїлася, інша — продовжувала діяти навіть у воєнних умовах. А після перемоги антигітлерівської коаліції колишні прибічники фашистських агресорів знову підняли голову. Цьому сприяла «холодна війна» міжнародної реакції. В часи маккартистського «полювання на відьом» активізувалися організації профашистського гатунку, деякі з них виступали під довоєнними вівісками — ОДВУ, УККА, «союз гетьманців-державників» та інші, де збиралися фашистські недобитки, які втекли з Європи.

Одним з головних осередків колишніх прибічників гітлеризму став у повоєнний час УККА. Він розгортав пропаганду несправності до СРСР, організовував цькування тих, хто неупереджено ставився до соціалістичних країн й цікавився або прихильно оцінював можливість співробітництва між США і СРСР. В дію було пущено наклети з арсеналу Гітлера і Геббельса, добре засвоєні націоналістами ще з довоєнних часів. Так, рупор УККА — журнал «Юкрейнісн куотерлі» зайнявся нагнітанням атмосфери ворожнечі і мілітаристського ажютажу. Під сгідюю УККА опинилася й горезвісна «Свобода».

Зрозуміло, що й цього разу націоналістичні трубадури «холодної війни» не діяли самотужки, а під контролем певних кіл внутрішньої та зовнішньої реакції. Ідолами буржуазних націоналістів стали такі одіозні постаті, як Дж. Маккарті, Е. Гувер. З особливою люттю вчорашні гітлерівці намагалися помститися тим, хто свого часу підтримував і схвалював рузвельтівську лінію співробітництва з Радянським Союзом. Просторікуючи про «червону небезпеку», найманці реакційних сил

³⁵ «Українські щоденні вісті», 8 вересня 1938 р.

потай плекали надії, що в США нарешті пануватиме фашизм. З цією метою вони вдалися до контактів з «товариством Джона Берча», «християнським антикомуністичним походом» та іншими ультрарправими організаціями — так званими «групами ненависті».

На сучасному етапі, коли світова громадськість схвально зустріла поворот до поліпшення відносин між СРСР і США, «групи ненависті» виступають підспівувачами військово-промислового комплексу та мілітаристської верхівки міжнародного імперіалізму. Саме з їх голосу спадкоємці гітлерівців у «Свободі» галасували 3 лютого 1973 р.: «Наш обов'язок — показати й доказати, що всі намагання до злагоди з СРСР — це самообман». Безперечно, найменші реакції нічого не можуть «доказати», крім власного банкрутства, бо навіть серед багатьох політиків та представників ділових кіл самих США провідною стала думка про необхідність співробітництва з Радянським Союзом на основі принципів мирного співіснування.

Але не менш виразно фашистське путро націоналістичного охвістя викривають саме його «позигивні» гасла. Зміст їх зводиться до апології сучасних військово-фашистських і расистських режимів. Зразки такого безсоромного вихвалювання тиранії регулярно публікує згадувана «Америка». Так, вона із захопленням зустріла повалення в 1973 р. законного уряду в Чилі і розгортання путчистами кривавого терору.

Вихвалюючи фашистські заколоти та агресію проти народів, буржуазні націоналісти відбивають інтереси найбільш агресивних сил імперіалістичної реакції. УККА, за ширмою якого діють ОДВУ та інші «групи ненависті», незважаючи на свій «американізований» фасад, є одним з осередків міжнародних ультра й діє спільно, зокрема, з так званою «всесвітньою антикомуністичною лігою». На конференції цієї «ліги» в квітні 1974 р. у Вашингтоні представники сайгонського режиму, емісари чилійської хунти, колишні гітлерівці, в тому числі прислужники фашистських загарбників за часів окупації України, істерично галасували проти нормалізації відносин між країнами з різним соціальним ладом, закликаючи політичних діячів Заходу повернутися до часів «холодної війни»³⁶.

Отже, діяльність буржуазних націоналістів спрямовують і підтримують агонізуючі сили імперіалістичної реакції. Націоналістичні маріонетки виступали і виступають зняряддям крайньо правих кіл імперіалізму. Історичний досвід учить, що антирадянщина, призводячи до активізації різних чорносотенних сил, неминуче обертається загрозою для тих країн, де знайшли притулок її адепти. Єдино правильний шлях приборкання та розгрому реакції, як показують події минулого і сучасність, — політична пильність народних мас, спільний фронт усіх прогресивних, демократичних сил, інтернаціональна взаємодопомога і єдність трудящих.

³⁶ «Правда», 16 квітня 1974 р.

Методологія і методика історичних досліджень

В. В. КОСОЛАПОВ

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ І МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОСТІ

Тема «історичне дослідження і сучасність» багатогранна. Вона охоплює такі питання, як співвідношення минулого, сучасного і майбутнього в суспільному процесі, шляхи використання історичного досвіду в сучасній суспільній практиці, місце і роль історичного пізнання на нинішньому етапі комуністичного будівництва, функції історичного знання в розробці наукових основ політики КПРС по управлінню соціальними процесами розвинутого соціалістичного суспільства, вплив сучасності на тлумачення змісту історичного джерела тощо.

Важливе місце серед цих питань займає проблема методології і методики історичного дослідження сучасності. Більшість буржуазних істориків вважає, що історія — це наука про минуле, для якої питання сучасності не мають ніякого значення. При цьому, правда, допускається, що історичний досвід, втілений у результатах історичного пізнання, може активно впливати на сучасність. Останнім часом частина істориків включає до предмету історичного пізнання і сучасність.

Окремі історики вважають, що навіть майбутнє певною мірою вивчається історичною наукою. У доповіді на XIII Міжнародному конгресі історичних наук (Москва, 1970 р.) Т. Шідер (ФРН) твердив, що «в будь-якій історіографії і історичній науці в їх інтерпретаціях минулого міститься в якійсь мірі погляд на майбутнє»¹.

Нарешті, серед частини буржуазних істориків поширена концепція, що історія взагалі зводиться до аналізу сучасності. На думку іспанського філософа-ідеаліста Хосе Ортега-і-Гассет, «вона є наукою про сучасність у найбільш строгому і найбільш актуальному смислі»². Відомий англійський історик Джеффри Барраклоу вважає, що «будь-яка історія, яка щось значить, є сучасною історією»³. Італійський історик Е. Сестан у доповіді на XIII Міжнародному конгресі історичних наук з певними обмовками визнав прагнення буржуазних істориків до «осучаснення» минулого, їх класово-кон'юнктурний підхід до історичних фактів з позицій сьогочасних політичних, економічних, соціальних, релігійних та етичних запитів буржуазного суспільства⁴. Деякі буржуазні історики, зокрема, французи М. Дюверже та М. Бер твердять, що нібито історія є своєрідним «напівфабрикатом» соціології, і покликана постачати останню неопрацьованим фактичним матеріалом про «осучаснене минуле». Інші історики, навпаки, намагаються протиставити

¹ Т. Шідер. Различия между историческим методом и методом социальных наук, М., 1970, стор. 3.

² J. Ortega y Gasset. Geschichte als System und über das Römische Imperium, Stuttgart, 1952, стор. 77.

³ G. Barraclough. History in a Changing World, Oxford, 1957, стор. 26.

⁴ Э. Сестан. История событий и история структур, М., 1970, стор. 6.

історію — соціології. Так, західнонімецькі вчені Карл Ульмер, Леопольд фон Візе та інші історію вважають «хронологією», а соціологію — «теоретичним тлумаченням» історії. При цьому мається на увазі, що соціологія є історією сучасності, а історія є соціологією минулого.

У працях радянських філософів та істориків, зокрема українських, протягом останніх років робиться спроба проаналізувати проблему «історичне дослідження і сучасність» з позицій марксизму-ленінізму⁵. У них розглянуті питання діалектико-матеріалістичного розуміння співвідношення минулого, сучасного і майбутнього в історичному процесі, описана ленінська методика аналізу історії пореформеної російської дійсності, зроблено спробу визначити взаємозв'язок між історичним досвідом і пізнанням сучасності. Однак у цих працях немає аналізу функцій історичного знання у вивченні актуальних проблем сучасного і майбутнього розвитку суспільних явищ, не виділено конкретних методів історичного дослідження сучасності, не описано їх евристичних можливостей у вивченні історичних явищ і процесів, не визначено меж і зв'язків історичного, логічного та соціального способів опису і пояснення історичної дійсності.

Історична наука вивчає об'єктивну закономірну послідовність конкретних історичних явищ, які вже сталися, в їх взаємозв'язку, відображає в хронологічній послідовності історичні події соціальної дійсності минулого. Проте сучасність, тобто, за словами В. І. Леніна, «...те, що відбувається все з більшою і більшою швидкістю перед нашими очима, є теж історія»⁶. І саме сучасність — та основа, на якій визрівають провідні тенденції майбутнього. Майбутнє через сучасність діалектично пов'язане з минулим. Сучасна суспільно-історична практика людської діяльності, опираючись на здобутки попереднього досвіду, активно впливає на формування майбутнього історичного розвитку. Суспільно-історичний процес являє собою цілісність системи історичних подій і ситуацій, які в минулому сталися, в сучасності є конкретним, як правило, за формою випадковим проявом необхідно діючих об'єктивних закономірностей суспільно-історичного процесу, а в майбутньому — сукупністю об'єктивних історичних можливостей, альтернативних шляхів розвитку пануючих у сучасності провідних тенденцій розвитку.

Системність суспільно-історичного процесу дає змогу виділити в ньому певні загальноісторичні об'єктивні закономірності, властиві для всього процесу в цілому, та специфічні закономірності, дія яких поширюється на певні епохи й історичні періоди, а також закономірності конкретних історичних ситуацій. Так, закон відповідності характеру виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил суспільства є загальноісторичною закономірністю, характерною для суспільства як вищої форми руху матерії. Поступове стирання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою та фізичною працею, а також подолання класових відмінностей є особливою, специфічною закономірністю соціалізму як першої фази комуністичної суспільно-економічної формації. Закономірності трьох російських революцій, внаслідок яких було повалено самодержавство, а буржуазно-поміщицький лад замінений диктатурою пролетаріату, є особливими для кожної з цих рево-

⁵ В. В. Иванов. Соотношение истории и современности как методологическая проблема. — Очерки по марксистско-ленинской методологии исторических исследований, М., 1973; Б. И. Марушкин. История и политика. — Американская буржуазная историография советского общества, М., 1969; Ф. П. Шевченко. История и современность, К., 1965; А. В. Санцевич. Сучасність очима історика, К., 1971; В. И. Ленин и историческая наука, Л., 1970.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 596.

люцій і характеризують ті унікальні, неповторні історичні ситуації, на тлі яких розгорталися революційні події 1905—1917 рр. у Росії.

Таким чином, історична наука, пізнаючи минуле, вивчає не тільки унікальні, неповторні історичні події, що сталися, але й ті загальноісторичні та особливі, специфічні об'єктивні закономірності, які діяли в минулому і поширюються певною мірою на сучасність, а в окремих випадках — і на майбутнє. В цьому розумінні історична наука, вивчаючи минуле, зосереджуючи увагу на конкретних історичних ситуаціях, досліджує певні об'єктивні закономірності суспільно-історичного процесу як цілісності.

Історичне знання як система історичних фактів, гіпотез, теорій про минулу соціальну дійсність є водночас і знанням про певні сторони сучасності та про деякі риси і властивості майбутнього. Історичний досвід суспільного розвитку, який досліджується і узагальнюється історичною наукою, є здобутком і активно діючим фактором сучасної суспільної практики. Разом з тим через сучасність, у якій формуються підстави, основні тенденції, варіантні шляхи й альтернативи розвитку майбутнього, цей досвід певною мірою впливає на економічну та соціально-політичну діяльність людини, на історичні ситуації і події, які ще не стали соціальною дійсністю, але ймовірно можуть стати нею. В той же час історичне знання є специфічним серед інших видів наукового знання. Воно є знанням про минулу соціальну дійсність, а сучасність і майбутнє вивчає тільки через посередництво їх взаємозв'язку з минулим, через пізнання діалектики взаємодії майбутнього, сучасного і минулого.

Наприклад, проблема пролетарського інтернаціоналізму є міждисциплінарною. За допомогою особливих методів її вивчають теорія наукового комунізму, політична економія соціалізму, історичний матеріалізм, теорія держави і права тощо, а також історична наука. Важливе місце цій проблемі відводиться в історії КППС, історії народів СРСР, історії міжнародного робітничого і комуністичного руху, історії Великої Вітчизняної війни та в багатьох інших історичних дисциплінах. Історична наука вивчає вияви пролетарського інтернаціоналізму в минулому. Так, нещодавно вийшло з друку кілька історичних праць, присвячених інтернаціоналізмові. Ці дослідження — одні й ті ж за темою, але різні за формою викладу матеріалу, тими історичними подіями, які в них описуються⁷. У першій з трьох згаданих у посиланні книг описуються події, пов'язані з Великою Жовтневою соціалістичною революцією, остання — присвячена боротьбі інтернаціоналістів у партизанських лавах на тимчасово окупованій території Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни. Отже, між подіями, про які йде мова, часовий перебіг — кілька десятиріч. Книга Р. Гарашина — це мемуари про бригаду червоних гусарів, яка складалася з угорських інтернаціоналістів і входила до Київської інтернаціональної бригади, бійці якої визволяли Київ від петлюрівців, а також билися з білогвардійцями під Житомиром та Ровно.

У праці істориків «Під прапором інтернаціоналізму» розповідається про інтернаціональне єднання представників різних народів у боротьбі проти фашизму на території УРСР. У книзі, зокрема, зазначається, що героїчна відсіч радянського народу фашистським загарбникам пробудила народи поневоленої Європи до визвольної боротьби.

⁷ Октябрьская революция и пролетарский интернационализм, М., 1970; Под знаменем пролетарского интернационализма. М., 1970; Рудольф Гарашин. Красные гусары, М., 1970; І. М. Бречак, В. І. Клоков, А. В. Русак. Під прапором інтернаціоналізму, К., 1970.

На заклик КПРС, комуністичних і робітничих партій інших країн на територіях, окупованих фашистами, поширився могутній рух Опору. Серед 600 тис. радянських партизанів і підпільників, які боролися проти ворога на окупованій території України, були й зарубіжні антифашисти: поляки, чехи, словаки, угорці, югослави, французи, німці, іспанці, італійці, болгари. Інтернаціоналізм став сутністю їхнього життя.

Під час Великої Вітчизняної війни 555 тис. іноземних громадян-інтернаціоналістів боролися з ворогом у складі Червоної Армії. Радянські війська більше року вели запеклі бої на території 11 зарубіжних країн і визволили від фашизму 180 млн. чол.⁸ За їх свободу віддали своє життя понад 1 млн. радянських воїнів, з них тільки на території Польщі загинуло 600 тис. чол. Серед 27 тис. пам'яток і обелісків, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни на території УРСР, значна частина присвячена інтернаціональному єднанню народів у боротьбі проти фашизму⁹.

Збірник «Под знаменем пролетарского интернационализма» (підготовлений науковими співробітниками Інституту історії Академії наук Молдавської РСР) має підзаголовок: «Діяльність румунських інтернаціоналістів на території Країни Рад. 1917—1920 рр.». Уперше в Радянському Союзі здійснена тематична публікація документів і матеріалів про діяльність румунських інтернаціоналістів на території нашої країни в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Упорядники збірника використали матеріали з газет, які видавалися організаціями румунських інтернаціоналістів, та архівні документи. 188 вміщених матеріалів передають велич боротьби за ідеї Великого Жовтня, ентузіазм, з яким румунські товариші виконували розпорядження Радянської влади. 1917 р. захопив на території Росії кілька мільйонів іноземних трудящих. Це були, головним чином, військовополонені: угорці, чехи, німці, австрійці, серби, болгари, румуни з Трансільванії, Баната, а також робітники й селяни з Польщі, Китаю, Фінляндії, Кореї. З них і склався той могутній рух інтернаціоналістів, який з самого початку Жовтневої революції надав їй характеру інтернаціонального явища. З того часу міжнародний комуністичний, робітничий і національно-визвольний рух перебуває під всезростаючим впливом ідей і практики Великого Жовтня.

У монографії «Октябрьская революция и пролетарский интернационализм» показано, як ідеї Жовтня втілилися у світовій системі соціалізму, набули специфічного характеру в умовах інших соціалістичних країн. Автори монографії — 52 вчені з СРСР, ПНР, НРБ, ЧССР, НДР, СРР, СФРЮ, УНР, Республіки Куба — порушили широке коло питань про вплив Жовтня на міжнародний комуністичний і робітничий рух, міжнародне становище й ідеологічну боротьбу в період Жовтневої соціалістичної революції, участь зарубіжних трудящих у революції і захисті її завойовань, а також питання історіографії та джерелознавства. У монографії вміщено матеріали двох секцій наукової конференції «Міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції», проведеної в березні 1967 р. в Московій Академію наук СРСР, Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Академією суспільних наук при ЦК КПРС та Інститутом міжнародного робітничого руху. В її роботі брали участь представники 40 країн.

Отже, згадані наукові праці за предметом дослідження, характером викладу матеріалу і методами, які застосовуються для вивчення інтер-

⁸ И. В. Пароткин. Интернациональный подвиг советского народа.— Всемирно-историческая победа советского народа 1941—1945 гг., М., 1971, стор. 103.

⁹ Див. «Радянська Україна», 18 жовтня 1974 р.

націоналізму, є історичними. Вони присвячені минулому. Але закономірності пролетарського інтернаціоналізму характерні для всього історичного процесу розвитку міжнародного робітничого руху, що охоплює період від виникнення національних загонів пролетаріату в надрах капіталізму до побудови соціально однорідного комуністичного суспільства у всесвітньому масштабі, коли будуть назавжди ліквідовані соціальні відмінності між класами. Тому історичне знання про форми й характер дії цих об'єктивних закономірностей пролетарського інтернаціоналізму як суспільного явища, залишаючись за предметом свого дослідження знанням про минуле, є водночас знанням про сучасність і про майбутнє.

Висновки з досліджень таких явищ, як Жовтнева соціалістична революція та сучасний світовий комуністичний і робітничий рух, мають актуальне значення для вирішення проблем сучасного і майбутнього. Інтернаціоналізм — це життєве питання для всіх загонів антиімперіалістичного фронту як на сучасному етапі його розвитку, так і в майбутньому. Тільки під прапором інтернаціоналізму, єдності дій всіх комуністичних і робітничих партій, усього світового робітничого руху соціалізм може стати глобальною соціально-політичною системою на земній кулі — такий висновок неминуче випливає з історичних досліджень.

Проблеми дослідження інтернаціоналізму мають актуальне значення в боротьбі проти буржуазних фальсифікаторів, які на ґрунті націоналізму намагаються винайти нові ідеологічні засоби, щоб загальмувати перехід людства від капіталізму до комунізму. Деякі з них пишуть навіть про «комуністичний націоналізм», який, мовляв, більш загрозливий, ніж «буржуазний». Наприклад, проф. Гарвардського університету США Адам Улам у працях «Незакінчена революція», «Ленін і більшовики», «Експансія і співіснування. Історія радянської зовнішньої політики, 1917—1967» та інших пропагує горезвісну ідейку про «тоталітарний» характер соціалістичного ладу, а «комуністичний націоналізм» оцінює як рушійну силу «дезінтеграції» комуністичного руху. «Хто сумнівається, — ставить він демагогічне питання, — що комуністична Америка становитиме більшу загрозу для Радянського Союзу, ніж капіталістична?»¹⁰. При цьому він намагається аргументувати свої висновки історичними «фактами», які нібито свідчать про «ерозію» пролетарського інтернаціоналізму.

Історичне знання про об'єктивні закономірності розвитку пролетарського інтернаціоналізму в минулому є активним фактором сучасної ідеологічної боротьби між соціалістичною і капіталістичною системами. Узагальнення ж історичного досвіду інтернаціонального єднання робітничого класу в боротьбі проти імперіалізму сприяє розробці наукових основ політики КПРС, інших комуністичних і робітничих партій в їх боротьбі за зміцнення інтернаціональної єдності міжнародного робітничого й комуністичного руху на сучасному етапі. Під час вивчення сучасності і тенденцій майбутнього через пізнання минулого і теоретичне осмислення історичного досвіду, історичне пізнання зберігає свою специфіку. Нею обумовлюються такі особливості історичного дослідження: неспостережуваність предмету дослідження — історик позбавлений можливості емпірично сприймати події минулого; неможливість експериментальної перевірки історичних фактів — історик не має змоги провести соціальний експеримент з візуально неспостережуваною історичною ситуацією; необоротність — предмет дослідження історика неповторний

¹⁰ A. Ulam. Expansion and coexistence. The History of Soviet Foreign Policy, 1917—1967, New York, 1968, p. 751.

у зв'язку з необоротністю історичного часу; опосередкованість перевірки вірогідності історичного знання — історик не може безпосередньо перевірити вірогідність уявленої ним картини історичних ситуацій і змушений доводити її істинність посиланнями на опосередковані фактори (документи, свідчення очевидців, учасників історичних подій тощо); однозначність джерела фактографічної інформації для всіх видів історичних досліджень — історик має єдине джерело фактів про минуле — історичні документи, архівні матеріали тощо.

Основними соціальними функціями історичної науки в пізнанні сучасності є такі: по-перше, на основі вивчення закономірностей історичного процесу, теоретичного узагальнення історичного досвіду вона повинна брати участь у розробці і обґрунтуванні наукової політики КПРС у справі управління соціальними процесами розвинутого соціалістичного суспільства, зовнішньої політики партії і Радянської держави, спрямованої на реалізацію ленінських принципів мирного співіснування країн з різним суспільно-політичним устроєм; по-друге, науково передбачати тенденції суспільного розвитку в майбутньому, пов'язані через сучасність з минулим; по-третє, активно сприяти комуністичному вихованню молоді, прищеплювати їй науково-матеріалістичне розуміння історичної неминучості перемоги комуністичних ідеалів та переходу людства від капіталізму до комунізму; по-четверте, брати активну участь у нестихаючій ідеологічній боротьбі двох систем за серця і розум людей, науково обґрунтовуючи історичну приреченість капіталістичного ладу, пропагуючи переваги соціалізму, його історичний досвід у розв'язанні назрілих проблем сучасності.

На сучасному етапі комуністичного будівництва, коли науково-технічна революція, поглиблення світового революційного руху безмірно посилює динамізм соціальних змін, особливого значення набуває соціальна функція історичної науки в розробці наукових основ політики КПРС. Зросли масштаби комуністичного будівництва, а також ускладнення міжнародної обстановки, викликані активізацією сил реакції проти послаблення міжнародної напруженості, досягнутої внаслідок здійснення Програми миру, прийнятої XXIV з'їздом КПРС, посилюють історичну відповідальність партії за вибір і наукову обґрунтованість економічної, соціальної, науково-технічної, аграрної та зовнішньої політики. Розробка наукових основ політики КПРС — відповідальне завдання, поставлене партією перед усіма суспільними науками.

Особливе значення в цьому плані має теоретичне узагальнення історичного досвіду діяльності КПРС по створенню першого в історії людства розвинутого соціалістичного суспільства, розроблених партією методів поєднання завдань соціалістичного і комуністичного будівництва та досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму.

Розробляючи політику комуністичного будівництва на тривалу перспективу, КПРС виходить з діалектико-матеріалістичного розуміння взаємозв'язку минулого, сучасного і майбутнього, пізнає майбутнє і сучасність за допомогою знання про історичне минуле, а минуле — за допомогою наукових соціальних передбачень і об'єктивно, з позицій класово-партійного підходу до явищ досліджує сучасність. При цьому теоретичне узагальнення історичного досвіду має першорядне значення. В. І. Ленін підкреслював: «Якщо ми не хочемо стати на позицію чистісінького утопізму і пустих фраз, ми повинні сказати, що ми повинні враховувати досвід попередніх років...»¹¹. Не випадково, О. М. Горький відзначав, що В. І. Ленін міг і вмів дивитися на сучасність з позицій

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 242.

майбутнього саме тому, що досконало знав історію минулого¹². В. І. Ленін приділяв постійну увагу проблемам історії, як невичерпному джерелу історичного досвіду, необхідного для вирішення завдань сучасності¹³. Оцінка історичного минулого в його працях не була абстрактною. В. І. Ленін підходив до вивчення минулого з позицій завдань революційного перетворення сучасності. «Для того, щоб переглянути історію старого буржуазного світу...»¹⁴. В. І. Ленін підкреслював органічний зв'язок історії з сучасністю, зазначав, що історична наука повинна «сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби...»¹⁵. Глибока наукова об'єктивність в аналізі історичних явищ поєднується в ленінських працях з партійністю, з відкритим захистом інтересів робітничого класу як найбільш революційної і прогресивної сили сучасності.

Ленінська методологія історичного дослідження сучасності, використання історичного досвіду для розв'язання назрілих проблем суспільного розвитку мають актуальне значення для історичної науки. XXIV з'їзд КПРС вказав на суспільні науки, зокрема й історичну, як на основу наукового управління радянським суспільством. Саме теоретичне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій дає партії змогу передбачати хід суспільних процесів, допомагає розробляти правильний політичний курс. Від істориків вимагається активна участь у комплексному дослідженні не тільки минулого, а й сучасного.

У постановках ЦК КПРС «Про заходи по вдосконаленню діяльності Академії наук СРСР і Академії наук союзних республік» (березень 1963 р.), «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (серпень 1967 р.), «Про завдання, структуру і штати Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС» (червень 1968 р.), «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (червень 1974 р.)¹⁶ наголошується на необхідності збільшення в суспільних науках, зокрема в історичній, питомої ваги досліджень, результати яких мають прикладне значення для розв'язання тих соціальних завдань сучасності, над вирішенням яких нині працює партія, радянський народ.

У виробленні наукових основ політики партії особлива роль належить історії КПРС як науці, що покликана узагальнювати історичний досвід партійного управління політичними, економічними, соціальними та духовно-ідеологічними відносинами соціалістичного суспільства і на основі глибокого теоретичного узагальнення історичних фактів про масово-політичну, організаційну та ідейно-виховну діяльність партії передбачати шляхи зростання її керівної ролі в розвитку соціалістичного суспільства, складати наукові рекомендації щодо вдосконалення форм і методів партійного керівництва масами.

У зв'язку з цим питання про методи історичного дослідження сучасності має не тільки теоретичне, але й практичне значення.

Які ж методи історичного дослідження сучасності вироблені практикою історичного пізнання?

¹² Див. А. М. Горький, Соч., т. 24, М., 1953, стор. 377.

¹³ Див. В. И. Астахов, И. Л. Шерман. В. И. Ленин — историк советского общества, Харьков, 1969; В. И. Ленин и историческая наука, М., 1968.

¹⁴ В. И. Ленин. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 242.

¹⁵ В. И. Ленин. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 198.

¹⁶ Див. Справочник партійного работника. Вып. 5, М., 1964, стор. 230; Вып. 8, 1968, стор. 245; Вып. 9, 1969, стор. 251; «Правда», 24 червня 1974 р.

Історико-ситуаційний метод дослідження сучасності заснований на повторюваності історичних ситуацій, тобто на сукупності історичних подій, конкретній цілісності причинно-наслідкових зв'язків, що викликали ці події. Об'єктивною закономірністю історичного процесу є повторюваність історичних ситуацій. «Не можна,— писав Володимир Ілліч,— охопити завдань російської революційної епохи..., забуваючи уроки 1847—1848 років»¹⁷. Порівнюючи Брестський мир з Тильзітським, а становище Росії після Бресту із становищем Пруссії після Тильзіту, він говорив про «цикл» буржуазних революцій, що повторюються як складові елементи системи революційних «хвиль», покликаних розв'язати об'єктивні історичні завдання буржуазної революції¹⁸.

Таким чином, історичне пізнання відображає не тільки одиначне, особливе, а й загальне — те, що повторюється в історичному процесі. Сучасність, у якій з'являються ситуації, вже вивчені історичною наукою, може досліджуватися на основі отриманого історичного знання. І хоч в історії немає абсолютно схожих ситуацій, проте за допомогою аналогії, дедуктивних умовиводів можна глибоко вивчити закономірності і тенденції розвитку ситуації, що більшою або меншою мірою окремими своїми рисами та властивостями нагадують ситуації минулого.

Постісторичний метод дослідження сучасності заснований на тому, що вся сучасна суспільно-історична дійсність є продуктом попереднього історичного розвитку і в певному розумінні містить у собі всю попередню історію. Тому сучасна історія — ключ для розуміння минулого. За словами К. Маркса, буржуазне суспільство є найбільш розвинутою і найбільш різноманітною історичною організацією виробництва. Тому, зазначав К. Маркс, категорії, які відображають його відносини, розуміння його структури, дають разом з тим можливість заглянути в структуру форм суспільства, з уламків і елементів яких воно було побудоване¹⁹. Але правильне й обернене відношення: більш розвинуте суспільство може бути пізнане в певних своїх відносинах на основі історичних фактів про його становлення та матеріально-технічні і духовні передумови виникнення. Характерні властивості, риси, критерії зрілості розвинутого соціалістичного суспільства, наприклад, не можна повною мірою осягнути, не аналізуючи історію його розвитку, починаючи з перехідного періоду і побудови фундаменту (основ) соціалістичного суспільства. В сучасності як історичній даності минуле начебто «оживає», і пізнання минулого в такій же мірі є ключем до розуміння ролі і місця в історичному процесі сучасності, як і пізнання сучасності є відмічкою до розуміння минулого.

Реанімаційний метод історичного дослідження сучасності полягає в реанімації («оживленні») слідів минулого в сучасності, пізнанні сучасних явищ, що є реліктовими уламками з минулого за допомогою історичних фактів про ті епохи, в яких ці реліктові залишки були в апогеї свого розвитку. Кожне покоління наслідує раніше створені продуктивні сили і виробничі відносини, соціальний лад, побут, мораль, релігію, політику, мову, мистецтво, науку, філософію, тобто, за словами К. Маркса, «традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих»²⁰ і «ми терпимо не тільки від живих, але й від мертвих»²¹.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 320.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 234; т. 35, стор. 387—388.

¹⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. 1, стор. 42.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 113.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 11.

Виявити в сучасності (а отже, пізнати її окремі сторони) реліктові залишки, що вросли в сучасні соціальні структури, без їх своєрідної реанімації за допомогою історичних фактів практично неможливо. Реанімаційний метод дає змогу розчленувати в сучасності реліктові напластування минулого, що в перспективі неминуче відмиратимуть, від нових тенденцій, зародкових явищ, за якими майбутнє. Коли йдеться про розробку наукових основ політики управління соціальними процесами суспільства, таке розчленування явищ на перспективні і відмираючі при допомозі реанімаційного методу історичного дослідження набуває особливого значення.

Синхронний метод історичного дослідження сучасності — це спосіб вивчення певної внутрішньо пов'язаної одними й тими ж об'єктивними історичними закономірностями сукупності народів і країн в їх сучасних просторово-часових зв'язках і взаємодії. За допомогою синхронного методу можуть вивчатися явища сучасності, просторово відокремлені, але такі, що відбуваються одночасно. Як відомо, до синхронного методу особливий інтерес виявляв К. Маркс, про що свідчить його конспект «Хронологічні виписки». В ньому К. Маркс дав горизонтальні «зрізи» світової історії за часовими періодами. Дати на полях рукопису, написані К. Марксом, розчленовують політичну історію різних країн одним і тим же часовим «зрізом»²². Наприклад, в розвитку соціалістичних країн спостерігається розмаїття конкретно-історичних обставин їх економічного, соціально-політичного і духовного становлення, специфіка розв'язання соціальних завдань кожною комуністичною партією стосовно до національних умов, міжнародної обстановки тощо. Проте, незважаючи на цю розмаїтість специфічних особливостей та часові перепади в переході окремих країн до тих чи інших етапів соціалістичного будівництва, за допомогою синхронного методу стає можливим виділити в їх розвитку як окремі контрасти, так і те спільне, що об'єднує ці країни в світову систему соціалізму. На основі певних історико-порівняльних показників критеріїв зрілості соціалістичного суспільства в цих країнах (зокрема, таких, як рівень соціальної однорідності, продуктивності праці, частки національного доходу, що припадає на душу населення, індексу прожиткового мінімуму і т. п.) стає можливим об'єктивно визначити місце і роль кожної з соціалістичних країн на шляху будівництва суспільства розвинутого соціалізму й комунізму, більш точно вказати на соціальні та економічні завдання, що стоять перед ними, засоби їх досягнення і перспективи розвитку.

Для застосування синхронного методу історичного дослідження сучасності особливо важливим є науковий відбір історичних джерел. Частина з них має властивість, яку умовно можна назвати «зверненістю до майбутнього». Як правило, історичне джерело не старше за ту подію, що описується ним, але окремі з цих джерел об'єктивно, незалежно від історика, виявляються старшими, ніж описані в них події. Властивість «зверненості до майбутнього» мають ті історичні джерела, які в суспільстві виконують подвійне завдання: мають соціальну функцію класової оцінки, опису історичної ситуації і одночасно виступають нормативним актом у справі управління суспільними процесами на основі розробки соціальних прогнозів. Як правило, ці науково обґрунтовані прогнози втілені в форми політичних програм майбутніх соціально-економічних змін. Переважна більшість рішень з'їздів комуністичних партій соціалістичних країн, пленумів їх Центральних Комітетів, органів РЕВ,

²² Днев. «Архив Маркса и Энгельса», т. V, М., 1938; т. VI, М., 1939; т. VII, М., 1940; т. VIII, М., 1946.

багатосторонніх і двосторонніх угод між соціалістичними країнами є одночасно й історичними документами, що характеризують певний етап у розвитку світової системи соціалізму, і політичною програмою наступних перетворень в економічній, культурній, соціальній та інших галузях. Тому згадані документи є історичними джерелами, які описують не тільки період минулого, але й наступний, тобто вони «звернені до майбутнього». Тим самим історичне знання, залишаючись знанням про минуле, набуває чітко вираженої прогнозуючої функції, історичні факти стають органічним елементом соціальних прогнозів.

Важливим методом історичного дослідження сучасності є *анкетно-біографічний*. За його допомогою К. Маркс вивчав особливості західно-європейського робітничого класу. Для цього ним була розроблена анкета, в якій містилося 100 питань²³. Є два типи біографічних анкет: мемуарні і фіксуючі. Перші з них розраховані на масове збирання даних про одні й ті ж історичні події від багатьох їх безпосередніх учасників через деякий проміжок часу після звершення цих подій. Типовим прикладом мемуарних анкет можуть бути анкети, розроблені Істпартом ЦК ВКП(б) до десятиріччя Жовтня і заповнені учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції²⁴. Фіксуючі анкети — це документи, що заповнюються учасниками з'їздів, партійних конференцій, зборів старих більшовиків тощо. У них фіксуються біографічні дані активних діячів партії і факт їхньої участі в даній історичній події.

Нарешті, дедалі більшого значення набуває *статистичний* метод історичного дослідження сучасності. Статистичні методи в історичній науці застосовуються здавна. Ними користувався В. І. Ленін, вивчаючи масові суспільні рухи²⁵. Нині, коли управління соціальними процесами все частіше здійснюється за допомогою електронно-обчислювальних комплексів, а в обчислювальних центрах нагромаджується значна соціальна, економічна і політична інформація про інтереси, матеріальні і духовні потреби, запити, настрої тощо різних соціальних верств, роль статистичних методів у пізнанні соціальної дійсності незмірно зростає. Історик має можливість вивчати історичні ситуації на основі аналізу інформаційних джерел, що виступають своєрідним «напівфабрикатом» для наступної їх обробки обчислювальними машинами за програмами, складеними істориком відповідно до завдань конкретного історичного дослідження.

Внаслідок застосування цих методів складається історичний опис сучасності, який істотно відрізняється від логічного та соціологічного, що також мають за мету пояснити об'єктивні закономірності розвитку суспільства. Одне й те ж суспільне явище може бути предметом дослідження різних суспільних наук. Наприклад, конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами буржуазного суспільства вивчається історичним матеріалізмом, політичною економією капіталізму, соціальною психологією, соціологією, теорією наукового комунізму, історією КПРС, історією народів СРСР тощо. Кожна наука вивчає цей конфлікт своїми специфічними методами і прийомами. Зокрема, для історичного матеріалізму він є загальносоціологічним законом. Соціальний психолог конкретизує його прояви у сфері психологічних міжкласових і внутрікласових відносин, а історик вивчає в конкретно-хронологічній формі послідовність історичних подій, в яких конфлікт між

²³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 211—220.

²⁴ Див. От Февраля к Октябрю (из анкет участников Великой Октябрьской социалистической революции), М., 1957.

²⁵ Див. В. К. Яцунский. Приемы научного исследования в работах В. И. Ленина по социально-экономической истории.— «История СССР», 1960, № 2.

продуктивними силами і виробничими відносинами буржуазного суспільства набуває форми революційної ситуації, загальнонаціональної кризи. Отже, логічний опис сучасності — це теоретичний аналіз закономірностей історичного процесу в його абстрактній, «чистій» формі. Соціологічний опис — фіксація загального, неспецифічного, поза конкретно-хронологічною послідовністю подій, з яких складаються історичні ситуації. Нарешті, історичний опис — це конкретизація в унікальній, неповторній формі конкретно-історичних подій, через випадковість реалізації яких виявляється історична необхідність, описувана в логічному і соціологічному плані. Історичний опис сучасності тісно пов'язаний з логічним і соціологічним, проте не зводиться до них, оскільки історія не є логікою чи соціологією. Історичний опис — специфічна форма пізнання соціальної дійсності. Він має певні обмеженості, не охоплює сучасність в усій її цілісності, але дає змогу розкрити в ній те особливе, що через суттєво специфічні евристичні можливості логіки і соціології не описується останніми. Саме тому історична наука, роль якої на сучасному етапі комуністичного будівництва невпинно зростає, є наукою і про сучасність та майбутнє, що пізнаються через діалектику їх взаємодії з минулим.

Повідомлення

До 70-річчя першої російської революції

ПРОПАГАНДА ІДЕЇ СОЮЗУ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН У ЛИСТІВКАХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1905 р.)

В. Д. СУСОРОВ

Більшовицькі листівки дореволюційного періоду — своєрідне джерело вивчення історії нашої партії — давно привертають увагу дослідників. За роки Радянської влади виявлено й опубліковано значну кількість листівок, у яких розглядалася історія їх створення, розповсюдження, аналізувалася тематика і зміст.

Пропаганда ідеї союзу робітничого класу і селянства в листівках більшовицьких організацій 1905 р. висвітлена в історико-партійній літературі¹. Проте ряд питань потребує дальшого дослідження.

У даному повідомленні на основі друкованих літературних, документальних та інших матеріалів зроблено спробу розкрити роль більшовицьких листівок Півдня України в пропаганді ідеї союзу робітничого класу і селянства в 1905 р.*

Значну роль у роки першої російської революції відігравала революційно-політична пропаганда. Найпоширенішою формою друкованої більшовицької пропаганди були листівки. В. І. Ленін підкреслював: «...такий рід літератури, як прокламації, нічим не можна замінити і що він завжди буде безумовно потрібен...»².

Агітація і пропаганда здійснювалась як в усній формі, так і шляхом розповсюдження листівок революційного змісту. Їх розклеювали на будинках, парканах, агітатори несли листівки у робітничі квартали, на заводи, залізничні станції, села тощо.

В період наростання революції велике значення для більшовицьких організацій Півдня України мали праці і статті В. І. Леніна. Так, у січні 1905 р. Одеський комітет РСДРП видав у вигляді листівки,

¹ Історія селянства УРСР, т. I, К., 1967; Історія робітничого класу УРСР, т. I, К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Ф. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; П. М. Шморгун. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции, М., 1955; О. Г. Михайлюк. Большевики Украины в борьбе за селянство (1905—лютий 1917), Львів, 1967; М. Кравчук. Борьба большевистских организаций Украины за союз робітничого класу і селянства в роки першої російської революції.— До історії більшовицьких організацій на Україні (1905—1907 рр.), К., 1955; Я. М. Штернштейн. Борьба большевиков Одессы за союз рабочего класса и крестьянства в период первой русской революции.— Труды Одесского университета, т. 46. Сборник, посвященный 50-летию первой русской революции, Одесса, 1956; М. Ф. Гуськов. Борьба большевиков на Україні за союз пролетариату з селянством в 1905 р.— Наукові записки Чернівецького університету. Серія історичних наук, вип. 2, т. 26, Чернівці, 1957 та ін.

* Листівки, адресовані солдатам і матросам Півдня України, не розглядаються.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 255.

надрукованої до цього у газеті «Вперед» (№ 4), статтю В. І. Леніна «Початок революції в Росії». Це зробив і Миколаївський комітет РСДРП. Листівка справила на трудящі маси велике враження. «Добре написано»³,— говорили про неї робітники.

В. І. Ленін у цій статті рекомендував створити революційні робітничі і селянські комітети для практичного керівництва боротьбою трудящих мас і внесення в них політичної свідомості. «В середовище міської бідноти, в середовище мільйонів селянства будуть ширше і ширше нестися лозунги боротьби за свободу. Революційні комітети засновуватимуться на кожній фабриці, в кожному районі міста, в кожному значному селі»⁴,— вказувалося в листівці.

Ця листівка розповсюджувалася не лише серед робітників, революційної інтелігенції Одеси та Миколаєва, але й далеко за їх межами — в Катеринославі, Акермані та в с. Плахтіївці Акерманського повіту⁵.

Готуючи трудящі маси на боротьбу проти самодержавства, більшовицькі організації Півдня України розгорнули широку роботу по згуртуванню робітників і селян. Важливу роль в цьому відігравали листівки, що закликали трудящих міста і села до спільної боротьби проти гніту експлуататорів.

На початку революції 1905 р. Єлисаветградський комітет РСДРП, наприклад, звернувся до селян з листівкою, в якій закликав їх до збройної боротьби проти влади царизму і поміщиків⁶.

Лютнева листівка Одеського комітету РСДРП «Дворянська реформа і всенародна революція», випущена з нагоди 44-ї річниці скасування кріпосного права, закликала робітників і селян до спільної боротьби проти самодержавства. «Повстаньте всі робітники і селяни... яких чекає за самодержавного уряду безпросвітне рабське життя... Збирайтесь в одну загальну спілку, в одну робітничу партію. Ставайте під наш червоний прапор революції... Ми, соціал-демократи, які все життя боролись за свободу робітничого класу, за свободу всієї Росії, рішуче закликаємо вас до бою... Робітники і селяни! Наближається час революції. Вона уже почалася, вона повинна охопити пожежею всенародного повстання всю Росію від краю і до краю! Готуйте зброю для ворогів своїх, готуйтеся знищити самодержавний уряд!»⁷. З 13 по 19 лютого в Одесі було розповсюджено 236 примірників цієї листівки, а 25 лютого в Миколаєві на пароплаві «Потемкин» поліція знайшла ще 80 примірників⁸. Одеський комітет РСДРП за січень—лютий 1905 р. випустив і розповсюдив серед робітників і селян навколишніх міст і сіл десять листівок різних найменувань⁹.

З революційними листівками до трудящих зверталась і Херсонська організація РСДРП. Так, у ніч на 25 лютого в районі Херсона було знайдено 115 прокламацій під заголовком «До всіх громадян». Такі ж прокламації виявлено і у жителів с. Трикрати Єлисаветград-

³ Переписка В. І. Леніна з керівними органами партійних організацій України (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, стор. 530.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 192.

⁵ Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960, стор. 30; Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область, К., 1969, стор. 775.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область, К., 1972, стор. 88.

⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 72.

⁸ Там же; Ф. Лось. Назв. праця, стор. 121; Миколаївський обласний державний архів (далі — МОДА), ф. 229, оп. 4, спр. 148, арк. 37.

⁹ У. Рядніна. Більшовицька організація Одеси в період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.— До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), стор. 234.

ського повіту (нині Миколаївська область), Велика Врадіївка Ананівського повіту на Одещині. У квітні поліцейський наглядчач селища Бірзула виявив на полотні залізничної колії пакет з листівками, адресованими залізничникам і селянам. Останні закликалися до боротьби проти поміщиків, відібрання в них землі й розподілу її між собою. Революційні листівки розповсюджувалися і в інших населених пунктах Півдня України¹⁰.

Вплив більшовицьких ідей на широкі маси селянства в той час був ще недостатнім. Організації і групи РСДРП Півдня України не мали відповідних кадрів для керівництва селянським рухом. Ось один з прикладів. В селище Новомиколаївка Єлисаветградського повіту надійшов лист від селянина, в якому повідомлялось: «Якби у село хто прибув і дав привід, то селяни миттю б кинулися на поміщиків, як леви, і розгромили їх майно, бо всі села в усій окрузі киплять ненавистю до поміщиків. Але біда в тому, що немає смільчаків, які почали б, а якби з'явилася тільки невелика іскра, всі готові хоч зараз у бій»¹¹.

Значну перешкоду в розгортанні пропагандистсько-агітаційної роботи більшовиків, в створенні союзу робітничого класу з селянством чинили різні буржуазні партії, що діяли на Півдні України (кадети, есери, монархісти, меншовики та інші). Ці буржуазні і дрібнобуржуазні партії прагнули підкорити революційний рух своєму впливові.

В. І. Ленін уважно стежив за станом справ у партійних організаціях цього краю і своєчасно подавав їм допомогу. В результаті активної роботи більшовиків у березні в Одеському комітеті РСДРП робота «йшла по висхідній лінії», в Миколаївському у квітні «справи більшості йшли добре»¹².

III з'їзд партії (квітень 1905 р.), вважаючи найважливішим засобом повалення царизму і завоювання демократичної республіки переможне збройне повстання, закликав партію, робітничий клас до підготовки народного збройного повстання, до найактивнішої участі в ньому. Дбаючи про залучення на бік пролетаріату його найближчого союзника — трудового селянства, з'їзд прийняв спеціальну резолюцію «Про ставлення до селянського руху», в якій зобов'язав парторганізації підтримувати всі революційні заходи селянства, аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських і удільних земель.

Для проведення революційно-демократичних перетворень в інтересах визволення селянства від поміщицького гніту і як засіб внесення революційної свідомості в селянський рух, з'їзд доручив парторганізаціям допомагати селянству в створенні селянських комітетів¹³. З'їзд вимагав від організації РСДРП посилити роботу серед сільського пролетаріату в напрямі роз'яснення непримиренної протилежності його інтересів інтересам сільської буржуазії, в напрямі здійснення самостійної організації селян, злиття його з робітничим класом під прапором соціал-демократичної партії.

Керуючись настановами з'їзду, більшовицькі організації Півдня України посилити роботу на селі.

¹⁰ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., Херсон, 1962, стор. 89; Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область, К., 1971, стор. 337, 360; Історія міст і сіл УРСР. Одеська область, стор. 162; Революція 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. II, ч. I, К., 1955, стор. 213.

¹¹ Ф. Лось. Назв. праця, стор. 182;

¹² Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 583, 627.

¹³ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 76—77.

Значну роботу серед трудящих провадили Одеський, Миколаївський комітети РСДРП та інші партійні організації. В ніч на 29 квітня 1905 р. в Миколаєві, наприклад, поліція виявила 511 першотравневих листівок місцевого більшовицького комітету «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»¹⁴. В ній сказано, що революційна боротьба росте і міцніє, вона охопила всю країну, не припиняються страйки робітників, селянські заворушення. Листівка роз'яснювала трудящим, хто справжній захисник інтересів робітників і селян і закликала їх до спільної боротьби проти самодержавства під лозунгом соціал-демократичної партії. «Тільки ми — соціал-демократи — робітники міст і сіл, у яких є одне багатство — мозолісті руки, — писалося в листівці, — тільки ми можемо зрозуміти народні потреби, тільки ми не обдуримо народ...»¹⁵.

Одеський комітет РСДРП у першотравневих листівках «До робітників м. Одеси», «1 Травня» та інших закликав трудящих до збройного повстання і вказував на силу, яка здатна повалити самодержавство — пролетаріат і бідніші верстви народу. Всього в травні Одеський комітет випустив 23 листівки загальним тиражем кілька тисяч примірників¹⁶.

Значну агітаційну роботу провели і Єлисаветградська, Херсонська організації РСДРП, Генічеська група РСДРП¹⁷.

Більшовицькі організації Півдня України випустили листівки для селян, в яких закликали їх посилити розпочату боротьбу спільними силами з робітничим класом під керівництвом РСДРП. Селянська група Єлисаветградської організації РСДРП у травні 1905 р. випустила кілька листівок з революційним змістом. Так, в одній з них «Товариші-селяни» говорилося: «Робітники в містах зрозуміли вже, хто їх справжні вороги, і, дружно згуртувавшись під прапором РСДРП, борються за кращу долю і свободу. Приєднаймося ж і ми до цієї партії і будемо пам'ятати, що загальна ненависть до поміщиків і уряду повинна служити нам девізом»¹⁸.

Під впливом пропагандистської роботи більшовиків прокотилася хвиля травневих демонстрацій, мітингів і страйків в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Вознесенську та Єлисаветграді. У квітні—травні в Херсонській губернії, наприклад, відбулося 65 страйків, в яких взяло участь 33 870 чол.¹⁹

Під впливом робітничого класу на революційну боротьбу піднімалося і селянство. Більшовицькі організації боролися за об'єднання селян під більшовицькими лозунгами, за приєднання робітничого класу і селянства Півдня України до загальноросійської боротьби.

«До дня 14 травня» з такою листівкою звернулося до робітників і селян більшовики Балтської групи РСДРП. У листівці зазначалося, що ворогами трудящих є капіталісти та поміщики, друзями — пролетарі,

¹⁴ МОДА, ф. 229, оп. 4, спр. 146, арк. 10.

¹⁵ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 107.

¹⁶ Там же, стор. 101—102.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область, стор. 88; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции, (1905—1907 гг.), стор. 150; И. Л. С а б а д ы р е в. Борьба большевиков за ленинскую аграрную программу на Юге Украины и в Молдавии (1903—февраль 1917 г.). Кишинев, 1972, стор. 133.

¹⁸ И. Н. П о п и к. Борьба большевиков за союз рабочего класса и крестьянства в годы первой русской революции (на материалах Украины). Кандидатская диссертация, К., 1963, стор. 101.

¹⁹ Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, стор. 21; Одеса, 1969, Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 96, 430; Ф. Л о с ь. Революция 1905—1907 років на Україні, стор. 167, 169, 171.

революційні соціал-демократи. Вихід з тяжкого становища, вказувалося в ній, лише один — всеросійське збройне повстання²⁰.

Наприкінці травня Херсонська організація РСДРП звернулася з листівкою «До робітників і селян». Лише у м. Олешках Дніпровського повіту поліція знайшла 37 примірників цієї листівки²¹.

Партійні організації Півдня України під час революції розширювали і зміцнювали свої позиції на селі, створювали партосередки, пропагували ідею союзу робітників і селян. У містечках, де проживало кілька десятків тисяч чоловік, організувалися місцеві комітети, що розповсюджували листівки та іншу революційну літературу на селі. В Херсон, південну частину Херсонського і Ананьївського повітів завезла література видання Одеського комітету РСДРП, у північну частину Херсонського повіту — Катеринославського комітету²².

Під впливом робітничого революційного руху промислових центрів селяни більш організованіше й активніше виступали проти своїх ґнобителів-поміщиків. Як повідомляли газети, селяни Херсонського і Дніпровського повітів активну участь брали в розгромах поміщицьких економій, у розподілі землі. В селах створювалися селянські комітети, яких більшовики розглядали як зародок органів революційної влади на селі²³. Комітети висували революційні вимоги до поміщиків і в ряді випадків самостійно вирішували земельне питання.

Боротьба робітничого класу, усна і друкована пропаганда сприяли піднесенню селянського руху, особливо в Одеському, Єлисаветградському та Ананьївському повітах²⁴. Генерал-ад'ютант Ігнат'єв, який за дорученням царя прибув у Херсонську губернію для з'ясування причин селянського руху, писав: «Безпорядки, що були серед сільського населення у червні цього року, відбулися, безумовно, під впливом і керівництвом революційних організацій...»²⁵.

У багатьох великих селах при сприянні робітників виникли соціал-демократичні гуртки або групи. Звичайно, ці організації були слабші від міських, але вони проводили плідну роботу серед селянства, спрямовану на внесення в стихійний селянський рух організованості та політичної свідомості, на об'єднання його з революційною боротьбою робітників міст²⁶.

Діяльність більшовиків проходила в жорстокій боротьбі з буржуазними і дрібнобуржуазними партіями, які прагнули повернути селянство на свій бік, відвернути його від пролетаріату і революції, але зупинити загального наступального руху вони не могли.

Більшовицькі листівки широко пропагували революційну боротьбу робітників і селян Росії, вчили на їх досвіді трудящих Півдня України. Після III з'їзду РСДРП більшовицькі організації повели роботу по підготовці збройного повстання, що знайшло відбиття в листівках. Так, у липневій листівці «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва» писалося, що могутня буря розбудила трудящих від віковичного сну і

²⁰ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 147—149.

²¹ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 103.

²² Там же, стор. 108—109.

²³ Ф. Лось. Борьба большевиков за союз робітників і селян на сталі буржуазно-демократичної революції.— Комуністична партія — організатор і патхенник союзу робітничого класу і селянства, К., 1957, стор. 65.

²⁴ Л. М. Иванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине.— Революция 1905—1907 гг. в национальных окраинах России, М., 1955, стор. 84—85.

²⁵ «Красный архив».— Исторический журнал, т. 4 (71), М., 1935, стор. 22.

²⁶ Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 466.

підняла найвідсталіші й забиті верстви населення на боротьбу за свободу, але цю свободу можна здобути лише збройним шляхом²⁷.

«Увесь народ охоплений одним почуттям, одним стремлінням зруйнувати прокляте царське самодержавство. Ми повинні ретельно готуватись до всеросійського збройного повстання, ми повинні заготовляти зброю і бомби..., створювати озброєні бойові дружини. Одним словом — ми повинні самі перетворюватися... у військо революції... Готуйтеся, товариші, до останнього, рішучого бою!... Нехай всі свідомі робітники і селяни об'єднуються в одну могутню революційну армію»²⁸, — зазначалося в листівці одеських більшовиків.

У зверненні «До суспільства» Херсонської організації РСДРП від 6 серпня 1905 р. підкреслювалася роль пролетаріату, як передового борця революції, як єдиного і вмілого керівника, якому необхідно допомогати в його справедливій боротьбі. «Народне повстання під керівництвом революційного пролетаріату — ось та сила, — писалося в ньому, — яка змете з лиця землі (самодержавство.— В. С.)... Допомагайте ж, громадяни, пролетаріату в його великій і тяжкій боротьбі... Принесіть же кожен свою частку на алтар народної свободи. Нехай кожен громадянин у майбутній вільній державі зможе з гордістю сказати: «Я також брав участь у цій великій визвольній боротьбі»²⁹.

В іншій серпневій листівці «До суспільства» цієї ж організації мова йшла про розгортання народного повстання, очолюваного робітничим класом. «Піднялось і багатомільйонне селянство. Страшне в своїй силі, але стихійно несвідоме, — забужувала листівка, — воно поки що громить і підпалює поміщицькі садиби. Але уряд, придушуючи повстання і спалахи селян військовою силою, дає їм урок політичної самосвідомості і виховує собі ще одного ворога...». Листівка закінчувалася закликком до громадян: «Якщо ви хочете свободи, допоможіть повсталому народові..., допомагайте невтомному борцеві за народну свободу — робітничому класові»³⁰.

Нове піднесення революційного руху в країні восени 1905 р. переросло у політичний страйк. Жовтневий страйк охопив і Південь України. Політичні страйки робітників, виступи селян змусили царя видати 17 жовтня маніфест, в якому він обіцяв народові політичні свободи і скликання законодавчої Думи. Проте робітники і селяни зустріли цей маніфест з недовір'ям, вони швидко зрозуміли його справжню суть.

Більшовицькі комітети Півдня України випустили листівки, присвячені жовтневим подіям, зокрема маніфесту, в них пропагувалася ідея союзу робітників і селян. Так, в листівці Одеського комітету РСДРП «До всіх громадян» мова йшла про розширення і поглиблення повстання.

Розкриваючи зміст царського маніфесту, більшовики Одеси в листівці «До робітників і селян» від 17 жовтня 1905 р. зазначали, що в той час, як маніфест встановлював недоторканність особи, свободу зборів і слова, козаки нагаями і кулями розганяли народ.

Розкриваючи маніфест, як угоду царизму з буржуазією, листівка Одеського комітету РСДРП від 19 жовтня 1905 р. вказувала, що якби виборчі права і були даровані всім, то представники робітників і селян не потраплять в Думу. Більшовики закликали до продовження боротьби, до союзу пролетаріату з селянством: «Будемо ж розширювати і

²⁷ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 222—228.

²⁸ Там же, стор. 240—241.

²⁹ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 117.

³⁰ Там же, стор. 119—120.

поглиблювати народне повстання. Микола Кривавий знайшов собі союзників серед фабрикантів, купців і поміщиків. Ми, пролетарі, шукаємо собі союзників серед сільської і міської бідноти»³¹.

Єлисаветградські більшовики видали та розповсюдили серед робітників міста і сіл листівку «До робітників і селян м. Єлисаветграда повіту», в якій закликали їх до згуртованої боротьби проти царизму³²

«...Ми всі повинні бути озброєні, всіх чекає гаряча справа,— пишали у листівці більшовики Дальницького районного комітету РСДРП м. Одеси,— селяни відбиратимуть у поміщиків землю, робітники допомагатимуть війську битися з урядовими військами. Товариші лише зі зброєю в руках проявимо ми свою могутність!»³³.

Під впливом революційної агітації і в зв'язку з царським маніфестом відбулися мітинги, демонстрації трудящих в Одесі, Миколаєві Херсоні, Генічеську, заворушення в Каховці, Олешках та інших населених пунктах³⁴.

У дні жовтневого страйку виникли Ради робітничих депутатів, які були органами повстання і революційної влади. В листопаді вони були створені в Миколаєві та Одесі³⁵.

Робітничий і селянський рух восени 1905 р. свідчив про наростання нового масового революційного вибуху. Більшовицькі організації Півдня України провадили діяльну підготовку до збройного виступу, активізувалася робота по озброєнню робітників і селян, по створенню бойових дружин.

Буржуазія намагалася загальмувати дальший розвиток революційної боротьби, відвернути від робітничого класу селянство. Особливу активність у цьому проявляли кадети. Більшовики повели проти них рішучу боротьбу. Так, 11 грудня Миколаївський комітет об'єднаних соціал-демократичних організацій випустив листівку, в якій викривалося лицемірство кадетів, «партії правого порядку», яка лише на словах ніби турбувалася про робітників і селян, а насправді відволікала трудящі маси від боротьби. Листівка закликала трудовий народ до збройного повстання³⁶. Виступ московських робітників проти царизму у грудні 1905 р. справив величезний вплив на трудящі маси Півдня України. В Одесі відбулося кілька страйків, в Миколаєві Рада робітничих депутатів стала господарем міста і виконувала деякі функції місцевої революційної влади. Гострого характеру набрав і селянський рух. Єлисаветградський, Херсонський, Одеський, Олександрійський повіти, навколишні місцевості Вознесенська і північні повіти Миколаєві були охоплені аграрними заворушеннями³⁷.

Збройні повстання в грудні 1905 р. у країні зазнали поразки. Однією з причин була відсутність міцного союзу робітничого класу з селянством. З приводу цього Одеський об'єднаний комітет РСДРП у листів-

³¹ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907), стор. 292—294.

³² «Кіровоградська правда», 4 січня 1967 р.

³³ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907), стор. 308.

³⁴ П. М. Шморгуни. Большевицские организации Украины в годы первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 136—137; Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 417.

³⁵ П. М. Шморгуни. Большевицские организации Украины в годы первой русской революции, стор. 145.

³⁶ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 336—339.

³⁷ Історія робітничого класу Української РСР, т. I, стор. 300; Ф. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, стор. 254—255, 298 «Красный Николаев», 19 грудня 1925 р.

ці писав: «Пам'ятайте, товариші, що пролетаріат бореться тепер один без всякої підтримки, що в грудневому повстанні селянство мовчало і не підтримувало робітників. Але довго мовчати воно не буде, воно не може мовчати і коли разом з мільйонами робітників піднімуться десятки мільйонів... селянства, тоді проб'є останній час самодержавного панування». Листівка закликала трудящі маси готуватися до нових боїв, радила згуртуватися навколо соціал-демократичної партії, зміцнювати свою організацію. «І коли до нас долине повідомлення про те, що пролетаріат знову вирішив вдарити на ворога,— повідомлялося далі в листівці,— увідемо стрункими, щільними колонами у велику пролетарську армію і разом з нею будемо битися до переможного кінця»³⁸.

Грудневе збройне повстання було найвищим етапом, кульмінаційною точкою російської революції. Після поразки грудневого повстання почався поступовий спад революції. Проте пролетаріат, який ішов в авангарді революційної боротьби, відступав з боями, проти поміщицько-капіталістичного гноблення продовжувало боротися і трудяще селянство.

³⁸ Революція 1905—1907 гг. на Украине, стор. 553—554.

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

А. Д. ГРИШИН

Поряд з дослідженням історії революційної боротьби робітничого класу важливе значення має вивчення селянського руху на Україні, зокрема в її південних губерніях.

В радянській історіографії це питання вже частково висвітлювалося¹. Заслугують на увагу також археографічні публікації².

Однак про становище селянства і селянський рух, зокрема на Півдні України, напередодні першої російської революції не написано жодної узагальнюючої праці.

¹ Э. Когон. Из истории селянского движения на Екатеринославщине накануне 1905 г.— «Летопись революции», 1926, № 5; Б. Линцер. Из истории революционного движения в Елисаветграде.— «Летопись революции», 1928, № 5; Н. А. Лищенко. Крестьянское движение на Юге Украины (Херсонская и северная часть Таврической губернии) в революции 1905—1907 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1954; Е. Д. Вербицкий. З історії революційних подій 1905 року на Херсонщині.— Наукові записки Херсонського педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської, вип. 5, 1955, стор. 4—41; Е. В. Сизоненко. Селянський рух на Півдні України в революції 1905—1907 рр.— Збірник праць Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, т. 146, вип. 5, 1956, стор. 25—42; Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., Симферополь, 1955; її ж. Революционное движение в Таврической губернии накануне и в годы первой русской революции (1900—1907 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1962; М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, К., 1968; И. Л. Сабандырев. Борьба большевиков за Ленинскую аграрную программу на Юге Украины и в Молдавии (1903—февраль 1917 г.). Кишинев, 1972.

² Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах, т. 1, К., 1955; Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., Херсон, 1962.

На основі вивчення монографічних досліджень, архівних матеріалів, збірників документів, публікацій тогочасних газет автор даного повідомлення висвітлює селянський рух на Півдні України у 1900—1904 рр. Хронологічні рамки публікації обумовлюються тим, що саме в той період на Півдні України, як і по всій Росії, назрівала революційна ситуація.

Основою для вивчення форм і змісту, а також кількості селянських виступів були праці радянських істориків³.

На початку ХХ ст. селяни Півдня України, незважаючи на дещо кращу, ніж в інших губерніях Росії, забезпеченість землею, гостро відчували її нестачу. Обробіток ґрунту вівся примітивними знаряддями, не вистачало тяглової сили, на низькому рівні була агротехніка. Періодичні неврожаї призводили до напівголодного існування селян. Злидні й голод посилювалися різними поборами, політичним безправ'ям, утисками з боку представників місцевої влади, поліції, церковників, незадовільним медичним обслуговуванням, низьким культурним рівнем. Не кращим було становище і майже мільйонної армії сільськогосподарських робітників — вихідців з інших губерній, а також місцевих батраків. Все це стало причиною виступів селянства Півдня України.

Велике значення для розгортання селянського руху в досліджуваному районі мала пропагандистська робота революційних соціал-демократів, керованих ленінською «Искрой». У багатьох селах Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній селяни читали газету «Искра»⁴.

З літа 1901 р. робота революційних соціал-демократів на селі набрала більш організованого характеру. За завданням Катеринославського комітету РСДРП, наприклад, О. Зіміонко, М. Глазунов і А. Флейтух створили в с. Зеленому Верхньодніпровського повіту соціал-демократичний гурток «Зіронька», в якому проводилися антиурядові бесіди, вивчалася нелегальна література⁵.

Соціал-демократичні гуртки працювали і в багатьох інших селах Катеринославської губернії⁶. Так, влітку 1902 р. у с. Федорівка Олександрівського повіту діяв гурток, яким керував Ф. А. Сергеев (Артем)⁷.

³ А. В. Флоровский. Воля панская и воля мужицкая. Одесса, 1921; С. М. Дубровский. Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг., М., 1956; В. К. Яцунский. Предисловие к сб. «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы», Таллин, 1959; Н. Н. Лещенко. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX века.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, К., 1962, стор. 53—64; його ж. Удосконалювати методику вивчення селянських рухів.— «УІЖ», 1966, № 5, стор. 32—38; Д. П. Пойда. Про методику вивчення селянських рухів періоду домонополістичного капіталізму.— Там же, стор. 25—31; Б. Г. Литвак. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России в XIX веке, М., 1967; його ж. Координація методики вивчення селянського руху— завдання принципової важливості.— «УІЖ», 1967, № 1, стор. 100—104; Л. П. Мулявічюс. Про методи та методику вивчення селянських рухів.— «УІЖ», 1971, № 1, стор. 23—32.

⁴ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 209; «Кіровоградська правда», 24 грудня 1970 р.; ЦДА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 2992, арк. 4; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Особливий відділ, 1904 р., спр. 5, ч. 6, арк. 215; ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 926, арк. 64; Кримський обласний державний архів (далі— КОДА), ф. 483, оп. 4, спр. 293, арк. 4, 11.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1902 р., спр. 1, ч. 36, літер. А, арк. 7; ф. 124, оп. 11, спр. 73, арк. 6; Л. Суярко. Осаяні «Искрой», К., 1967, стор. 90.

⁶ Дніпропетровський державний архів (далі— ДОДА), ф. 11, оп. 1, спр. 430, арк. 93; І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку ХХ століття, К., 1958, стор. 91.

⁷ С. Вольська. Артем.— «Більшовик України», 1938, № 4, стор. 46; «Дніпровская правда», 8 квітня 1939 р.; Т. Кольяк. Життя в боротьбі, Дніпропетровськ, 1971.

Велику роботу серед селян Одеського повіту Херсонської губернії проводили члени місцевого соціал-демократичного гуртка Д. І. Ульянов, А. Медяник, А. Нещеретова, Тетельбаум, В. Богуцький та ін.⁸ Створенням таких гуртків і революційною роботою серед селян Таврійської губернії займалася мелітопольська соціал-демократична група «Искорка», яка виникла у 1902 р. з ініціативи газети «Искра»⁹.

Титанічна робота редакції «Искры» і ядра професіональних революціонерів у Росії забезпечила перемогу іскрівського напрямку серед соціал-демократичних організацій. На II з'їзді РСДРП було створено більшовицьку партію — партію нового типу. В аграрній частині її Програми висувалися конкретні заходи, спрямовані на ліквідацію залишків кріпосництва.

Більшовики, озброєні теоретичними положеннями Програми партії, повели велику пропагандистську роботу серед мас. У тяжких умовах підпілля і партійної кризи (боротьба проти меншовиків) Катеринославський, Одеський і Миколаївський комітети РСДРП, які стояли на більшовицьких позиціях, надавали важливого значення розповсюдженню в селах творів В. І. Леніна. Популярною серед селян Півдня була, зокрема, його праця «До сільської бідноти», в якій у популярній формі викладалися завдання РСДРП в цілому і з аграрного питання зокрема.

Завдяки проведенню наполегливої агітаційно-пропагандистської роботи на селі більшовики поступово завойовували селянські маси на свій бік і піднімали їх на рішучу боротьбу проти залишків кріпосництва і поміщицько-куркульського гноблення. За даними наукової літератури, протягом 1900—1904 рр. у селах Півдня України відбулося 106 виступів селян¹⁰. Як показали нові пошуки, за досліджуваний період тут відбулося 149 селянських виступів*. На території з населенням 248,3 тис. чол. у виступах брало участь близько 79 тис. селян, тобто 31,8% мешканців тих сіл, де вони відбувалися. Найбільше виступів — 64 (42% від загальної кількості) зареєстровано в Херсонській губернії, у Катеринославській — 61 виступ (близько 41%) і в Таврійській — 24 (близько 17%). Така нерівномірність пояснюється тим, що селяни Херсонщини й Катеринославщини були менше забезпечені землею, ніж селяни трьох повітів (Бердянського, Дніпровського й Мелітопольського) Таврійської губернії.

Найбільш поширеною формою була боротьба за землю. Всього протягом 1900—1904 рр. таких виступів відбулося 48, тобто понад 32% від їх загальної кількості.

Селянська біднота забороняла землевласникам орати землі. Так, поміщик с. Тетянівки-Суховікіної Херсонського повіту скаржився волосному старшині, що селяни перешкоджають йому орати землі, самочинно випасають худобу тощо. Для встановлення порядку 21 квітня 1900 р. на місце подій прибув старшина, але селяни йому не підкорилися¹¹. Крім того, селяни заборонили проганяти поміщицьку худобу у визначених для цього місцях¹² та вести будівельні роботи на спірних землях¹³.

⁸ Летопись революционного движения в России за 1902 г., Саратов, 1924, стор. 63; ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, стр. 3037, арк. 1, 6, 61, 162.

⁹ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968, стор. 14.

¹⁰ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, К., 1968, стор. 198.

* Насправді їх відбулося 309 (з урахуванням виступів невеликих груп і окремих селян).

¹¹ «Юг», 17 травня 1900 р.

¹² ЦДІАЛ СРСР, ф. 1405, оп. 102, спр. 9616, арк. 1, 14—15.

¹³ «Ведомости Елисаветградского городского общественного управления», 11 грудня 1903 р.

Великий вплив на розгортання класової боротьби в селах Півдня України, починаючи з весни 1902 р., мали виступи селян Полтавської й Харківської губерній, де протягом трьох тижнів близько 38 тис. селян вчинили 120 нападів на економію й садиби експлуататорів, розгромивши при цьому 105 поміщицьких економію¹⁴. Сільськогосподарські робітники, які прибували на Південь, розповідали про боротьбу селянства Лівобережжя і репресії властей щодо її учасників. Великого значення поширенню цих відомостей надавали соціал-демократичні комітети й організації Півдня, які використовували для цього усну та друковану пропаганду¹⁵. У 1902 р. у с. Велика Хомина Балка Одеського повіту Херсонської губернії це робив селянин Новиков¹⁶, у с. Сичівці — земський лікар А. І. Нещеретова¹⁷. Аналогічна робота провадилася і в селах Катеринославської губернії¹⁸.

У травні 1902 р. під впливом полтавсько-харківських подій в селах Попельнастому і Байдаківці Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії почалися заворушення: готувався напад на маєток поміщика Байдака¹⁹. Невідомо, чим би закінчилися ці події, якби в с. Байдаківку не прибуло шість рот Феодосійського полку²⁰.

Після масових виступів селян України у 1902 р. свій вплив серед них намагалися посилити й дрібнобуржуазні та буржуазно-націоналістичні партії. Так, соціалісти-революціонери у своїй аграрній програмі виставляли вимогу соціалізації землі, створення різного роду кооперацій і артілей, чим применшували значення класової боротьби. В досліджуваній період у селах Півдня було виявлено цілий ряд нелегальних видань есерів²¹. Тому В. І. Ленін і більшовики повели проти цієї дрібнобуржуазної партії рішучу боротьбу. Характеризуючи безпринципність і беспорядність аграрної програми есерів, Володимир Ілліч писав, що в ній «ви не знайдете жодного звука, який виходив би справді від селянина, ви зустрінете тільки дослівне повторення того, що ви сотні разів читали у народників, лібералів і «критиків»²².

ІІ з'їзд партії прийняв резолюцію «Про соціалістів-революціонерів», у якій викрив політичне обличчя есерів. Керуючись ленінськими настановами і рішеннями з'їзду, члени Катеринославського комітету, зокрема, проводили збори і диспути серед робітників і селян, випускали листівки, в яких викривалася і засуджувалася шкідлива діяльність соціалістів-революціонерів. Незважаючи на певне пошквалювання есерівської пропаганди, найбільшим впливом серед селянства Півдня України користувалися більшовики, про що свідчать численні документи²³.

Залучити селянство на свій бік намагалася й буржуазно-націоналістична революційна українська партія (РУП), ідеологи якої «обгрунтовували» виключність соціально-економічного розвитку українського народу. Прикриваючись революційною фразеологією, рупівці у своїх виданнях нечітко висвітлювали аграрне питання, закликали селянство

¹⁴ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, стор. 93.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 351, арк. 271.

¹⁶ Там же, ф. 419, оп. 1, спр. 3230, арк. 20.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 12, спр. 665; спр. 77, арк. 12.

¹⁸ ДОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 430, арк. 23.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1902 р., спр. 1, ч. 36, літер В, арк. 1.

²⁰ ЦДІАЛ СРСР, ф. 1405, оп. 103, спр. 10 798, арк. 4.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 11, спр. 577, арк. 17, 18; ЦДІАЛ СРСР, ф. 1405, оп. 530, спр. 87, арк. 17; КОДА, ф. 483, оп. 4, спр. 310.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 363.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1903 р., спр. 1, ч. 3, літер А, арк. 1: Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях за 1902 год, Ростов-на-Дону, 1906, стор. 3.

до мирного вирішення всіх соціальних конфліктів. Саме через це «буржуазні націоналісти не справили скільки-небудь помітного впливу на трудящі маси України»²⁴. Отже, ні утопічні заклики есерів до соціалізації землі, ні «заяви» рупівців про «конфіскацію» приватновласницьких земель, ні «народолюбні» базікання лібералів не відповідали сподіванням селянства. Єдиною революційною партією, яка захищала інтереси трудящих селян, була РСДРП. Проте, застосовуючи ленінську тактику «лівого блоку», комітети РСДРП іноді запрошували на спеціальні наради пропагандистів і агітаторів з представників есерівських та інших дрібнобуржуазних і революційно-демократичних партій²⁵.

У 1903 р. під впливом соціал-демократичної пропаганди захоплення селянами поміщицьких і куркульських земель та виступи проти несправедливого розмежування ріллі відбулися в селах Новомиргородської волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, у передмісті Нікополя і в Маріупольському повіті Катеринославської губернії²⁶. Серйозні сутички, пов'язані з переділом земель, відбулися в 1904 р. в с. Голубівці Олександрійського повіту на Херсонщині²⁷.

Досить поширеною формою боротьби селян Півдня проти гнобителів були порубки поміщицьких та казенних лісів. У зв'язку з цим нерідко виникали збройні сутички між селянами й поміщицькою охороною. В деяких випадках, наприклад, у с. Бчино Катеринославської губернії ці виступи придушувалися силою²⁸.

Самочинні випаси худоби й потрави поміщицьких посівів подекуди призводили до гострих сутичок між селянами й поліцією²⁹. В 1904 р. така форма боротьби стала масовою, що було пов'язано із засухою, яка поставила селян у безвихідне становище³⁰. Вигоріли трави і хліб. Годувати худобу було нічим. У зв'язку з цим сільська біднота Дніпровського повіту Таврійської губернії, наприклад, збиралася вночі групами й випасала свою худобу на поміщицьких полях, не підпускаючи до місяця потрав сторожі з економії і поліції³¹. У червні 1904 р. на полях землевласників Реймера і Классена селяни самочинно косили ячмінь³². Зрештою, в ряді випадків поміщики змушені були віддавати свої землі під випаси на вигідних для селян умовах.

Великий вплив на розгортання класової боротьби в селах Півдня України мав загальний страйк, який відбувся влітку 1903 р. Соціал-демократичні комітети й організації РСДРП надавали великого значення підготовці до нього селян. Під впливом революційних виступів робітників дедалі гострішими ставали також сутички сільськогосподарського пролетаріату з поміщиками у Катеринославському, Верхньодніпровському та Новомосковському повітах Катеринославської губернії. Заробітчани вимагали поліпшення умов праці і побуту, скорочення робочого дня, зміни небажаних для себе управителів і прикажчиків. В

²⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 51.

²⁵ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, стор. 155.

²⁶ ЦДАЛ СРСР, ф. 1405, оп. 107, спр. 9589, арк. 1—2; ф. 1405, оп. 105, спр. 7079, арк. 1. «Вестник Юга», 13 листопада 1903 р.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1904 р., спр. 1, ч. 27, літер В, арк. 1—2.

²⁸ П. М а с л о в. Крестьянское движение в России, т. II, М., 1923, стор. 117.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1902 р., спр. 1, ч. 9, літер Б, арк. 10—11.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Особливий відділ, 1904 р., спр. 5, ч. 4, літер В, арк. 13; ЦДАЛ СРСР, ф. 1405, оп. 105, спр. 5479.

³¹ КОДА, ф. 41, оп. 1, спр. 12 079, арк. 1, 13, 25.

³² Т а м же, арк. 45—46.

разі невиконання цих вимог селяни залишали роботу. Такі виступи відбулися в селах Акимівці і Курбіне Верхньодніпровського повіту³³.

Інколи селяни, зайняті на сезонних роботах, виступали спільно з міським пролетаріатом. Так, влітку 1903 р. заробітчани, що працювали на лісопилному заводі в с. Чаплях Катеринославської губернії, приєдналися до страйку катеринославських робітників і добилися задоволення деяких своїх вимог³⁴. Трудівники приміських сіл обговорювали на сходках події загального страйку і висловлювали солідарність з його учасниками³⁵.

Нерідко селяни Південної України із зброєю в руках громили поміщицькі економії, куркульські садиби. Зокрема, в Катеринославській губернії у 1901 р. було розгромлено хутір княгині Ширинської (поблизу селища Лозової Бахмутського повіту), у 1902 р. — садибу Луца (в 15 верстах від ст. Синельниково) та ін.³⁶ Протягом 1900—1904 рр. селяни розгромили 16 поміщицьких маєтків і куркульських садіб, що становило 11% усіх виступів.

Дуже часто жителі сіл, насамперед біднота, відбирали у поміщиків та куркулів, а також у представників місцевої влади та поліції — старост, урядників, сільських писарів та волосних суддів — хліб, худобу, гроші, майно³⁷. За далеко не повними даними, в 1900—1904 рр. на Півдні України сталося 16 випадків такої «конфіскації». Найбільше їх було в Херсонській губернії — 7. Лише протягом тижня в 1900 р. у Херсонському повіті було відібрано майно та хліб у трьох земських начальників³⁸.

Широкого розмаху набули також підпали. Поміщицькі й куркульські садиби селяни палили поодинокі або невеликими групами до 10 чол. Таких випадків у селах Півдня України за досліджуваний період зафіксовано 88. При цьому згоріли 41 поміщицький маєток, 47 куркульських садіб і хуторів. Сума збитків перевищувала 163 тис. крб.

Нерідко селяни вбивали поміщиків, куркулів, багатих орендарів³⁹, би́ли та вбивали представників місцевого самоврядування⁴⁰. На Півдні України сталося не менше 10 подібних випадків. Все це яскраво свідчило про дальше розгортання класової боротьби в селах південноукраїнських губерній.

Селянський рух на Півдні України, як і в усій Росії, ще більше посилювався після початку в січні 1904 р. російсько-японської війни. Вона, як писав В. І. Ленін, яскраво показала «всю гнилість самодержавного ладу, всю злочинність поліцейської і двірської зграї, яка править Росією»⁴¹. Під впливом поразок царської армії і соціал-демократичної пропаганди селяни південних губерній дедалі частіше висловлювалися проти війни, за поліпшення свого матеріального становища. В 1904 р. у 12 населених пунктах Півдня відбулося 16 виступів запасних, в яких

³³ Э. Когон. Назв. праця, стор. 98.

³⁴ И. Бортникoв. Июльские дни 1903 года на Юге России, Одесса. 1953, стор. 110.

³⁵ Социал-демократические организации Донбасса в 1901—1904 гг., Сталино, 1954, стор. 15—16.

³⁶ ЦДАЛ СРСР, ф. 1405, оп. 102, спр. 9824, арк. 1, 14; «Вестник Юга», 27 вересня, 3 жовтня 1902 р.; ДОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 438, арк. 255.

³⁷ «Вестник Юга», 1 вересня 1902 р.; «Одесский листок», 31 жовтня 1900 р., 21 лютого 1902 р., 1 березня 1903 р.; «Юг», 28 жовтня 1900 р., 13 лютого 1901 р., 26 січня 1902 р.

³⁸ «Юг», 5 грудня 1900 р.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, 3 діловодство, 1901 р., спр. 1, ч. 12, літер Б, арк. 40; «Юг», 9 січня 1901 р.; 11 червня 1902 р.

⁴⁰ «Приднепровский край», 3 серпня, 30 вересня 1900 р.; «Юг», 11 жовтня 1902 р.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 176.

взяло участь близько 10 тис. чол. Вони розгромили і пошкодили 86 маєтків, садиб, магазинів і будинків, які належали експлуататорам. Збитки останніх становили 90 334 крб.⁴²

Заслугує також на увагу боротьба селян проти служителів культу, відмова трудівників села сплачувати податки і недоїмки тощо. Це становило близько 8% усіх їх виступів.

Певне уявлення про селянський рух на Півдні України на початку ХХ ст. дають матеріали командуючого Одеським військовим округом. Зокрема, протягом досліджуваного періоду ввірені йому війська 526 разів вирушали для придушення і попередження революційних виступів робітників, селян, студентів⁴³. Щоб запобігти «безпорядкам», власті розквартирували війська округу в багатьох селах Херсонської, Катеринославської й Таврійської губерній⁴⁴. Нерідко селяни чинили опір цим заходам, а найсвідоміші з них проводили агітаційну роботу у військах. Так, селянин В. Здоровенко закликав солдатів 34-ї артилерійської бригади, які були розквартировані в селищі Нова Прага Херсонської губернії, захоплювати поміщицькі землі, не стріляти в повсталих селян⁴⁵.

Отже, перебуваючи в тяжкому матеріальному становищі, зазнаючи постійних утисків з боку поміщиків, куркулів, представників місцевої влади та поліції, селяни Півдня України вели класову боротьбу проти своїх гнобителів та кріпосницьких пережитків, за розв'язання аграрного питання революційним шляхом.

Звичайно, селянський рух у південноукраїнських губерніях, де кріпосницькі пережитки були слабшими і селянство було порівняно краще забезпечене землею, не набрав такого масового характеру, як на Правобережжі (659 виступів) і Лівобережжі (257 виступів)⁴⁶, але нерідко він набував досить гострих форм.

В досліджуваній період відбувалося помітне позжавлення класової боротьби на Півдні України. Якщо протягом 1861—1900 рр. тут сталося 8,9% всіх селянських виступів на Україні⁴⁷, то протягом 1900—1904 рр.— вже близько 14%. Вони охопили села 15 з 17 південних повітів.

Характеризуючи активність класової боротьби в селах південноукраїнських губерній, слід відзначити, що з 149 виступів селян 104 були придушені військами або поліцією. Незважаючи на це, селянський рух на Півдні України продовжував наростати. Під впливом більшовицької пропаганди та дедалі зростаючої активізації робітничого руху селянство з темної, забитої і неорганізованої маси поступово перетворювалося на надійного союзника робітничого класу у боротьбі проти царського самодержавства, капіталістів і поміщиків.

⁴² М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, стор. 193.

⁴³ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 1, оп. 2, спр. 574, арк. 6; спр. 576, арк. 6; спр. 577, арк. 4; спр. 578, арк. 5; Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стр. 537.

⁴⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 1837, оп. 1, спр. 404, арк. 412.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 3802, арк. 1—2.

⁴⁶ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, стор. 198.

⁴⁷ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домінополітичного капіталізму, К., 1970, стор. 300.

ПІДНЕСЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ НА УКРАЇНІ НАВЕСНІ І ВЛІТКУ 1905 р.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

Конфлікт між дедалі зростаючими продуктивними силами і численними пережитками кріпосництва, між передовою промисловістю і «диким» селом, політичне безправ'я і неймовірно тяжке становище народних мас, ганебна поразка царизму в російсько-японській війні 1904—1905 рр.— все це до краю загострило класові суперечності в країні зумовило буржуазно-демократичну революцію 1905—1907 рр. в Росії — першу народну революцію епохи імперіалізму.

Початком революції стали події 9(22) січня 1905 р. Характеризуючи процес зростання робітничого руху в країні після 9 січня, В. І. Ленін указував, що «...дрімаюча Росія перетворилася в Росію революційного пролетаріату і революційного народу»¹. Масовий робітничий страйк був тим специфічним засобом боротьби, який надавав буржуазно-демократичній за своїм змістом революції пролетарського характеру. Російський робітничий клас підняв на боротьбу проти царизму пригноблені народи національних окраїн Росії, відкрив перед ними перспективу соціального й національного визволення. Політичні страйки і демонстрації, що відбулися в Петербурзі, Москві, Іваново-Вознесенську та інших промислових центрах, справили могутній вплив і на робітничий клас України.

Самовіддана героїчна боротьба міського пролетаріату, в якій у січні — березні 1905 р. на Україні взяло участь близько 170 тис. чол. сприяла посиленню революційного руху серед селянства. За далеко не повними даними, протягом перших трьох місяців революції селянський рух охопив 85 повітів Європейської Росії. Поступово з Орловщини Курщини він перекинувся на Чернігівщину, Харківщину, Полтавщину, Київщину та інші губернії.

Будучи стихійним і неорганізованим, селянський рух на Україні, як і в усій Росії, розвивався хвилеподібно і здебільшого не співпадав з революційними виступами робітників. Він об'єктивно відбивав прагнення селян до знищення поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва і виявлявся у різноманітних формах. Учасники руху вирубували поміщицькі ліси і пасли худобу на їх луках, захоплювали або вимагали переділи їх земель, спалювали маетки, цукрові і винокурні заводи, захоплювали і ділили продукти харчування та майно.

Початок глибокій і всебічній науковій розробці історії першої російської революції, зокрема аграрного питання і класової боротьби в селі, поклав В. І. Ленін. В його працях «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «До оцінки російської революції», «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» «Доповідь про революцію 1905 року» та деяких інших ґрунтовно розкрито причини, особливості, рушійні сили і всесвітньо-історичне значення першої російської революції, процес розшарування селянства показано його тяжке економічне і політичне становище, характер і на пряму боротьби, визначено тактику Комуністичної партії щодо селянства, шляхи і засоби розв'язання аграрного питання, наголошено на необхідності створення і зміцнення союзу робітничого класу і селянства

¹ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 293.

В. І. Ленін довів безпідставність концепцій буржуазних націоналістів, меншовиків, есерів та інших фальсифікаторів історії.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією і виконуючи настанови вождя революції про те, що «нам треба подбати,— і крім нас не буде кому подбати..., щоб народ знав ці сповнені життя, багаті змістом і великі за своїм значенням і своїми наслідками дні значно докладніше, детальніше і ґрунтовніше...»², радянські історики здійснили значну роботу щодо вивчення історії першої народної революції в Росії, в тому числі на Україні. Поряд з археографічними виданнями³, узагальнюючими працями⁴, історико-партійною літературою⁵ вийшло з друку чимало розвідок, присвячених класовій боротьбі на селі як у Росії⁶ і на Україні⁷, так і в окремих її районах⁸ і губерніях⁹.

У цих дослідженнях на основі великого фактичного матеріалу ґрунтовно висвітлюються такі важливі питання, як причини виникнення першої російської революції, її рушійні сили, діяльність більшовицької партії в місті і на селі, робітничий і селянський рух, формування союзу робітничого класу і селянства, причини поразки революції, її історичне значення.

Проте, як правильно відзначалося в ряді історіографічних оглядів, ще не всі питання цієї великої і важливої проблеми всебічно розкриті. Зокрема, недостатньо вивчено розмах селянського руху, його вплив на аграрну політику царизму, а також форми боротьби проти поміщицько-капіталістичної експлуатації.

Виходячи з цього, автор ставить своїм завданням показати розвиток класової боротьби в українському селі в січні — червні 1905 р.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 25.

³ Революція 1905—1907 гг. в России. Сборник документов и материалов, т. 1—5, М., 1955—1956; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах, К., 1955; Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 годов, Харьков, 1955; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 годах, Симферополь, 1955; Революційні події 1905—1907 років на Поділлі, Вінниці, 1956; Революционные события на Полтавщине, Харьков, 1957; Донбасс в революции 1905—1907 годов, Сталино, 1957, та ін.

⁴ А. М. Панкратова. Первая русская революция 1905—1907 гг., М., 1955; Ф. Е. Лосев. Революция 1905—1907 років на Україні, К., 1955; Л. М. Иванов. Революция 1905 года на Украине.— Революция 1905—1907 годов в национальных районах России, М., 1955, та ін.

⁵ Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905—1907 годов, М., 1956; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955; П. М. Шморгул. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), К., 1955; Т. І. Жуков. Більшовики у боротьбі за селянство у революції 1905—1907 рр., Львів, 1970.

⁶ С. М. Дубровский. Крестьянское движение в революции 1905—1907 годов, М., 1956.

⁷ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956.

⁸ А. Г. Михайлюк. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 годах.— «Исторические записки», т. 49, 1954, стр. 165—201; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955; І. М. Рева. Селянський рух на Лівобережній Україні в період першої російської революції 1905—1907 років, К., 1964, та ін.

⁹ А. К. Будик. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції, К., 1957; Е. К. Живолуп. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах, Харьков, 1956; Г. Н. Губенко. Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 годах, Симферополь, 1955; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Революционные события 1905—1907 годов в Харькове и Харьковской губернии, Харьков, 1955; Е. Виноградов, П. Денисовець. Революційна боротьба трудящих Волині в першій російській революції, Львів, 1955; В. К. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954; Л. Олійник, О. Гора. Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 рр., К., 1959, та ін.

Найперші виступи українських селян припадають на початок 1905 р. Уже в січні мешканці с. Бережанки Луцького повіту Волинської губернії та ряду місцевостей південно-західної частини Кам'янецького повіту Подільської губернії почали вирубувати поміщицькі ліси. І хоч царські власті, дбаючи про інтереси гнобителів, вживали якнайсуворіших заходів щодо учасників подібних акцій, вирубування лісів не тільки тривало, а й набирало дедалі більшого розмаху. На кінець лютого 1905 р. ця форма боротьби охопила 15 повітів Правобережної України¹⁰. Лише в Літинському повіті протягом березня 1905 р. селяни вирубали 250 дерев, чим завдали збитків поміщикам на 50 тис. крб.¹¹

У січні — березні 1905 р. вирубували поміщицькі і казенні ліси й мешканці сіл Бабаї Харківського повіту і губернії, Олександрівки Суразького повіту Чернігівської губернії, Кишенської і Царичанської волостей Кобеляцького повіту Полтавської губернії та ряду інших населених пунктів¹². Інколи селяни продавали зрубані дерева і купували продукти харчування¹³.

Одночасно з вирубкою лісів селяни, не маючи випасів, луків і водопоїв, заганяли свою худобу на поміщицькі пасовиська. Наприклад, протягом багатьох років мешканці с. Борисів Острозького повіту Волинської губернії платили щороку 150 крб. за випас худоби в поміщицькому лісі. Але навесні 1905 р. адміністрація економії, порушивши умови договору, заборонила селянам користуватися пасовищем і огородила лісову ділянку парканом. Обурені селяни знищили огорожу і продовжували пасти худобу на цій ділянці. Наляканий поміщик звернувся за допомогою до мирового посередника, який, прибувши в село, намагався змусити селян припинити потраву поміщицького лісу. Але всі його умовляння і погрози не дали бажаних результатів. Селяни одностайно заявили, що нікому не дозволять втручатися у свої справи і, якщо потрібно буде, вживуть ще рішучіших заходів. Щоб зламати їх опір, мировий посередник викликав загін козаків і заарештував кількох найактивніших учасників цього виступу.

Подібні випадки мали місце в с. Путринці Заславського повіту та ряді інших населених пунктів. Нерідко селяни розбирали запаси поміщицького хліба, буряків, картоплі, фуражу тощо. До таких дій, зокрема, часто вдавалися мешканці с. Дрaбівки Канівського повіту Київської губернії. Прибувши, наприклад, 9 січня 1905 р. до Гарбузинської економії і наказавши вартовому не знімати галасу — «сидіти мовчки, бс в'ємо», вони взяли 3 тис. кулів очерету. У ніч на 15 січня ці ж селяни розібрали в економії сіно¹⁴. Згодом до них приєдналися селяни с. Шендерівки Канівського повіту, які 25 січня 1905 р. забрали поміщицьку полову. Аналогічні напади неодноразово повторювались і в лютому — березні 1905 р. Для охорони майна поміщика було викликано ескадрон драгунів¹⁵.

У цей час на Україні відбувалися страйки й сходки селян і сільськогосподарських робітників. Їх учасники припиняли роботу в економіях, вимагаючи підвищення заробітної плати і поліпшення умов праці зокрема встановлення денної плати дорослому робітникові в розмір

¹⁰ Аграрное движение в России в 1905—1906 гг., ч. II, СПб., 1908, стор. 166, 237

¹¹ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХмОДА), ф. 228, 1905 р. спр. 7404.

¹² І. М. Рєва. Назв. праця, стор. 43; ЦДАЛ СРСР, ф. 1405, оп. 107, 1906 р. спр. 10 069, арк. 1—2; Аграрное движение в России в 1905—1906 гг., ч. II, стор. 324

¹³ Детальніше про це див. М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., стор. 111—115.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 12, особливий відділ, оп. 5, 1905 р., спр. 2550, ч. 4, арк. 6

¹⁵ Там же, арк. 6 зв.

60 коп. замість 20—30 коп., підліткам і жінкам — 30 коп. замість 10—15, а річної — постійним робітникам — до 120 крб. замість 30—50 крб. У період збирання врожаю — встановити денну плату в розмірі 1 крб. або $\frac{1}{7}$ частини врожаю, замість 40—50 коп.

Такі рішення прийняли селяни містечок Солобківців, Кузьмина, сіл Нової Соколівки, Новосілки, Бедриківців, Шишківців, Остапківців, Калитинців, Журавлинців, Хоптинців, Липибоків, Горшенків, Старої Соколівки і Турчинців Проскурівського повіту та багатьох інших сіл України¹⁶. Страйки селян у січні — березні 1905 р. відбулися в сслах Старій Соколівці і Нижній Томашівці Проскурівського повіту Подільської губернії, Рудиках Звенигородського повіту, Людвнівці, Лозовиках, Килівці, Білках, Кошляках, Попільні Сквирського повіту Київської губернії, Малих Коровинцях Житомирського повіту Волинської губернії та ряді інших населених пунктів¹⁷. Всього в січні — березні 1905 р. на Україні прокотилося 17 страйків.

Відзначаючи неухильний процес наростання страйкового руху, 21 березня 1905 р. київський губернатор писав у своєму донесенні міністрові внутрішніх справ, що «страйки селян дедалі частішають і охоплюють все більший район, є серйозними заворушеннями, які супроводжуються непокорю властям і навіть справжнім опором військам». Губернатор просив запровадити в губернії стан військової облоги і збільшити кількість військ, а також відстрочити чергову часткову мобілізацію до осені 1905 р.¹⁸

У ряді місць страйки селян переростали в повстання, в ході яких знищували поміщицькі будівлі і майно економій. Інколи такі повстання досягали великих розмірів. Значний інтерес щодо цього являє спільний виступ у лютому 1905 р. російських і українських селян ряду сіл Севського повіту Орловської губернії та Глухівського повіту Чернігівської губернії, який закінчився розгромом цукрового заводу поміщика-підприємця Терещенка в Хуторі-Михайлівському (Глухівський повіт). Причиною виступу було надзвичайно тяжке матеріальне становище населення, нестерпні утиски власника та адміністрації заводу.

Поміщик і цукрозаводчик Терещенко, маючи великі капітали, протягом другої половини XIX ст. скуповував поміщицькі маєтки, будував цукрові, горілчані та інші промислові підприємства, на яких його прикажчики знущалися з робітників і селян. Так, придбавши наприкінці 70-х років XIX ст. Бурятинську економію поміщика Орлова, Терещенко одразу підвищив орендні ціни на землю більш як у 2 рази.

На початку XX ст. він володів десятками різних заводів та великими маєтками площею понад 140 тис. десятин, розташованими на Київщині, Поділлі, Волині, Харківщині і Чернігівщині. В той же час селяни страждали від безземелля і малоземелля. До того ж, під їх наділи відводилися переважно піщані, глинисті і заболочені ґрунти.

Не маючи коштів для купівлі землі, селяни орендували угіддя на економічно не вигідних для них, кабальних умовах. Крім високої орендної плати, землевласники примушували їх виконувати певні роботи на свою користь. Часто за так зване порушення умов оренди стягувалися штрафи. Шукаючи виходу з тяжкого становища, розорені селяни йшли на заводи, в поміщицькі економії, до місцевих глитаїв. Проте

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1, 1905 р., спр. 48, арк. 111—112; Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі, стор. 65—69.

¹⁷ А. В. Шестаков. Борьба сельских рабочих в революции 1905—1907 гг., М.—Л., 1930, стор. 23; 1905-й год на Украине. Хроника и материалы, Харьков, 1926, стор. 214; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 855, 1905 р., спр. 109, арк. 140—141.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 855, 1905 р., спр. 115, ч. 1, арк. 55.

заробітна плата не забезпечувала їм прожиткового мінімуму, і вони постійно голодували. «На заводі платять шість карбованців у місяць,— говорив один з підсудних,— весь день працюємо, а дома сім'я голодна, хіба можна за двогривенній сім'ю прогодувати?»¹⁹

Змучені злиднями і голодом селяни були готові до рішучих дій. Потрібна була іскра, щоб запалити вогонь народного гніву. Нею став виступ курських селян, які під впливом революційних прокламацій вирішили, що мають право «відбирати, орати землю, косити, рубати ліси»²⁰. Спочатку вони зруйнували маєток на хуторі Черничена. Їх виступ підтримали селяни інших економій Дмитрівського і Севського повітів, а згодом і Глухівського повіту. Безпосередніми ініціаторами нападу на завод Терещенка були російські селяни з с. Хінеля Севського повіту. Розгромивши маєток місцевого поміщика, вони разом з мешканцями навколишніх сіл на підводах вирушили в Хутір-Михайлівський. До них приєдналися і селяни з сіл Чуйківка, Журавка, Ломленка, Юрасівка та інших Глухівського і Новгород-Сіверського повітів Чернігівської губернії.

Більше 3 тис. чол. прибули в Хутір-Михайлівський, на тисячі підвод навантажили десятки тисяч пудів цукру, зерна, меблі й різний сільськогосподарський інвентар. Потім вони спалили завод, розгромили квартиру директора заводу та представників заводської адміністрації, зруйнували навіть заводський димар.

Хоча цей виступ був стихійним, неорганізованим, він яскраво продемонстрував єдність селян у боротьбі з гнобителями. Слід підкреслити, що його учасники, як правило, знищували майно власника заводу та багатих чиновників, не зачіпаючи дрібних службовців. Внаслідок повстання Терещенку було завдано збитків більше ніж на 1 млн. крб.²¹

Спільний виступ російських і українських селян у лютому 1905 р. справив значний вплив на розгортання класової боротьби на селі. Лише селяни Глухівського повіту протягом кількох днів знищили 17 поміщицьких маєтків²². За даними А. Шестакова, в трьох повітах Курської Орловської і Чернігівської губерній було повністю або частково розгромлено більше 50 економій та кілька цукрових і горілчаних заводів²³

Налякані поміщики вимагали від уряду вжиття найжорстокіших заходів щодо непокірних селян. З допомогою військ було придушено це повстання. За офіційними даними, лише до судової відповідальності було притягнуто 167 повстанців, сотні інших піддано жорстоким тілесним покаранням. Причому, як зазначав у скарзі царю уповноважений від мешканців сіл Журавка і Юрасівка Глухівського повіту П. І. Фурсей, незважаючи на прохання всієї громади, інколи селян засікали до смерті. «Коли висікли двох і підняли напівмертвими,— писав він,— багато з присутніх селян гірко заплакали, жінки тужили, діти нестямно кричали..., навіть небо вкрилося хмарами..., багато жінок знепритомніло, а то й тяжко захворіло, одна з них наклала на себе руки — повісилась... Здається, не було серця, яке б не обливалося кров'ю...»²⁴

¹⁹ Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Начало первой русской революции. Январь — март 1905 года, М., 1955, стор. 643.

²⁰ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. I, К., 1955, стор. 133.

²¹ Революция 1905—1907 гг. в России, стор. 643.

²² П. Г. Дроздов. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Чернигской губернии в годы первой революции 1905—1906 гг., М.—Л., 1925, стор. 22.

²³ А. Шестаков. Крестьянская революция 1905—1907 годов в России, М.—Л. 1926, стор. 26.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, особливий відділ, оп. 5, 1905 р., спр. 2550, ч. 2: арк. 35.

Спільна боротьба курських, орловських і чернігівських селян яскраво свідчила про спільність їх долі, інтересів і прагнень.

Поряд з повстаннями селяни України використовували й таку форму боротьби, як мітинги і демонстрації. Зокрема, 19 лютого 1905 р. політична демонстрація була проведена в містечку Манюки Новокиївського повіту Чернігівської губернії. Тут селяни-відхідники несли червоний прапор, транспаранти з лозунгами: «Геть самодержавство!», «Свобода!», а позаду тягли по землі ярмо — символ гноблення — і топтали його ногами²⁵.

Отже, в січні — березні 1905 р. селяни застосовували найрізноманітніші форми боротьби: вирубки поміщицьких лісів, потрави їх посівів і сінокосів, напади на маєтки та проведення політичних демонстрацій з вимогами повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки.

Слід зазначити, що, незважаючи на різноманітність форм боротьби, в центрі її було аграрне питання. Причому, як і раніше, селяни продовжували вірити в доброту «царя-батечка», можливість одержання землі з його рук. Але на відміну від попередніх років, коли вони сподівалися, що цар поверне їм «відрізки», відібрані поміщиками під час проведення реформи 1861 р., тепер селяни вимагали поділу всіх поміщицьких земель. У січні 1905 р. серед них поширилися чутки, нібито в Петербурзі готується царський наказ про передачу поміщицької землі селянам.

На це звертав увагу подільського губернатора Ейлера київський генерал-губернатор Клейгельс. За свідченням начальника Чернігівського губернського жандармського управління, селянин с. П'ятовська Стародубського повіту Сула говорив у січні 1905 р. своїм односельцям: «У нашій державі незабаром будуть істотні зміни: відберуть землю у панів і поділять її між всіма порівну — панам і нам, керувати країною також будуть не лише пани, а й мужики. Про це від царя давно вже мало вийти розпорядження, але пани затримують його, через це й бунтує народ»²⁶. Аналогічні чутки поширювалися повсюди.

Проте минали дні і місяці, а жаданий царський наказ не з'являвся. Втративши надію на одержання землі з рук царя, селяни України, як і всієї Росії, цілими громадами йшли у поміщицькі економії і вимагали передати їм землю. Це питання спочатку обговорювалося на сільських сходках. Зокрема, в ряді повітів Херсонської і Таврійської губерній селяни на спеціальних зборах приймали рішення, вимагаючи від царського уряду переділу всіх поміщицьких і державних земель. У селах Райгороді Черкаського повіту, Кагарлику Київського, Великій Шкарівці Заславського, Бабаях Харківського, Царичанці Кобеляцького повіту²⁷ та ряді інших селяни захоплювали поміщицькі землі і ділили їх між собою.

Отже, вже в перші місяці революції 1905—1907 рр. на Україні, як і в усій Росії, під впливом героїчної боротьби робітничого класу посилювся стихійний селянський рух. Кількість селянських виступів неухильно зростала. Якщо у січні в 7 повітах їх відбулося лише 16, то в лютому, — відповідно, 14 і 31, а в березні — 26 і 80, тобто протягом трьох місяців їх число зросло у 5 разів.

Враховуючи значний розмах і нові явища в класовій боротьбі на селі, зокрема прагнення селян конфіскувати всі поміщицькі і державні

²⁵ 1905-й год на Украине, стор. 208—209; І. М. Р е в а. Назв. праця, стор. 40.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, 1905 р., спр. 242, арк. 14—15.

²⁷ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. I, стор. 116; 1905-й год на Украине, стор. 214; ЦДІА УРСР, ф. 1439, оп. 1, 1905 р., спр. 1004, арк. 2—5; Аграрное движение в России в 1905—1906 гг., ч. II, стор. 324.

землі, III з'їзд РСДРП приділив велику увагу аграрному питанню. Керуючись листом В. І. Леніна «Про нашу аграрну програму», III з'їзд партії прийняв спеціальну постанову «Про ставлення до селянського руху», якою зобов'язав організації РСДРП всіляко підтримувати революційні заходи селянства, аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських та удільних земель. Соціал-демократи мали допомагати якнайшвидше створювати революційні селянські комітети, залучати селян та сільський пролетаріат до різних форм боротьби проти експлуататорів, вести роз'яснювальну роботу серед сільськогосподарських робітників, сприяти об'єднанню зусиль сільського і міського пролетаріату під прапором соціал-демократії тощо²⁸.

Ця та інші постанови III з'їзду партії були теоретично обґрунтовані в праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», яка вийшла в світ у липні 1905 р., і покладені в основу діяльності більшовиків на селі. Насамперед було вжито заходів щодо збільшення і зміцнення мережі сільських організацій РСДРП. У роки революції на Україні діяли Херсонський губернський комітет сільських організацій, який об'єднував більше 25 повітових, міських і містечкових організацій РСДРП, а також 200—250 агітаційно-пропагандистських осередків; «Катеринославське бюро провінціальних організацій», до якого входили Олександрівська, Криворізька, Павлоградська, Кам'янська і Синельниківська групи РСДРП; в Києві існувало «Бюро київської провінції», в Полтаві, Кременчуку, Луганську та деяких інших містах — аграрні групи; в Новозибкові, Суражі, Стародубі, Новгород-Сіверську, Унечі, Злинці, Семенівці, Клинцях, Лоеві, Кокуєвичах, Шерстині, Чечерську Чернігівської губернії — соціал-демократичні організації, що входили до Поліського комітету партії. Отже, мережа сільських більшовицьких парторганізацій України складалася з кількох губернських, більше 40 повітових, близько 50 волосних, міських і містечкових груп РСДРП, а також кількох десятків соціал-демократичних гуртків²⁹.

Таким чином, в українських селах працювало багато соціал-демократичних організацій, які, до того ж, були значно слабкіші від міських. Незважаючи на це, вони проводили значну роботу серед селянства, вносячи в стихійний селянський рух елементи організованості і політичної свідомості, прагнучи об'єднати його з революційною боротьбою міського пролетаріату.

Виконуючи рішення III з'їзду, революційні соціал-демократичні організації розповсюджували серед селян твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, зокрема ленінську працю «До сільської бідноти», матеріали партійних з'їздів, листівку Центрального Комітету партії «Кривавий цар», в якій викривалась антинародна суть царизму і доводилась неминучість його загибелі.

Звичайно, більшу частину літератури соціал-демократичні організації направляли в міста і промислові селища для розповсюдження серед робітників — авангарду революції, про що свідчать такі дані: з 245 листівок, вмішених у збірнику «Листовки большевиков Украины периода первой русской революции», 196 — підготовлені для робітників, 42 — для робітників і селян і лише 7 — безпосередньо для селян.

Листівки і відозви до селян випускали Одеський, Миколаївський, Катеринославський, Луганський та деякі інші комітети РСДРП. За даними жандармських управлінь, в 1905 р. в Таврійській губернії було зареєстровано 29, Чернігівській — 75, Подільській — 85 і Київській —

²⁸ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 76—77.

²⁹ Т. І. Жук о в. Назв. праця, стор. 64.

140 випадків розповсюдження соціал-демократичної літератури, в основному листівок, серед селян³⁰. Нерідко соціал-демократичні організації відряджали в села України своїх агітаторів, які проводили значну масово-політичну роботу, що сприяла розвитку селянського руху, зростанню політичної свідомості його учасників. Соціал-демократичні агітатори виступали на митингах і зборах, які відбулися в селах Іванівці Мелітопольського повіту Таврійської губернії, Богданівці і Мар'янівці Овруцького повіту Волинської губернії, Олександрівці Балтського повіту Подільської губернії, Янівці, Петровському Одеського повіту Херсонської губернії та ряді інших населених пунктів³¹.

Прагнучи об'єднати всі демократичні сили для боротьби проти царизму й пережитків кріпосництва, більшовики викривали угодовську роль різних ліберально-буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, опортуністичну діяльність меншовиків, псевдосоціалізм есерів, рупівців та інших дрібнобуржуазних організацій і груп, критикуючи їх угодовські, половинчасті програми.

Агітаційно-пропагандистська робота більшовиків, героїчні бої міського пролетаріату, жорстокі заходи царизму — все це зумовило дальше загострення класової боротьби на селі. Вже навесні 1905 р., як відзначав, наприклад, херсонський губернатор, у багатьох селах Єлисаветградського і Олександрійського повітів відбувалися сутички між селянами і адміністрацією поміщицьких економій³². Подібні донесення надходили в департамент поліції та інші державні органи з Київської, Чернігівської, Подільської, Волинської та інших губерній України³³.

Про зростання руху свідчать кількість повітів, охоплених ним, та число селянських виступів протягом кожного місяця. За нашими підрахунками, зробленими на основі ґрунтовного вивчення друкованих і архівних джерел, у квітні 1905 р. на Україні відбулося не менше 250 селянських заворушень у 46 повітах, а вже в наступному місяці — 953 у 61 повіті. В червні, хоч і намітився певний спад, загальний розмах руху продовжував залишатися досить значним. У цей час сталося 499 селянських виступів у 64 повітах усіх 9 українських губерній. Протягом січня — червня 1905 р. на Україні відбулося не менше 1829 селянських виступів. Ними було охоплено більше 2,2 тис. сіл, в яких проживало понад 1,5 млн. чол., тобто вдвічі більше, ніж за попереднє п'ятиріччя.

Найактивніше боролися селяни Правобережної України, де були особливо гострі протиріччя, зумовлені специфікою її історичного розвитку, наявністю великих поміщицьких латифундій, поширенням оренди маєтків, сервітутних відносин, переважанням серед населення колишніх поміщицьких селян, найбільш пограбованих під час реформи 1861 р., тощо. Протягом січня—червня 1905 р. тут відбулося понад 1380 селянських виступів, тобто $\frac{3}{4}$ загального їх числа. Ці дані в 1,6 раза перевищують наші підрахунки, наведені в попередніх працях, написаних на вужчому колі історичних джерел³⁴.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 274 і 1439; ф. 442, оп. 855, 1905 р., спр. 113, 115; ф. 282, оп. 1, 1905 р., спр. 56, ч. I; Криворізький обласний державний архів, ф. 706; ХмОДА, ф. 228; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, особливий відділ, 1905 р., спр. 2550; Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. I, стор. 351, 354, 356, 361, 751; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, стор. 98, 140, 139; Аграрное движение в России в 1905—1906 гг., т. II, стор. 239, та ін. (підрахунки автора).

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, 1905 р., спр. 1428, арк. 177; спр. 1549, арк. 3—7.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, особливий відділ, оп. 5, 1905 р., спр. 2550, ч. 9, арк. 3.

³³ Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. II, ч. I, стор. 334—364; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, особливий відділ, оп. 5, спр. 2550, ч. 22, арк. 7—8; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 855, 1905 р., спр. 109, арк. 43—50, 105—106.

³⁴ М. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 87.

Значно менше виступів було на Лівобережжі, де соціальні протиріччя були також досить гострими. Тут більше, ніж в інших українських губерніях, збереглося пережитків кріпосництва, існувало гостре малоземелля і найбільше абсолютне та відносне аграрне перенаселення. На долю цього району припадало 232 виступи, або близько 12,7% загальної їх кількості. На Півдні України, де умови для орендування земель були значно кращі, відбулося 215 виступів, або 11,8%*.

Серед різних форм, застосовуваних селянами, найбільшого поширення навесні і влітку 1905 р. набрали сільськогосподарські страйки, які в залежності від складу їх учасників поділялися на страйки сільськогосподарських робітників, страйки селян та об'єднані страйкові виступи селян і сільськогосподарських робітників.

Виникнувши під впливом робітничого руху і революційної пропаганди, сільськогосподарські страйки вже в квітні 1905 р. відбулися в Могилівському, Проскурівському, Кам'янському, Балтському, Ушицькому, Вінницькому і Летицівському повітах Подільської губернії, Канівському, Васильківському, Сквирському і Таращанському повітах Київської губернії, Кременецькому повіті Волинської губернії, Прилуцькому повіті Полтавської губернії, Козелецькому повіті Чернігівської губернії і Одеському повіті Херсонської губернії.

Продовжуючи розвиватися, страйковий рух у травні охопив 30, а в червні 1905 р.— 39 повітів усіх 9 українських губерній. Показові щодо цього дані про кількість страйків. Якщо в березні їх було 17, в квітні— 147, то в травні— не менше 742. Отже, протягом квітня— травня 1905 р. число страйків на Україні зросло майже в 44 рази. Цьому, крім згаданих вище загальних факторів, значною мірою сприяло широке залучення поміщиками багатьох наймитів до сапання буряків, кукурудзи, соняшника, косіння сіна та виконання інших термінових сільськогосподарських робіт. У червні, коли потреба в найманій праці в маєтках значно зменшилася, спостерігається певний спад страйкового руху, хоч загалом він продовжував залишатися ще досить інтенсивним. У цей час, за нашими підрахунками, відбулося 329 страйків, які поширилися майже на $\frac{2}{5}$ загальної числа повітів України. Всього протягом першого півріччя 1905 р. на Україні пройшло близько 1240 сільськогосподарських страйків, тобто близько 68% загальної кількості селянських виступів. Сільськогосподарські страйки відбувалися переважно на Правобережжі— районі великих цукрових плантацій, які обробляли вільнонаймані робітники.

Учасники понад 300 селянських виступів застосовували форми безпосередньої боротьби за землю. Вони протестували проти розмежування земель, вирубували поміщицькі ліси, захоплювали посіви і сінокоси, вимагали переділу приватновласницьких ділянок і поліпшення умов здачі їх в оренду. Питома вага селянських заворушень була невелика.

Наведені дані показують, що під впливом виступів робітничого класу та багатогранної діяльності більшовиків на Україні, як і в усій Росії, навесні та влітку 1905 р. розгорнувся масовий селянський рух, який свідчив про підтримку трудовим селянством героїчної боротьби пролетаріату, про складання і розвиток бойового союзу між ними. Проте цей союз ще не був міцним. Селянські виступи проходили стихійно і неорганізовано, не були зв'язані один з одним і з боротьбою робітничого класу.

* На жаль, у працях про селянський рух на Лівобережній і Південній Україні не наводяться дані про число селянських виступів у першій половині 1905 р., і тому порівняти їх з нашими підрахунками неможливо.

Більшість селянських виступів була спрямована проти поміщиків і мала яскраво виражений аграрний характер, тобто належала до першої соціальної війни — боротьби між всім селянством і всім класом поміщиків, об'єктивно спрямованої на розв'язання аграрного питання революційно-демократичним шляхом. Водночас уже мали місце факти прояву другої соціальної війни на селі, тобто між сільськогосподарськими робітниками і сільськими підприємцями. Щоправда, питома вага таких виступів була ще невеликою (приблизно $\frac{1}{5}$ частина загальної їх кількості), але це свідчило про визрівання в селах України, як і всієї Росії, передумов майбутньої соціалістичної революції.

Наявність двох соціальних війн зумовила різний ступінь активності певних соціальних груп у селянському русі. В його авангарді йшли сільськогосподарські робітники та сільська біднота, найбільш зацікавлені в знищенні залишків кріпосництва. Їх підтримували середняки. Незважаючи на те, що куркульство також було заінтересоване в ліквідації поміщицького землеволодіння й інших пережитків кріпосництва, проте діяло воно нерішуче, а нерідко й допомагало царизму в боротьбі з селянськими заворушеннями. Особливо це стосувалося сільських багатіїв, які займали посади сільських старост і волосних старшин.

Наляканий широким розмахом класової боротьби на селі, царський уряд використав для її придушення розгалужену мережу адміністративно-поліцейського апарату, засоби ідеологічного впливу та регулярну армію. З їх допомогою він розгромив розрізнені селянські виступи.

Та, незважаючи на невдачу, виступи селян навесні та влітку 1905 р. мали велике історичне значення. Оцінюючи їх, В. І. Ленін писав: «Початок 1905 року приніс першу велику хвилю страйкового руху в усій країні. Уже весною цього року ми спостерігаємо пробудження першого великого, не тільки економічного, але й політичного *селянського руху* в Росії. Наскільки важливе значення має цей поворотний для історії факт, може зрозуміти тільки той, хто згадає, що селянство в Росії тільки в 1861 році звільнилося від найтяжчої кріпосної залежності...»³⁵

Передбачення В. І. Леніна повністю підтвердили наступні класові бої першої російської революції 1905—1907 рр.

³⁵ В. І. Л е н і н. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 297—298.

До 200-річчя повстання О. Пугачова

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА 1773—1775 рр. У РОСІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНУ

І. Г. РОЗНЕР

Зростання антифеодального визвольного руху в Росії завжди мало вплив на Україну і навпаки¹. Це було передусім зумовлено спільністю історичної долі двох братніх народів. Могутнім цей взаємовплив був,

¹ Про взаємовплив антифеодального руху в Росії і на Україні під час селянських війн під проводом І. Болотникова (1606—1607 рр.), Ст. Разіна (1670—1671 рр.) і К. Булавіна (1707—1708 рр.) див. докладніше: В. А. Голобуцький. Запорожское казачество, К., 1957; К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960; та ін.

зокрема, і під час селянської війни 1773—1775 рр. Пригноблені народні маси — представники різних народів нашої країни разом піднялися на боротьбу проти царського самодержавства, за визволення від кріпосницького та національного гніту.

Значну роль у згуртуванні трудящих різних національностей навколо великого російського народу для боротьби із спільним ворогом відіграла передова політична «програма» керівників селянської війни і, зокрема, О. І. Пугачова. Яскравим свідченням далекоглядності його як визначного політичного діяча свого часу є нещодавно знайдений маніфест від 1774 р., в якому О. Пугачов обіцяв народам країни негайне визволення від ненависного кріпосного ярма, повсюдне встановлення «вільних» козацьких порядків і надання рівних прав усім національностям. «Да и приклонившиися под нашу корону народы,— зазначалося тут,— могут взочувствовать легкость от наложенного на них от злодеев тяжчайшаго ига работы, освобождены будут платежа податей и дана им будет свободная вольность без всякого в России притеснения; не так как ныне Россия утеснена бедностию и отягощена работами, наложенными от злодеев сребролюбцов и гордости наполненных дворян и находящихся во градах губернаторов, воевод и протчих тому подобных мироедов, кои не сытою своею завистию почти уже всю Россию поглатили...»².

Україна, її народ з самого початку повстання відіграли певну роль у планах О. Пугачова. І, треба сказати, він не помилився в своїх сподіваннях. З перших днів селянської війни представники українського народу брали в ній активну участь³. Досить нагадати лише кілька прикладів. Ілецькі козаки* разом з яїцькими, серед яких було немало українців, становили ніби збройний організаційний центр повстання і одночасно — найближче оточення Пугачова: «Лутчие при Пугачове люди и с доверенностью,— зазначав писар повстанської Військової колегії І. Почіталін,— все яицкие казаки и илецкие»⁴.

З українських селян і козаків значною мірою склалися загони славетного пугачовського отамана І. Арапова на Ставропольщині. Як рапортував ще 15 грудня 1773 р. комендант краю, «Ставропольскаго уезду черкаса, так татара, чуваша, мордва и господския крестьяня» повстали, а «дворяня... от страху... в Москву и другия внутренния города» тікають⁵. Серед найближчих соратників О. Пугачова були такі

² Государственный исторический музей г. Москвы, ф. 1, спр. 100, арк. 2—2 зв.; Крестьянская война 1773—1775 гг. в России. Сборник документов, М., 1973, док. 34, стор. 96—97.

³ І. Г. Рознер. Омелян Пугачов і Україна.— «УІЖ», 1973, № 9, стор. 63—74; його ж. Участь українців у Селянській війні 1773—1775 рр.— «УІЖ», 1974, № 4, стор. 74—83. До речі, з участю народних мас України у повстанні пов'язували свої плани і керівники попередніх селянських війн в Росії. Ще Степан Разін у 1670 р., як зазначає Г. А. Санін, «планував прямий удар на Москву через Слобідську Україну і Дон, чим і пояснюються його зв'язки з П. Дорошенком та І. Сірком. Існування зв'язків повстанців на Волзі з повстанцями на Україні говорить про розуміння Разіним необхідності спільної боротьби з самодержавством». Подібного погляду дотримується також А. Г. Маньков (Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв., М., 1974, стор. 372).

* За назвою Ілецького городка — одного з найбільших на Яїку поселень, заснованого, як зазначалося в офіційній урядовій анкеті, з ініціативи «казаков черкаской природы Ивана Никифорова сына Изюмского и Андрея Денисова сына Черкасова», які поселили тут 500 сімей українців (Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 52, оп. 1/194, спр. 355, зв. 2, арк. 27).

⁴ Пугачевщина. Сборник документов (далі — Пугачевщина), т. II, М.—Л., 1929, стор. 111.

⁵ Там же, стор. 13—14.

отамани-українці, як полковники О. Суходольський, Д. Загуменний, І. Каменський, І. Старицький, В. Журба та багато інших. Всі вони відзначалися організаційними здібностями, сміливістю⁶. За наказом Пугачова ці славетні ватажки піднімали на боротьбу селян, козаків у Поволжі, на Дону, Слобідській Україні, готуючи ґрунт для майбутнього походу Головного повстанського війська до Москви⁷.

Як відомо, О. Пугачов з цілого ряду причин не вдалося здійснити свою мрію про захоплення столиці. Катерина II встигла укласти мир з Туреччиною і кинути всі свої війська з фронтів на придушення повстання. 23 червня 1774 р. по країні було розіслано маніфест, в якому цариця погрозово запевняла народ, що, мовляв, «уже и все наши войски, стоящие по границам Украины и Польши (тобто на Правобережжі.— *І. Р.*), с поспешностью идут внутрь российских губерний, на истребление злодейских бунтовщиков и на наказание всех тех жителей, которые не только дерзают к бунтовщику (О. Пугачову.— *І. Р.*) приобщаться, но... и помогают ему»⁸. Через кілька днів цариця із задоволенням писала головнокомандуючому генерал-аншефу П. Паніну: «Итак, кажется, против (Пугачова.— *І. Р.*) столько наряжено войска, что не страшна ли таковая армия и соседям [б] была»⁹.

25 серпня біля Чорного Яру (під Царицином) Головна армія О. Пугачова, яка ледве налічувала 2000 озброєних повстанців, зазнала поразки від численних урядових військ. Решткам повстанців удалося переправитися на лівий берег Волги. Незважаючи на поразку, О. Пугачов був сповнений рішучості продовжувати боротьбу. Показово при цьому, що він пропонував вирушити до Запорізької Січі і вже звідти, піднявши на боротьбу запорізьких, слобідсько-українських і донських козаків та закріпачених селян центральних областей йти до Москви, цього разу вже з півдня. «Я де думаю итти вниз по Волге и... пробраться морем к запорожским казакам»¹⁰,— сказав О. Пугачов повстанцям, яких зібрав на раду,— а потім «станем пробиратца в Москву»¹¹. Саме про цей намір О. Пугачова повідомляв Катерині II 29 серпня 1774 р. зі слів полонених повстанців головнокомандуючий генерал-аншеф П. Панін: «Сколь злодеево положение... ни переменялось (малося на увазі, що Пугачов після поразки біля Чорного Яру був уже на лівому березі Волги.— *І. Р.*), но изволите... из того допроса усмотреть, что он все не отстует от злодейскаго своего на Москву предмета»¹². Але через кілька днів після цього змовники з яїчьких старшин по-зрадницькому схопили керівника повстання і видали його урядові. Спроба українця Харька та яїчького козака Маденова врятувати О. Пугачова не вдалася. Разом з ним представникові уряду зрадники передали жінку О. Пугачова «малороссийского казака Дмитрия Недюжева дочь» — Софію Дмитрівну (32 роки), яка сміливо допомагала чоловікові під час походу повстанського війська, та їх дев'ятирічного сина Трохима. Дочки О. Пугачова — Аграфена (4 роки) та Христина (2 роки) залишилися на правому березі Волги, на місці битви біля Чорного Яру.

⁶ Дон и Нижнее Поволжье в период Крестьянской войны 1773—1775 годов. Сборник документов, Ростов-на-Дону, 1961, док. 45, стор. 80.

⁷ И. Г. Рознер. Казачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг., Львов, 1966, стор. 153—177.

⁸ Пугачевщина, т. III, М.—Л., 1931, стор. 277.

⁹ Сборник Русского исторического общества (далі — Сб. РИО), т. VI, СПб., 1871, стор. 86.

¹⁰ Пугачевщина, т. II, стор. 154—155.

¹¹ Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі — ЦДАДА СРСР), ф. ДА, розряд VI, спр. 506, арк. 365.

¹² Сб. РИО, т. VI, стор. 103, 186.

Уряд поспішав розправитися з вождем народного повстання. Він наказав якнайшвидше, під надійною охороною військових частин, доставити його до Москви для «слідства». Відповідальність за це було покладено на графа Мелліна. В спеціально для нього складеній інструкції зазначалося, що під час поїздки з Яїцького городка через Сімбірськ до Москви треба О. Пугачова, його жінку та сина «разсадить в разныя кибитки, за которыми... иметь крепкой и... недремлемой присмотр», причому постійно навколо них тримати «дежурных двух офицеров с командами к всегдашнему окружению на походе — драгун роту, козаков по сторонам... сто, а на станции пехоты сорок восемь человек, ставя оных вокруг в две шеренги, причем быть и трем малым пушкам». Місця для стоянок вибирати «всегда на ровном месте, а не в перелесках», а в населених пунктах «на улице, а не в избах», одним словом, таким чином, «дабы утечки произойти не могло... В противном же сему случае будите ответствовать воснным судом»¹³. Так, у суворій таємниці, ховаючи О. Пугачова від народу, в кибитці, ледве освітленій зовні вночі дїхтарями, під охороною військових частин 1 жовтня ввечері його доставили у Сімбірськ. Тут Пугачова, вже до цього скутого по руках і ногах, додатково прикували до стіни за пояс залізним обручем¹⁴.

Про побоювання уряду народних мас свідчать, зокрема, таємні приготування до перевозу О. Пугачова з Сімбірська до Москви, які зайняли... цілий місяць. Московському «головноначальствующому» князеві М. Волконському було наказано розмістити в усіх селищах між двома містами військові команди, «занять до Москвы пристойными командами селения для безопаснейшего провозу столь важного государственного злодея». Новому уповноваженому Катерини II гвардії капітану Галахову було наказано везти Пугачова «безостановочно до Москвы», їдучи «расположенными по всей той дороге от войск прикрытиями», і попереджено, що в разі невиконання наказу «имеет он животою своим... ответствовать». На допомогу Галахову було прикомандировано спеціального офіцера розвідки «ради посылки и разведывания к предохранению его экспедиции». На всіх станціях по шляху слідування було заздалегідь заготовлено по сто підвод¹⁵. Катерина II з радістю повідомляла барону Грімму, що «Пугачева везут теперь из Симбирска в Москву связанного, окруженного, словно медведя, а в Москве его ожидает виселица»¹⁶.

10 січня 1775 р., після довгих і жахливих катувань у знаменитій Таємній експедиції в Москві, на Болотній площі, відбулася прилюдна страта О. Пугачова та чотирьох його соратників. Очевидець страти, відомий мемуарист А. Болотов так описав цей варварський акт помсти кріпосницького уряду: «В самый тот момент пошла стукотня и на прочих плахах, и вмиг... очутилась голова Пугачева, взоткнутая на железную спицу на верху столба, а отрубленные его члены и кровавый труп, лежащий на колесе»¹⁷.

О. Пугачов загинув від рук катів, але справедлива справа, за яку він віддав своє життя (йому було 32—33 роки), не загинула. Ім'я Пугачова стало ніби символом згуртованості трудящих мас російського, українського та інших народів країни в їх боротьбі проти спільних ворогів — кріпосництва і самодержавства. Яскравим свідченням цього

¹³ Державна публічна бібліотека ім. В. І. Леніна. Рукописний відділ, ф. 222, кн. V, арк. 632; Пугачевщина, т. III, стор. 315—316.

¹⁴ Пугачевщина, т. III, стор. 315—316.

¹⁵ «Русская старина», т. II, М., 1870, стор. 351, 410.

¹⁶ «Русский архив», 1878, № 9, стор. 10.

¹⁷ А. Т. Болотов. Записки, т. III, СПб., 1873, стор. 491.

може бути, зокрема, хвилююча російська народна пісня, присвячена О. Пугачову, в якій останнє бажання його висловлене словами¹⁸:

«Схороните меня, братцы, промежу трех дорог:
Между Питерской, Московской, третьей Киевской».

Жорстокої помсти зазнала і вся сім'я О. Пугачова. Його дружина, син і дві дочки були заслані «на вечное житье» в Кексгольмську фортецю і замкнені тут в окрему башту, яку згодом народ прозвав «Баштою Пугачова». Вони були позбавлені права навіть носити своє прізвище. 1787 р., в зв'язку з 25-річчям свого царювання, Катерина II видала демагогічний маніфест про амністію. Але в окремому «разъяснении» кексгольмському комендантові зазначалося, що це не стосується сім'ї О. Пугачова. «Сии секретные арестанты... не подходят под изъявленные в помянутом манифесте... милости, и для того тем арестантам остаться на прежнем положении»¹⁹. Не полегшила долю Пугачових і нова амністія, яку оголосив у 1796 р. при своєму вступі на престол Павло I. Обер-секретар Таємної експедиції Сенату, якому новий цар доручив особисто довідатися, чи точно виконується інструкція щодо Пугачових, згодом доповів, що «с 1775 года содержится в замке в особливом покое, а парень на гауптвахте в особливой комнате... Софья 55 лет, ...девка одна лет 24-х, другая — лет 22-х, малый же лет от 28 до 30... Читать и писать не умеют»²⁰. 27 жовтня 1797 р. Сенату було послано таємне повідомлення про те, що в Аграфени Пугачової народився «незаконный» син Андрій. Уряд почав розслідування цієї «кримінальної» справи, внаслідок чого вже 8 січня 1798 р. місцеві власті з полегшенням доповіли про смерть Андрія — онука О. Пугачова²¹. У 1811 р. письменник Ф. Вігель, побувавши в Кексгольмі, писав: «Показывали мне семейство Пугачева, не знаю зачем все еще содержавшееся под стражей... Оно состояло из престарелого сына и двух дочерей, ... которые показались мне смиренными и робкими»²². У 1826 р. революціонери-декабристи, також заслані у Кексгольмську фортецю, ще застали тут дочок О. Пугачова, син же його Трохим помер за кілька років перед цим. Останньою у 1833 р., як ми дізнаємося з рапорту фінляндського губернатора князя А. С. Меншикова, померла Аграфена Пугачова.

Не уникла розправи з боку уряду навіть Зимовейська станиця на Дону — місце народження двох славнозвісних керівників найбільших в історії Росії селянських воєн — С. Разіна та О. Пугачова. За наказом уряду її було перенесено на протилежний берег Дону й перейменовано на честь нового фаворита цариці в Потьомкінську. Хату та господарство Пугачова було зруйновано і спалено.

Після поразки селянської війни учасники її зазнали суворох репресій. Тисячі селян були закатовані, скалічені, відправлені на каторгу. Кріпосницький гніт ще більше посилювався і поширювався на нові, ще доти не закріпачені верстви селянства. Поміщики разом з тим одержали нові привілеї, зміцнивши своє становище панівного класу поліцейськими й іншими заходами.

Уряд жорстоко розправився також з трудовим козацтвом. Самодержавство скористалося поразкою селянської війни, щоб остаточно

¹⁸ «Чтения общества истории и древностей российских», кн. 3, М., 1859, разд. V, стор. 142—143.

¹⁹ ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VII, спр. 2711, арк. 6—6 зв.

²⁰ А. В. Арсеньев. Женщины Пугачевского восстания.— «Исторический вестник», 1884, № 6, стор. 625—626.

²¹ ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 526, арк. 5—9.

²² Ф. Ф. Вигель. Воспоминания, т. II, М., 1866, стор. 162.

покінчити з традиційними правами козачих областей — Дону, Яїка, Терека тощо на самоврядування, поширити на них загальноімперські кріпосницькі порядки, покінчити з масовою втечею туди кріпосних, перетворити козацькі війська на замкнені привілейовані стани, на слухняне знаряддя уряду і тим консолідувати, зміцнити в усій країні феодально-кріпосницький лад. Дійсно, того ж 1774 р. волзьке козацтво, в складі якого були й українці, було ліквідоване, а донське — докорінно реорганізоване. Козацька сірома позбавлялася козацьких прав, автономія Дону фактично скасовувалася, вибори старшин та козацька рада анулювалися, вірним уряду старшинам надавалися дворянство та офіцерські чини, у Донському війську запроваджувалися армійські порядки, на Дону розквартирувалися урядові війська. Знуцання з козаків набрало таких розмірів, що навіть новий військовий отаман просив воєни 1775 р. уряд «от квартирования в жилищах войска Донского войске ее императорского величества освободить и тем не допустить войско Донское до крайнего изнеможения и точной бедности...»²³ Масових репресій зазнало яїцьке козацтво. Воно було ретельно реорганізоване й перейменоване в уральське.

Дійшла черга і до запорізького козацтва. Протягом сторіч Запорізька Січ була центром антифеодального визвольного руху на Україні. Трудове козацтво Запоріжжя завжди палко підтримувало боротьбу українських і російських селян і козаків проти феодального гніту. Воно брало, разом з донцями, також активну участь у захисті кордонів від зовнішніх ворогів. Велику допомогу подали запорізькі козаки повсталим народним масам і під час селянської війни під проводом О. Пугачова. В той час, як селяни і козаки героїчно боролися в Поволжі з урядовими військами, запорожці, як повідомляв генерал А. Рігельман урядові, «форпосты, команды и заставы, для проходу за границу и в возвратном своем пути разбивали и до смерти многих побили»²⁴. Боротьба запорожців з урядовими військовими поселенцями набрала в той же час таких розмірів, що нагадувала справжнє повстання. Про «бывшее,— як він висловлювався,— злодейское возмущение селений» на Запоріжжі нагадував у рапорті від 20 квітня 1776 р. генерал В. Чертков²⁵.

Київський генерал-губернатор Ф. Воейков ще 5 травня 1774 р. рапортував урядові, що «запорожцы, несмотря на посланные к тому войску грамоты, наезжая немалыми толпами в Елисаветградскую провинцию, ...многих людей (військових поселенців.— І. Р.) оружейною рукою выгоняют в свои слободы, разсевая при том слухи, что в нынешнее лето все состоящие под Елисаветградскую провинцию земли получают в свое ведомство»²⁶. Англійський посол у Петербурзі Р. Гуннінг 18 травня 1774 р. теж повідомляв: «Восстание запорожских казаков, упомянутое в последней моей депеше, было вызвано нападениями на их территории со стороны... колонистов». Тому, зазначав він, уряд наказав негайно проти запорожців «выступить корпусу войск, состоявшему из четырнадцати полков»²⁷. Сама Катерина II у маніфесті від 3 серпня 1775 р. вказувала на те, що, мовляв, запорожці, «приходя от часу в вичее неистовство», і хотять «собираются вооруженною рукою для насильственного себе возвращения мнимых своих земель Новороссийской губер-

²³ Дон и Нижнее Поволжье в период Крестьянской войны 1773—1775 годов, док. 104, стор. 187.

²⁴ Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана, М., 1847, стор. 32.

²⁵ Дніпропетровський державний обласний архів, ф. Канцелярії Азовського губернатора, спр. 220, арк. 202.

²⁶ ЦДАДА СРСР, ф. 259, спр. 299, арк. 3—4.

²⁷ Сб. РИО, т. XIX, СПб., 1876, стор. 465—466.

нии». Вона звинуватила їх у тому, що вони приймали в козаки втікачів — селян «без разбора... людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры» і начебто хотіли «составить из себя посреди отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением»²⁸. Особливе занепокоєння уряду викликали відомості про те, що багато запорожців знаходилося безпосередньо у війську О. Пугачова. Полонені повстанці Тарасов і Кухтін ще в кінці літа 1774 р. повідомили, що серед повстанців було «много казаков донских и запорожских»²⁹. Запорізьким козаком був навіть начальник особистої охорони Пугачова — «бунчужний» Іван Безштанный.

Даремно вища старшина, налякана розмахом визвольного руху на самому Запоріжжі, посиленням боротьби сіроми проти багатіїв, благала у 1774 р. уряд реорганізувати і Запорізьке військо на зразок Донського та інших — «все буйные, непреклонные к порядку головы... под разными предлогами удалить... из войска, ...тогда объявить в войске новое устройство и порядок, сходные с тем, что в Донском...»³⁰. Уряд вирішив скористатися придушенням в країні селянської війни і на догоду поміщикам — російським та українським — раз і назавжди покінчити з запорожцями. Старшині А. Головатому, який привіз до Петербурга згаданий проект, всевладний Г. Потьомкін прямо відповів: «Не можно вам оставаться. Вы крепко расшалились и ни в каком виде не можете уже приносить пользы»³¹. Справді, 23 квітня 1775 р. Рада при дворі одностайно прийняла рішення про ліквідацію Запорізької Січі — «со истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков... за оскорбление нашего императорского величества чрез поступки и дерзновение, оказанные от сих казаков в несповиновенни нашим высочайшим повелениям»³². 5 червня 1775 р. наказ уряду було виконано — Запорізьку Січ зруйновано, землі її роздано українським та російським поміщикам, багатьох козаків та посполитих перетворено на кріпаків.

Незважаючи на поразку Головного повстанського війська О. Пугачова на Поволжі в серпні 1774 р. та зайняття урядовими військами центральних губерній країни і козачих областей, народні маси не склали зброї. Замість страшного керівника повстання — О. Пугачова з'явилися десятки нових «Пугачових». Почався третій, завершальний етап селянської війни — «Пугачовщина без Пугачова». Правда, дещо змінилися форми і методи боротьби, яка стала здебільшого зосереджуватися тепер в південних районах Росії та на Україні³³.

Нові й нові «Пугачови» та їх прихильники, зокрема на Україні, сміливо підносили прапор боротьби проти самодержавства та поміщиків. Селянин С. Гончар з с. Калитви Острогозької провінції, наприклад, став збирати навколо себе прихильників, запевняючи їх, що «слышно-де тот самозванец-государь Петр Федорович и имеет у себя войска, то как бы дошел до здешних мест, сам сяде на коня и выехал бы к своим панам брюхи пораспарывал»³⁴. Повстанці з Слобідської України діяли часто разом з російськими селянами та козаками. Так, 9 вересня 1774 р. донський старшина А. Луковкін повідомляв з Філоновської станиці про

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 476, арк. 1—2.

²⁹ Дон и Нижнее Поволжье в период Крестьянской войны 1773—1775 годов, стор. 16.

³⁰ «Отечественные записки», т. VI, СПб., 1839, отд. II, стор. 8—9.

³¹ Там же.

³² ЦДІА УРСР, ф. 220, оп. 1, спр. 476, арк. 1.

³³ С. Понятковский. Архив Тайной экспедиции.— «Историк-марксист», кн. 7, М., 1935, стор. 92.

³⁴ ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 466, арк. 324—330.

загін повстанців, в якому «более 1000 человек разного звания мужиков и хохлов и 5 самых малых пушек» на чолі з селянином І. Михайловичем³⁵. Широко відомим на Слобожанщині був загін славетного пугачовського отамана В. Журби (Злий), який близько року діяв на півдні України, у Бахмутській і Острогозькій провінціях. З Слобожанщини Журба та його прихильники перейшли на територію колишнього Запоріжжя. Місцеві власті вжили проти них репресійних заходів. За словами єпископа Феодосія, «Самара была оцеплена и окружена карантинном: никому не было свободного ни входа в город, ни выхода; в городе начались допросы и розыски, от которых народ не скоро мог успокоиться и придти в себя». Заворушення ці були викликані, як зазначав він, «мятежниками из пораженной партии Пугачева», які «своими происками волновали и беспокоили народ»³⁶.

У 1776 р. на території колишнього Запоріжжя діяв загін козака Дмитра Поповича, що раніше наймитував. Попович і його прихильники теж закликали народ до продовження боротьби. В м. Переволочній, наприклад, він розповів, що Пугачов живий і що його військо, в якому перебувають Максим Залізник — славетний вождь Коліївщини і Семен Палій, продовжує битися. Д. Попович і його найближчий помічник К. Рибченко були заарештовані в той час, коли проводили агітацію серед пікінерів Новоросії, запевняючи їх, що «Петр III в разных местах казил уже до 70 человек офицеров». Поповича було жорстоко покарано й заслано на каторгу. Однак після повернення звідти (1782—1783 рр.) він продовжував свою діяльність, цього разу в російських і українських селищах на Дону. Попович закликав селян йти до його армії. Він обіцяв, що до неї приєднаються полки, які стояли в Криму, і об'єднані сили російських і українських селян рушать в центр країни. При цьому він запевняв усіх, що Запорізька Січ «будет по прежнему». Нарешті, властям удалося схопити Д. Поповича і його 13 найближчих прихильників. Таємна експедиція Сенату наказала бити Поповича «нешадно кнутом, высесть на лбу и щеках знаки и отправить в Сибирь на каторжные работы», однак по дорозі на заслання Д. Попович, не витримавши катувань, помер³⁷.

Від імені О. Пугачова намагалися в 1777 р. підняти на боротьбу селян Острогозької провінції селянин Дем'ян Чеботков з товаришем-наймитом. Д. Чеботков, який іменував себе полковником Пугачова, запевняв народ, що замість нього страчено якогось полковника Безбородова. Незабаром власті заарештували Чеботкова і його найближчих прихильників і відправили їх на каторгу³⁸. Іншу людину, яка видавала себе за Пугачова і роз'їжджала у тому ж 1777 р. по Україні, властям так і не вдалося заарештувати, зате вони схопили його прихильника — збіглого солдата І. Никифорова, який дорогою захворів. Никифоров показав, що «Пугачов» вирушив на Запоріжжя, а звідти «он следует на Волгу и Яик», де знову збере навколо себе повстанське військо з числа колишніх учасників селянської війни. Після цього астраханський, казанський і оренбурзький губернатори вжили термінових заходів для запобігання можливому повстанню³⁹. У 1778 р. серед селян Сумської

³⁵ Пугачевщина, т. III, док. 101, стор. 206.

³⁶ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, Екатеринослав, 1878, стор. 302—303.

³⁷ Крестьянская война в России в 1773—1775 годах, т. III, Л., 1970, стор. 317—319; К. В. Сивков. Самозванчество в России.— Исторические записки АН СССР, т. 31, М., 1950, стор. 127.

³⁸ Крестьянская война в России в 1773—1775 годах, т. III, стор. 319.

³⁹ Там же, стор. 320.

провінції проводив агітацію молодий українець Антон Корівка (ще в 1772 р. він допоміг Пугачову, виготувавши для нього фальшивий паспорт і провівши на Правобережну Україну). Він закликав їх втекти на Яїк у військо Пугачова⁴⁰. В 1792 р. під Черкаськом і Маріуполем з'явилися водночас два агітатори: один з них — селянин з Ромен І. Манохов називав себе «хресним братом О. Пугачова», який, мовляв, живий і збирає повстанців для розправи з панамп, другий — В. Форостенко розповідав те ж саме «казакам, проходящим мимо Чембурской косы на Кубань, полковим солдатам и многим людям»⁴¹.

Пам'ять про славного ватажка селянської війни О. Пугачова, який віддав своє життя в ім'я визволення народних мас від ненависного кріпосницького ярма, український народ, як і російський, дбайливо зберігає протягом століть. У популярній пісні ім'я й дії Омеляна Пугачова любовно пов'язувалося з ім'ям «козацького батька» Богдана Хмельницького⁴².

Ой сів Пугач на могилі да й крикнув він: «Пугу!»
 Чи не дасть бог козаченькам хоч тепер потугу!..
 Що день, що ніч — усе ждемо, поживи не маєм:
 Давно було! Хмельниченка уже не згадаєм!

Почуття глибокої шани українського народу до безстрашного борця за свободу від кріпосництва й гноблення висловив великий український поет і революціонер-демократ Т. Г. Шевченко. Ніби підкреслюючи тотожність цілей двох селянських повстань — Коліївщини і селянської війни, він писав як «карались господом ляхи і пугав Пугач над Уралом»⁴³.

Селянська війна 1773—1775 рр. під керівництвом О. І. Пугачова — найбільша в історії нашої країни — завдала могутнього удару феодално-кріпосницькому ладу, наблизила час визволення народу від кріпосного ярма. Ніколи в минулому антифеодальна боротьба не досягла такого ступеня зрілості, свідомості та організованості, як цього разу. Братерський бойовий союз трудящих мас народів Росії, об'єднаних навколо російського народу, ще більше зміцнів і загартувався. У цьому полягає велике історичне значення повстання, 200-річчя якого нині відзначається.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Історичні пісні, К., 1961, стор. 577.

⁴³ Т. Г. Шевченко. Москалева криниця.— Повна збірка творів в трьох томах, т. 1, К., 1949, стор. 381.

**ДЕРЖАВНА ВІЙСЬКОВА КОЛЕГІЯ — ВИЩИЙ ОРГАН ВЛАДИ
 В ПОВСТАННІ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ О. ПУГАЧОВА
 В 1773—1775 рр.**

О. Я. МІХЕЛЬКІС

В середині вересня 1773 р. спалахнула найбільша в історії Росії селянська війна, відома в історії як «Пугачовщина» (за ім'ям її керівника — донського козака Омеляна Івановича Пугачова). Вона охопила територію в 600 тис. кв. км з селянським населенням приблизно 2 млн.

дорослих людей чоловічої статі¹ (все населення Росії в той час налічувало приблизно 18—20 млн. чол.). Особливо великого розмаху повстання досягло на території нинішніх Астраханської, Волгоградської, Воронежської, Горьковської, Гур'євської, Кіровської, Оренбурзької, Пензенської, Пермської, Свердловської, Тамбовської, Уральської і Челябінської областей, Західного Сибіру, а також Башкирської, Калмицької, Марійської, Мордовської, Татарської, Удмурдської та Чуваської АРСР. Повстанці — російські кріпосні селяни, козаки, міщани, неруські народності Поволжя — прагнули знищити ненависний кріпосницький лад, звільнитися від феодальної залежності.

За своїм характером повстання було стихійним виявом ненависті селян до феодалів та інших експлуататорів, до станового ладу і царського самодержавства.

Селянська війна 1773—1775 рр. відрізнялася від усіх попередніх повстань значно кращою організованістю її учасників, більш високим рівнем їх свідомості. Це виявлялося, зокрема, в тому, що в ході повстання були створені органи народної влади — знаменита пугачовська Державна військова колегія, місцеві органи самоврядування та повстанська армія, яка завдала могутніх ударів по урядових військах.

Державна військова колегія була утворена незабаром після початку облоги Оренбурга, можливо, наприкінці другої або у третій декаді жовтня 1773 р. Її виникнення було обумовлене необхідністю здійснювати централізоване керівництво не тільки головним військом повстанців, але й усіма військовими загонами взагалі, забезпечувати їх продовольством, зброєю, одягом; потребою в організації тилу повсталих та місцевих органів народної влади, діяльність яких була спрямована на успішне ведення війни з урядом Катерини II. Умови військового часу вимагали створення, так би мовити, оперативного, негроміздкого керівного органу — своєрідного головного штабу повстання. Це визначило її структуру Військової колегії, яка в корені відрізнялася від однойменної урядової Військової колегії.

Під час організації цього органу Пугачов для роботи в ньому призначив чотирьох членів, або суддів: яйцького козака А. Вітошкова, сотників І. Творогова, Д. Скобичкіна та М. Шигаєва. Архів Військової колегії, на жаль, не зберігся, і це утруднює можливість точно встановити, як розподілялися функції між суддями — членами колегії. Але з протоколів допиту її голови І. Творогова, думного дяка І. Почиталіна та секретаря М. Горшкова, а також самого Пугачова видно, що старший за віком осавул А. Вітошков був призначений головним суддею. В його обов'язки входило доповідати Пугачову про заходи і рішення, прийняті колегією. І. Творогов, який, на відміну від інших суддів, був грамотний, підписував усі папери, що виходили з Державної військової колегії. М. Шигаєв видав продовольчо-фінансовими справами² і водночас був «головним словесним суддею». Чим займався член колегії Д. Скобичкін, встановити не вдалося. Думним дяком колегії О. Пугачов призначив свого першого секретаря — І. Почиталіна, який видав усім діловодством, тобто, по суті, виконував обов'язки начальника канцелярії. Йому підлягали всі писарі, або повитчики, та секретар колегії М. Горшков. На повитчиків покладалися листування та діловодство колегії. Вони мали стежити за своєчасною відправкою документів, обліком вхідної документації, доповідати суддям і думному дякові про отримання відповідей на запити колегії, її укази тощо.

¹ Н. Л. Рубинштейн. Крестьянское движение в России во второй половине XVIII века. — «Вопросы истории», 1956, № 11, стор. 34.

² ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 421, арк. 85—86 зв.; спр. 512, ч. 1, арк. 281—286; спр. 512, ч. II, арк. 129 зв., 130.

Наявність повітчиків-діловодів наводить на думку, що в колегії були відділи, за роботу яких відповідали судді. Фактичним головою колегії був М. Шигаєв, який, за словами І. Творогова, «хоча і нижче їх сидів, але як він був їх замисловатішим, і любим більше самозванцем, то вони слідували його порадам»³. Думний дяк Почиталін та секретар Горшков також «слухалися більше його»⁴.

Справи вирішувалися усно, але прийняті рішення оформлялися письмово секретарем і тим з повітчиків, що відповідав за доручену ділянку роботи⁵.

Основні питання, якими доводилося займатись колегії, з точністю встановити не можна. Але слідчі матеріали, а також маніфести та укази дають можливість визначити, що в її компетенцію входило: 1. Видання актів верховної та вищої влади повстання і їх розповсюдження. 2. Заходи по налагодженню тилу повстання. 3. Організація армії: комплектування, озброєння і постачання. 4. Здійснення правосуддя.

Колегія була і особистою канцелярією «Петра III», і «урядовим сенатом». А тому вона видавала маніфести та укази від імені «його імператорської величності самодержця всеросійського Петра Федоровича і прочая, і прочая, і прочая».

Акти верховної влади були двох форм: загального значення (вони адресувалися всім «подданным его императорского величества», тобто оголошувалися «всенародно»⁶), а також такі, що адресувалися конкретним особам⁷ (для виконання певного завдання). Як ті, так і другі називалися іменними маніфестами і указами.

За своєю формою укази колегії майже не відрізнялися від форми указів катерининської колегії. Маніфести і укази «Петра III», а також колегії скріплялися сургучною печаткою із зображенням Петра III або печаткою колегії⁸. Це робилося з метою надання їм законного характеру, тобто печатка свідчила про авторитетність документу. Першу печатку зустрічаємо на указі, який вийшов з колегії 5 грудня 1773 р. і був адресований «полковому старшине Бахтияру Канкаеву и полковнику Абдукариму»⁹.

Укази і маніфести містили політичну та економічну програми повстання, відбивали його антикріпосницьку ідеологію. Вони проголошували для народу волю, дозволяли всім пригнобленим бути «вічно козаками, не вимагаючи рекрутських наборів, подушних та інших грошових податків», наділяли їх «землями, лісовими сіножатями, угідлями і річковими ловлями, і соляними озерами без купівлі і без оброку», а також «звільняли всіх раніше чинимих від злодіїв-дворян і градських

³ ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 421, арк. 86.

⁴ Там же.

⁵ Пугачевщина. Сборник документов (далі — Пугачевщина), т. I, М.—Л., 1929, стор. 47—50, 61—63; Пугачевщина, т. II, М.—Л., 1929, стор. 143.

⁶ Пугачевщина, т. I, стор. 35—39.

⁷ Там же, стор. 34—39, 54, 55—56.

⁸ ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 415, арк. 16; спр. 416, ч. II, арк. 327; спр. 420, арк. 19, 24; спр. 506, арк. 104—107, 125 зв.; спр. 507, ч. I, арк. 326.

⁹ ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 416, ч. II, арк. 327. Слід зазначити, що в історичній літературі є інше твердження, згідно з яким «вперше печатки зустрічаються 22 грудня 1773 р.» (Р. В. Овчинников. Обзор печати на документах Е. И. Пугачова, его Военной коллегии и атаманов.— Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России, М., 1961, стор. 328—329; В. Спирков. Государственная Военная коллегия восставших.— Крестьянская война в России в 1773—1775 годах, восстание Пугачева, ч. II, Л., 1966, стор. 452). Але автори самі собі суперечать, тут же стверджуючи інше, що «ця печатка (яка вперше з'явилася.— О. М.) була на конверті, в якому був відправлений указ Державної військової колегії отаману І. А. Арапову 16 грудня 1773 р.».

лихоїмців-суддів селянам і всьому народу накладаних податків і обтяжувань»¹⁰. Щоб добитися всього цього, укази закликали до знищення «злодіїв-дворян і градьцьких лихоїмців-суддів як суцїх злочинців закону і загального спокою, злодіїв і супротивників волі... імператорської лішити всього життя, тобто скарати смертю»¹¹.

Закликаючи до фізичного знищення поміщиків, «злодіїв-дворян» і до відбирання у них майна на користь селян, укази мотивували цим, що «поміщиків майно і багатство, також яство і питіє було селянського кошту»¹².

Численні свідчення «звинувачених», притягнутих до кримінальної відповідальності за участь у повстанні, підтверджують, що посланці колегії, прибуваючи в села, хутори, скликали людей, зачитували їм укази і приводили до присяги на вірність Петру III, а також закликали під страхом смертної кари не робити на поміщиків, забирати їх майно¹³. У маніфестах наказувалося також «утримуваних в тюрмах і в боярських руках людей відпускати», а «якщо силою утримувати будуть хто... таким голови рубати...»¹⁴.

Водночас колегія застерігала всіх, а своїх уповноважених зокрема селянам і взагалі «вірнопідданним, істинним синам батьківщини не учиняти будь-якого грабїжництва і найпаче вящїї і нестерпимїї обїди», б «такі (люди.— О. М.), яко злочинці його величності повеління без покарання залишені не будуть»¹⁵, закликала вживати до таких осіб суворих заходів, аж до смертної кари: «винних... хоча і з малого чого окажуться, то не приймати від них ніяких відмовок і... чинити смертну кару, щоб надалі того чинити другі відважуватися не могли»¹⁶. Пугачов не помилював навіть свого найближчого сподвижника полковника Лисова за те, що той пограбував селян, і повісив його¹⁷.

Для того, щоб донести зміст указів і маніфестів до якнайбільшої кількості людей та для розширення району повстання, колегія звелї: знімати копї з указів і возити їх із поселення в поселення, де зачитувати й приводити людей до присяги: «Копїю з цього указу у всі сторони і краї посылайте. З копїю копію знявши, з вулиці на вулицю по сходах, не затримуючи, передавайте»¹⁸, або «залишати точні копїї манїфесту... у всіх населених пунктах» для того, «щоб жителі службу свої оказувати могли всеусердну і вірну»¹⁹.

Під час селянської війни під керівництвом Пугачова була зроблена спроба об'єднати навколо великого російського народу всі неруські народності, що населяли район повстання і створити єдине русло боротьби проти самодержавства і кріпощництва. Цьому теж багато уваги придїляла Військова колегія. Звертаючись до неросійських народностей та їх окремих представників, колегія закликала їх піднятися на війну проти уряду Катерини II і разом з російськими селянами та козаками виступити під прапором «Петра III». В одному з численних маніфестів колегія від імені «Петра III» писала: «Дарую вас землею, водою, рибою, паливом, пашнею, порохом, лісами, грошима, свинцем, хлібом,

¹⁰ ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 415, арк. 15—16.

¹¹ ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 507, ч. I, арк. 326.

¹² Там же.

¹³ Там же, спр. 433, арк. 4 зв., 2; спр. 504, ч. I, арк. 195 зв.; спр. 730, арк. 4

¹⁴ Там же, спр. 415, арк. 13; спр. 416, ч. II, арк. 327.

¹⁵ Там же, спр. 420, арк. 3.

¹⁶ Там же, спр. 512, ч. II, арк. 7а.

¹⁷ Там же, спр. 506, арк. 238.

¹⁸ Там же, спр. 416, ч. II, арк. 327.

¹⁹ Там же, спр. 415, арк. 36.

сіллю та іншим», а також «житлами... законом... і тілом»²⁰. Вона проголошувала свободу всім пригнобленим народам: «І будете подібні степовим звірам»²¹. Ці заклики сприяли пожвавленню антифеодальної визвольної боротьби, небувалому розмахові повстання.

Велику роль відіграла Колегія у справі збільшення головної армії повстанців, налагодження та зміцнення у ній дисципліни. Вона посилала своїх уповноважених для набору або мобілізації людей до армії. Набрані у військо люди мали самі вибирати «над собою с общаго согласия старшини атамана, ежели потребны будут — и полковника, также ясаулов и сотников. Да и то наблюсти, чтоб те старшины всяк своя и с чести достоин был как в расправах, так и в поступках военных и стоит против противнических партей для сохранения жизни его величества, также и в защищении верноподданных рабов»²². В армію повинні були набиратися люди із своїми кіньми (якщо вони були у них), амуніцією тощо, тому що у повсталих не було достатньої матеріальної бази, здатної забезпечити військо необхідним спорядженням²³.

Передбачаючи можливість різних перешкод під час набору людей до армії, колегія наказувала своїм уповноваженим: «Если ж злодеи какие вам оказываются будут, таковых, ловя, сажать во учрежденную вами караульную впрядь до определения»²⁴. Щоб уникнути непорозумінь, для контролю над діями своїх уповноважених та перевірки вини «злодіїв» уповноважені повинні були «а за какую вину посажены, обстоятельно суда Государственную военную коллегию доносить»²⁵.

Чимало уваги приділяла колегія фінансовій справі та постачанню. Вона наказувала своїм уповноваженим направляти в головний стан усе майно і цінності, які лишилися після знищення або втечі поміщиків чи інших власників, тому що для утримання війська необхідні були і гроші, і одяг, і взуття, і продукти. А тому «боярскую пажить, имяния, хотя тот боярин и бежал, а сколько после его пажить останется, отдав оную всю вернейшему человеку со описанием, и сюда репортовать». «Деньги, вырученные от продажи соли», велілося надсилати в ставку, вказавши, скільки було солі продано і яка надійшла сума²⁶.

Для забезпечення армії зброєю та боеприпасами колегія посилала своїх уповноважених на заводи Уралу, призначала їх керівниками цих заводів і вимагала від них налагодити виготовлення гармат і ядер, які потім направлялися в Берду. Інколи гармати і ядра виготовлялися згідно з кресленнями або зразками, які пропонувала ставка. Так, з указів від 27 грудня 1773 р. і 1 березня 1774 р. Я. Антипову, посланому на Воскресенський мідеплавильний завод, видно, що «отправленная от вас секретная голубица (гаубица.— О. М.)... здесь во армии его величества сего декабря 25 числа получены исправны. Да ежели вновь объявленные две матери (мортиры.— О. М.) выдут из дела благополучны, то немедленно представит сюда ж в армию»²⁷, а також «... определяется для необходимой общественной надобности пушечных ядер тысячи с полторы или более, а какие именно... послана действительная форма. А как показныя ядры... вылиты быть имеют, то как наивозможней оныя

²⁰ Там же, спр. 416, ч. II, арк. 327.

²¹ Там же, спр. 507, ч. I, арк. 326.

²² Там же, спр. 420, арк. 20, 31.

²³ Там же, спр. 512, ч. II, арк. 7.

²⁴ Там же, спр. 420, арк. 31.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, спр. 416, ч. I, від. 15, арк. 6, 25; спр. 420, арк. 31; спр. 507, ч. I, арк. 15—16.

²⁷ Там же, спр. 508, ч. II, арк. 158.

през ямские и деревенские жителей с переменою подводам сюда представить»²⁸.

Дуже велика увага приділялася заготівлі продуктів харчування, хліба та фуражу, необхідних для утримання великої армії Пугачова, яка знаходилася під Оренбургом та в інших місцевостях. З цією метою колегія послала своїх уповноважених далеко за межі ставки. В указі від 16 грудня 1773 р. на ім'я І. Арапова, який діяв в районі Самари, колегія писала: «Через сие повелевается тебе имеющийся в окрестных селениях барский всякого рода хлеб приказывать кому способно: немолоченный молотить, а намолоченный молоть, а смоловши, присылать в здешнюю армию тех же или прочих жителей равенственно на подводах, а за провоз тем подводчикам выданы деньги из казны будут. И сколько ж будет от тебя отправлено сюда, рапортовать..., а также и овса, сколько найдется, высылать же»²⁹. Такого ж змісту укази посилалися й іншим уповноваженим, командирам загонів, комендантам фортець Яїцької та інших ліній, а також на ті заводи, де були запаси хліба, фуражу і продуктів харчування³⁰. Крім того, колегія споряджала людей ловити рибу в річках і озерах, відбирати худобу в можливих людей тощо³¹.

Направляючи уповноважених для «прихилення» людей, для заготівлі хліба, фуражу і продуктів харчування, колегія в той же час суворо їх застерігала, щоб людей не ображали, «даремно не чинили їм кривди». Підкреслювалося також і те, «чтобы посланные не отваживались чинить крестьянам никаких обид», бо «в противном случае подвергнут себя его величества гневу»³².

В селах, містечках, слободах, на багатьох заводах Уралу і в селах, розташованих поблизу цих заводів, де раніше, крім представника царської адміністрації, прикажчика чи управителя заводовласника, ніякої влади не було, створювалися органи народної влади на демократичних засадах, за участю всього дорослого населення. Велику роль у цій справі також відіграла колегія.

Колегія проявляла турботу навіть про окремих людей, які опинилися в скрутному становищі. Наведемо приклад: «Нижнеозерной крепости командиру... По прозбе Военной коллегии Илецкой станицы станционного писаря Сергея Жеребятникова, которой представил, что он по бедному ево состоянию для пропитания себя хлеба ничего не имеет, а как он, Жеребятников, и подленно весьма бедной и от должности его всегда неотлучной... и определяется вам, по получении сего ему, Жеребятникову..., чтоб он на предбудущее время во оном хлебе никакого недостатку не имел, и имеете ему... из состоящего у вас магазина арженной две четверти муки с роспискою выдать. И учинить по сему его императорского величества указу...»³³.

Крім указів та маніфестів, Військова колегія видавала «білети», які засвідчували особу пред'явника, тобто були своєрідною охоронною грамотою і подорожною. В білеті місцевим органам влади наказувалося подавати необхідну допомогу або послугу його пред'явнику.

Говорячи про позитивне в діяльності колегії, слід вказати й на недоліки в її роботі, які гальмували розвиток повстання. Йдеться, пере-

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, спр. 512, ч. II, арк. 6—8.

³⁰ Там же, спр. 420, арк. 12—13; спр. 503, ч. II, арк. 164.

³¹ Центральний державний військово-історичний архів СРСР, Л. А., «Секретные повытья», кн. II, арк. 287, 290; Пугачевщина, т. III, стор. 390.

³² ЦДАДА СРСР, ф. ДА, розряд VI, спр. 512, ч. II, арк. 7 зв.

³³ Там же, спр. 420, арк. 10.

дусім, про те, що Пугачов, а значить, і Державна військова колегія не перетворили тактичних успіхів у стратегічні, не пішли відразу в центр країни, на Москву, а повернули до Оренбурга, де й застрягли на півроку. Це дало урядові Катерини II змогу направити проти повстанців великі військові сили. Причину цієї стратегічної помилки слід шукати в «колективній психології» угодовської частини яйцького козацтва, представники якого і були керівниками колегії. Свої вузькостанові інтереси вони ставили вище інтересів повстання в цілому³⁴.

Отже, Військова колегія відіграла значну роль у керівництві селянською війною, сприяла грандіозному її розмаху. Створення і діяльність колегії було показником певної організованості та свідомості антифеодального визвольного руху. Саме цими рисами Селянська війна 1773—1775 рр. відрізнялася від усіх попередніх антифеодальних повстань в історії Росії. Все це спростовує наклепницькі домисли апологетів експлуататорських класів, насамперед дворянства, про неспроможність пригнобленого народу створити свої органи влади й управління і самому керувати своїм життям³⁵.

³⁴ И. Г. Рознер. Казачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг., Л., 1966.

³⁵ И. Г. Рознер. Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI—XVIII вв.— «Вопросы истории», 1970, № 8.

* * *

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ІНОЗЕМНИХ КОМУНІСТІВ НА УКРАЇНІ В 1920 р.

В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО

Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни широко висвітлено в історичній літературі¹. Але їх діяльність в республіці у 1920 р., після того, як перестала існувати Федерація іноземних комуністичних груп РКП(б), розкрита недостатньо.

У даному повідомленні мова йде про організаційну перебудову комуністичних організацій зарубіжних інтернаціоналістів на Україні у досліджуваній період та про діяльність одного із загонів іноземних комуністів на Україні — німецької секції (відділу) при Одеському губкомі партії*.

Робота іноземних комуністів на Україні відновлювалася в міру визволення республіки Червоною Армією наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. 28 січня 1920 р. в циркулярному листі до всіх губкомів партії ЦК КП(б)У дозволяв створювати в місцях, де проживали національні меншості та іноземні трудящі, національні секції на чолі з бюро при губкомах. «Губбюро секцій, — вказувалося у листі, — діючи під постійним контролем губпарткому, займаються усною і письмовою

¹ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920), К., 1967; Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на юге и востоке республики, М., 1971.

* Діяльність німецьких комуністів на Україні у 1918—1919 рр. досліджена у монографії І. М. Кулінича і М. М. Кошика «Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.)», (К., 1959), яка була перекладена німецькою мовою. Автори не ставили за мету висвітлення діяльності німецьких комуністів на Україні у 1920 р. і лише побіжно торкаються цього питання.

агітацією і пропагандою мовою даної національності, для чого організуються клуби, влаштовуються збори, мітинги, курси, лекції, видаються листки, газети, журнали, брошури і т. ін.»².

До виходу відповідної інструкції ЦК РКП(б) цей документ був керівним для іноземних комуністів і допоміг їм в організаційному оформленні у 1920 р.

Лист ЦК КП(б)У враховував зміни, які відбулися наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. в інтернаціоналістському русі на захист Країни Рад під керівництвом іноземних комуністичних груп. На той час побудова організацій іноземних комуністів за національною ознакою стала недоцільною. За роки перебування в Радянській країні багато комуністів-іноземців різною мірою оволоділи російською мовою; завдання, які стояли перед ними, вони розв'язували разом з партійними організаціями РКП(б), при їх братерській підтримці і допомозі. Тому даліше організаційне відособлення іноземних комуністів у рамках РКП(б) перестало відповідати новим умовам³. В результаті перемог Червоної Армії над об'єднаними силами іноземної воєнної інтервенції і внутрішньої контрреволюції створилися сприятливі умови для повернення основної маси колишніх військовополонених та інших зарубіжних трудящих на батьківщину, що об'єктивно звужувало обсяг роботи іноземних комуністів, не зменшуючи, водночас, її політичного значення.

Всі ці причини вимагали нових організаційних форм зв'язку іноземних комуністів з РКП(б). Такі зв'язки були встановлені після VIII Всеросійської партконференції (1919 р.) у відповідності з прийнятим на ній Статутом партії, який передбачав для ведення «окремих форм партійної роботи» створення спеціальних відділів при комітетах партії, в тому числі національних. Порядок організації відділів визначався окремими інструкціями⁴. Інструкцію про роботу серед національних меншостей ЦК РКП(б) затвердив 26 лютого 1920 р.* Згідно з нею члени колишніх іноземних комуністичних груп входили в партійні організації за місцем роботи. «Для... керівництва пропагандою і агітацією серед різних національностей, — вказувалося в документі, — при ЦК РКП(б) організуються відповідні національні бюро». При республіканських і місцевих партійних комітетах також створювалися національні бюро агітації і пропаганди «для ведення партійної роботи рідною мовою кожної національності»⁵.

На практиці організаційна перебудова діяльності іноземних комуністів мала такий вигляд. ЦК чехословацьких груп Росії—України припинив своє існування в березні 1920 р. Натомість був створений новий орган — Центральне чехословацьке бюро агітації і пропаганди при ЦК РКП(б), який мав на Україні свої філіали в Києві, Одесі та Житомирі⁶. Замість ліквідованої югослов'янської групи РКП(б) почало діяти Центральне югослов'янське бюро агітації і пропаганди при ЦК РКП(б), а на Україні — югослов'янські комуністичні секції в Києві, Харкові та Одесі. Центральний комітет німецької групи РКП(б) було перетворено на Центральне бюро німецьких секцій при ЦК РКП(б), яке мало на Україні секції при Одеському, Олександрівському, Жито-

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 129, арк. 4.

³ Інтернаціоналісти. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов, М., 1967, стор. 187—188.

⁴ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 433.

* З того часу Федерація іноземних комуністичних груп припинила своє існування.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 129, арк. 1.

⁶ Зарубіжні інтернаціоналісти..., стор. 157.

мирському та інших губкомах партії. Румунську групу РКП(б) перетворили на Центральне румунське бюро агітації і пропаганди при ЦК РКП(б), яке в серпні переїхало до Харкова і до травня 1921 р. діяло як румунський відділ агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У. Працювала також румунська комуністична організація в Одесі. У березні 1920 р. було створене Центральне угорське бюро агітації і пропаганди, яке мало відділ при ЦК КП(б)У. При ЦК КП(б)У діяло також Польське бюро⁷.

ЦК Компартії України і губкоми партії постійно тримали в полі зору діяльність іноземних комуністів. У 1920 р. питання їх роботи 7 разів розглядало Політбюро, більше 10 разів — Оргбюро ЦК КП(б)У, Катеринославський, Київський, Волинський, Харківський губкоми партії.

ЦК КП(б)У дбав про вдосконалення організаційних форм зв'язку іноземних комуністів з місцевими партійними організаціями КП(б)У, про покращення їх агітаційно-пропагандистської діяльності. У постанові «Про національні відділи агітації і пропаганди» (квітень 1920 р.) Центральний Комітет Компартії України конкретизував завдання організацій іноземних комуністів при губпарткомах. Вони повинні були: а) керувати партійною роботою серед трудящих даної національності; б) розробляти агітаційно-пропагандистські і організаційні заходи для роботи серед іноземних трудящих і інформувати про них губком; в) організовувати випуск агітаційно-пропагандистської літератури рідною мовою; г) організовувати мітинги, лекції тощо серед трудящих даної національності⁸.

Всю роботу національних відділів агітації і пропаганди передбачалося здійснювати через секретаріат губкомів і відповідні їх відділи, які мали розглядати і затверджувати пропозиції іноземних комуністів⁹.

Таким чином, роботу іноземних комуністів спрямовували і контролювали губкоми партії. Водночас в «Інструкції по організації губернських комітетів партії» (червень 1920 р.) ЦК КП(б)У розглядав національні бюро як самостійну організаційну одиницю секретаріату губкому, яка не входила безпосередньо у жоден із його відділів¹⁰.

Керуючись квітневою постановою ЦК КП(б)У, губернські комітети партії розв'язували організаційні питання, пов'язані з роботою іноземних комуністів, відповідно до конкретних умов. Так, іноземні секції при Одеському губкомі у березні—червні працювали при організаційному відділі, який розробив для них спеціальну інструкцію. 23 червня президія Одеського губкому прийняла рішення про передачу цих секцій у відання відділу агітації та пропаганди. Того ж місяця губком скасував окремі канцелярії іноземних секцій, і їх діловодство стало вестися через загальну канцелярію губкому, що сприяло чіткості і злагодженості в роботі¹¹.

При Катеринославському і Харківському губкомах партії іноземні секції з часу їх створення працювали при відділах агітації та пропаганди. Харківський губком практикував таку дійову форму роботи з національними та іноземними комуністичними організаціями, як

⁷ Там же, стор. 127, 135, 176, 279—280, 315.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 4-а, арк. 29, 38, 45 зв., 65, 74, 110 зв.; оп. 5, спр. 90, арк. 38; спр. 131, арк. 46, 50; спр. 132, арк. 74; спр. 159, арк. 54; спр. 160, арк. 3; спр. 90, арк. 38.

⁹ «Коммунист» (орган Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України), 1920, № 1, стор. 26.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 11, арк. 18; «Коммунист», 1920 р., № 3, стор. 42.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 202, арк. 54, 62—100; ф. 29, оп. 1, спр. 129; арк. 16; спр. 6, арк. 71; спр. 129, арк. 17.

спільні наради, участь керівників цих організацій у засіданнях відділу агітації та пропаганди¹².

Наприкінці 1920 р. місце іноземних секцій у системі партійних організацій змінилося. Із закінченням громадянської війни, поверненням більшості військовополонених та зарубіжних трудящих на батьківщину головною у діяльності іноземних комуністів стала агітація і пропаганда рідною мовою серед національних меншостей, відірваних від своїх компактних національних груп і вкраплених в інонаціональне середовище.

Враховуючи нові умови роботи, основні завдання діяльності національних секцій, їх місце в системі партійних організацій визначалися у «Положенні про національні секції при партійних комітетах РКП», опублікованому в листопаді 1920 р. Згідно з цим «Положенням» секції іноземних комуністів ставали складовими частинами підвідділів національних меншостей при відділах агітації і пропаганди губкомів партії¹³. Якщо раніше секції підпорядковувалися губкомам, то тепер вони переходили у відання відділів агітації та пропаганди, їх завдання полягало лише в проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед іноземних трудящих, які жили на території Країни Рад. Всі інші функції передавалися відповідним відділам ЦК¹⁴.

Діяльність секцій іноземних комуністів у досліджуваній період — яскравий приклад того, як ленінська партія, побудована на непорушній основі пролетарського інтернаціоналізму, враховувала національні моменти у партійному будівництві та в агітаційно-пропагандистській роботі серед широких трудящих мас.

Одним з основних центрів діяльності іноземних комуністів на Україні у 1920 р. була Одеса. На 1 квітня 1920 р. у місті проживало близько 4800 зареєстрованих іноземців, а до складу Одеської партійної організації у травні входило 68 іноземних комуністів 9 національностей. 10 з них (четверо німців, четверо поляків, двоє болгар) входили до комуністичної фракції Одеської Ради робітничих і червоноармійських депутатів. У губкомі партії було зареєстровано 144 чол., які володіли 19 іноземними мовами¹⁵.

1 березня 1920 р. президія Одеського губкому партії затвердила німецьку і польську секції при губкомі, які діяли протягом року, з вересня працював також Східвідділ, до складу якого входили грецька, мусульманська і вірменська секції¹⁶. Губком партії проводив також роботу і серед зарубіжних трудящих, які не мали комуністичних організацій. Загалом протягом досліджуваного періоду президія Одеського губкому (губбюро) партії розглядала питання, пов'язані з діяльністю іноземних комуністів 28 разів¹⁷.

Активно працювала німецька секція (згодом — відділ) при Одеському губкомі партії. Особливо велику роботу проводила вона серед німецьких селян-колоністів, які жили переважно на Одещині і становили значний процент усього німецького населення республіки (близько 600 тис. чол.¹⁸). Німецькі комуністи, в тому числі комуністи-

¹² Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 140, арк. 10—10 зв., 32—32 зв.; «Коммунист», 31 липня 1920 р.

¹³ «Известия ЦК РКП(б)», № 25, 11 листопада 1920 р., стор. 3.

¹⁴ «Известия ЦК РКП(б)», № 28, 5 березня 1921 р., стор. 16.

¹⁵ Державний архів Одеської області, ф. Р-2106, оп. 1, спр. 116, арк. 5, зв.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 202, арк. 55; спр. 205, арк. 30.

¹⁶ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 6, арк. 14; спр. 144, арк. 3, 5, 9. Діяльність Східвідділу не висвітлена в історичній літературі і чекає свого дослідження.

¹⁷ Підраховано автором на основі вивчення 79 протоколів засідань президії за 1920 р.— ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 6—9.

¹⁸ Зарубіжні інтернаціоналісти..., стор. 310.

чна група в Одесі, працювали в колоніях уже з 1919 р. Діяльність серед колоністів була дуже важливою й складною, значна частина цих людей була заможною і вороже ставилася до Радянської влади. Проте й тут відбувався процес класового розшарування, що неминуче приводив до виділення «таких елементів, на які Радянська влада в колоніях може спертися»¹⁹.

У березні 1920 р. до німецької секції входило 17 комуністів. До роботи серед німецького населення залучалися також 38 чол., які володіли німецькою мовою²⁰. Основний акцент у своїй діяльності секція зробила на роботі серед безземельних і малоземельних селян-колоністів, яким вона допомагала «усвідомити, що тільки Комуністична партія стоїть на сторожі їх інтересів»²¹.

Навесні 1920 р. німецькі комуністи брали активну участь у підготовці виборів у місцеві Ради. Секція видала німецькою мовою «Інструкцію про вибори до Рад на місцях» тиражем 500 примірників. У березні з цим документом у німецькі колонії виїхало 16 інструкторів. Крім «Інструкції про вибори», вони широко пропагували серед колоністів прийнятий 5 лютого 1920 р. Всеукрревкомом Закон про землю. Текст цього закону був надрукований тиражем 3 тис. примірників і розповсюджений у всіх німецьких колоніях. Всього з березня по травень 1920 р. інструктори секції виїздили в села більше 30 разів. Багатьох з представників секції колоністи обрали делегатами на повітовий селянський з'їзд²², що свідчило про її значний авторитет. Оцінюючи роботу секції навесні 1920 р., Одеський губком відзначив, що вона «досягла значних успіхів», що безземельні і малоземельні колоністи співчують її роботі²³. Особливо широко діяльність серед колоністів розгорнулася після Всеросійської конференції німецьких секцій (серпень 1920 р.). Звітуючи Центральному Комітету КП(б)У у серпні 1920 р., губерньське бюро писало з цього приводу так: «Робота серед німців-колоністів, які складають значну частину населення Одеського і Тираспольського повітів,... є надзвичайно важливою. Тому губбюро ухвалило всю роботу в німецьких колоніях зосередити в німецькій секції...»²⁴. Враховуючи складність завдань, що стояли перед нею, секція 26 серпня 1920 р. була перетворена у німецький відділ при губбюро партії, на який покладалася «вся політична і культурно-освітня робота в колоніях»²⁵. Завідуючим цим відділом був відомий німецький комуніст Ігнац Гебгардт, а членами — Макс Шмуде, Відіц, Клейн, Елерт, Вейс, Штукгейль, Шерер та ін.

Німецькі підвідділи були організовані при Одеському і Тираспольському повітових комітетах партії²⁶. Для посилення агітаційно-пропагандистської роботи серед німців, які мешкали в Одеському і Тираспольському повітах, ці повіти були поділені на кілька районів. У кожний з них призначався уповноважений²⁷. Провідниками політики партії в колоніях, як і раніше, були інструктори німецького відділу, які вели агітаційно-пропагандистську і організаційну роботу на місцях. Крім того, щонеділі відділ мобілізував німецьких комуністів для проведення в колоніях мітингів, присвячених внутрішньому

¹⁹ Див. І. М. Кулінич, М. М. Кошик. Назв. праця, стор. 125.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 205, арк. 30.

²¹ Там же, спр. 202, арк. 62.

²² Там же, арк. 68.

²³ Там же, арк. 68.

²⁴ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 12, арк. 11.

²⁵ Там же, спр. 5, арк. 8; спр. 132, арк. 8; «Одесский коммунист», 28 серпня 1920 р.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 132, арк. 30.

²⁷ Там же, арк. 11, 30; спр. 129, арк. 11; ф. 1, оп. 5, спр. 204, арк. 85.

становищу Радянської країни та міжнародним подіям. Наприклад, у другій половині серпня було проведено 16 таких мітингів, у вересні — 25, а за друге півріччя 1920 р. — 120, прочитано 25 лекцій²⁸.

Особливу увагу інструктори німецького відділу приділяли утворенню в колоніях комуністичних осередків. Найбільш активно цей процес проходив улітку — восени 1920 р., коли в колоніях Одеського і Тираспольського повітів було організовано 19 осередків. Деякі з них були досить численними. 5 осередків у Тираспольському повіті, наприклад, налічували 120 комуністів²⁹.

При всебічній підтримці радянських і партійних органів, спираючись на комуністичні осередки, німецькі комуністи проводили значну роботу по створенню в колоніях комітетів незаможних селян. Наприкінці 1920 р. німвідділ звітував, що «у всіх колоніях були організовані комнезамі і було докладено всіх зусиль, щоб закласти там комуністичні основи» роботи серед селян³⁰. Широко розгорнулася боротьба за організацію колективних господарств — сільськогосподарських артілей і комун. У вересні, наприклад, у колоніях Фрейденталь, Вормс, Карлерус, Шпеер були створені комуні, а в колоніях Блюменфельд, Страсбург та інших — артілі³¹.

Організація і діяльність комнезамів, артілей і комун проходила в умовах жорстокої класової боротьби. Куркулі, прошарок яких у колоніях був значний, всіляко перешкоджали цьому процесові, тероризували активістів-незаможників. Інколи вони самі виступали «ініціаторами» створення комнезамів, артілей і комун, диктуючи в них свою політику, підривали роботу цих селянських організацій зсередини. В колонії Рорбах, наприклад, артіль складалася з чотирьох бідняків і шести куркулів, які фактично їх експлуатували³².

Робота серед колоністів ускладнювалася ще й тим, що протягом громадянської війни німецькі колонії були об'єктом посиленої агітації «підпільних білогвардійських організацій і натхненників куркульських повстань»³³. Їм вдалося спровокувати ряд виступів проти Радянської влади, ядро яких гуртувалося навколо німецьких куркуль-колоністів. Все це вимагало особливої уваги до політичної роботи серед населення.

Труднощі полягали і в тому, що у відділі не вистачало комуністів, щоб охопити впливом всі німецькі колонії. Робота в основному зосереджувалася в найбільших з них. Центральне бюро німецьких секцій подавало допомогу німвідділу, направляло в Одесу досвідчених партійних працівників. Так, у жовтні — грудні Бюро відрядило до міста 5 комуністів³⁴.

У листі губбюро до ЦК КП(б)У відзначалося, що німецькі комуністи брали участь у здійсненні в німецьких колоніях усіх заходів партії щодо зміцнення тилу і фронту, мобілізації трудящих на розгром ворога. Тут, зокрема, проводилися тижні допомоги фронту, організовувалися недільники, а німецькі комнезамами «брали участь у кампанії «натиску на куркуля», в роззброєнні напівпоміщицьких і бандитських елементів колоній і вели енергійну роботу по зміцненню Радянської влади в німецьких колоніях»³⁵.

²⁸ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 129, арк. 11; спр. 132, арк. 6, 30.

²⁹ Там же, арк. 6, 9; спр. 129, арк. 11; ф. 1, оп. 5, спр. 204, арк. 85.

³⁰ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 132, арк. 30.

³¹ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 204, арк. 85.

³² Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 132, арк. 11.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 12, арк. 19.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 4, спр. 40, арк. 14.

³⁵ Там же, спр. 253, арк. 98; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 12, арк. 8, 19; спр. 132, арк. 10.

Під час кампанії «натиску на куркуля» щоденна селянська газета Одеського губкому партії «Більшовик» регулярно повідомляла про те, як проходить цей захід у німецьких колоніях. 6 серпня 1920 р. вона відзначала активну діяльність там комуністичних осередків. Комнезами німецьких колоній, долаючи опір куркульства, боролися за збільшення хлібозаготівель, вилучали хлібні лишки у куркулів. Так, у Фрейдентальській (Миколаївській) волості комітети незаможників діяли у кожній колонії. Вони, як писала газета 4 і 17 серпня, ухвалили звільнити від продрозверстки найбідніших селян, вилучивши необхідну кількість хліба у куркулів. На 22 серпня Фрейдентальська волость здала державі 66 тис. пудів зерна, а на 2 вересня — більше 100 тис. пудів³⁶ і виконала план продрозверстки. Проте в ряді волостей, виконати його з ряду причин не вдалося³⁷.

В процесі «натиску на куркуля» проводилася чистка німецьких комнезамів від класово ворожих елементів, які пробралися туди. Комнезами вилучали у куркулів зброю, активно боролися проти бандитизму. Селяни колонії Александргильф, наприклад, дізнавшись про підготовку місцевих куркулів до збройного виступу, постановили «рішуче стати на оборону Радянської влади»³⁸.

Кампанія «натиску на куркуля» значною мірою сприяла вивільненню селянської бідноти і середняків німецьких колоній з-під впливу куркульства, активізувала комуністичні осередки, комнезами та широкі маси колоністів.

Завдяки тій великій і послідовній роботі, що її здійснювали партійні і радянські органи та представники німвідділу, бідні селяни-колоністи, незважаючи на гостроту класової боротьби, дедалі більше ставали «опорою Радянської влади в колоніях»³⁹.

Німвідділ постійно дбав про організацію в колоніях осередків Комуністичної спілки молоді. Протягом другого півріччя 1920 р. тут було проведено 30 молодіжних зборів, а при губкомі комсомолу утворено німецький секретаріат⁴⁰.

Комуністи німвідділу залучали на свій бік і жінок колоній. У липні—грудні 1920 р. з ними було проведено 60 зборів, значна увага приділялася підвищенню їх політичного рівня, діяли «комісії по охороні дитинства»⁴¹.

Могутньою агітаційно-пропагандистською зброєю в руках німецьких комуністів була партійна література і преса. Чималу роль у роботі серед колоністів відігравала газета «Nachrichten des Odessaer Gouvernements Revolutions Komitees» («Вісті Одеського губерньського революційного комітету»). Досі у працях дослідників ця газета не згадувалася серед видань інтернаціоналістів на території Країни Рад, але архівні документи свідчать про те, що вона регулярно виходила протягом 1920 р.* і мала значний політичний вплив на колоністів.

Президія Одеського губкому партії дозволила випуск газети німецьких комуністів одночасно із затвердженням секції — 1 березня

³⁶ «Одесский коммунист», 26 серпня 1920 р.; «Більшовик», 2 вересня 1920 р.

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 4, спр. 253, арк. 99.

³⁸ «Більшовик», 17 серпня 1920 р.

³⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 12, арк. 19.

⁴⁰ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 12, арк. 19; спр. 132, арк. 30—30 зв.

⁴¹ Там же, спр. 132, арк. 30.

* Свідченням існування газети є й те, що її бібліографічний опис зроблено у книзі за редакцією професора С. Л. Рубінштейна «Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. 1917—1921». — Праці Одеської центральної наукової бібліотеки, т. III, Одеса, 1929, стор. 94—95. З опису видно, що газета виходила з 16 березня 1920 р. по 9 квітня 1921 р. Всього вийшло 49 номерів.

1920 р. — і ввела до складу редакції свого представника⁴². Це — яскравий вияв пролетарського інтернаціоналізму, уваги більшовицької партії до роботи інтернаціоналістів, братерської допомоги їм. У березні 1920 р. завідуючий відділом агітації і пропаганди Одеського губкому партії, звітуючи ЦК КП(б)У, скаржився на відсутність в Одесі паперу, що «наполовину скоротило тиражі місцевих газет»⁴³. У серпні губревком закрити 9 з 20 періодичних видань «у зв'язку з необхідністю економії паперу». Серед газет, які продовжували друкуватися, була й «Нахріхтен»⁴⁴. До червня включно побачили світ 11 номерів газети. В той час вона виходила при організаційному відділі губкому. Від секції в редакції працювали 6 чол. Починаючи з липня «Нахріхтен» виходила раз на тиждень тиражем 1,3 тис.— 4 тис. примірників. Протягом другої половини 1920 р. вийшло 24 номери газети загальним тиражем 74 270 примірників⁴⁵. Наприкінці того ж року президія Одеського губкому партії на прохання німвідділу дозволила збільшити тираж газети з метою відправки її в німецькі колонії Миколаївської губернії і Криму⁴⁶.

Важливою подією в житті німецьких комуністів і всіх трудящих німецької національності, які жили на території Одещини, була губерньська безпартійна конференція німців-колоністів (17—23 жовтня), ініціатором проведення якої виступив Одеський губком партії.

В роботі конференції взяв участь 201 делегат від німецьких колоністів, у тому числі 34 комуністи і співчуваючі⁴⁷. Делегати ухвалили «ряд комуністичних резолюцій», які були опубліковані окремою листівкою тиражем 1,5 тис. примірників⁴⁸. Конференція відіграла важливу роль у справі залучення широких мас колоністів до активної участі у радянському будівництві. Вона стала своєрідним підсумком роботи німецьких комуністів у колоніях протягом 1920 р. і засвідчила, що «німецькі колонії у політичному відношенні зробили великий крок уперед»⁴⁹. Це було безпосереднім наслідком активної діяльності німецького відділу при Одеському губбюро партії.

Братерське співробітництво і співдружність Комуністичної партії з організаціями іноземних комуністів у роки громадянської війни є чудовим прикладом згуртованості комуністів і єдності їх дій у боротьбі за спільну мету.

⁴² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 29, оп. 1, спр. 6, арк. 14.

⁴³ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920, т. 3, К., 1970, стор. 57—58.

⁴⁴ «Известия Одесского губернского революционного комитета», 19 серпня 1920 р.

⁴⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 202, арк. 45, 62, 92, 99; ф. 29, оп. 1, спр. 132, арк. 2 зв., 4, 15, 31.

⁴⁶ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 199, арк. 104; ф. 29, оп. 1, спр. 9, арк. 10 зв.

⁴⁷ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 132, арк. 14; ф. 1, оп. 5, спр. 406, арк. 25.

⁴⁸ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 12, арк. 19;

⁴⁹ Там же, спр. 132, арк. 14.

**РОЛЬ БОЛГАРО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ І СПІВРОБІТНИЦТВА
ДЛЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЇ
(на прикладі Бургаського округу)**

Г. Т О М О В

Радянсько-болгарська дружба, братерство і співробітництво є виявом соціалістичного інтернаціоналізму в дії. Як відзначав тов. Тодор Живков у Звітній доповіді ЦК Х з'їздові Болгарської комуністичної партії, гарантією наших історичних успіхів у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства є «наша належність до світової соціалістичної співдружності, наша непорушна дружба і співробітництво з братніми соціалістичними країнами, з великим і непереможним Союзом Радянських Соціалістичних Республік, що крокує до комунізму»¹.

Про величезну роль СРСР у соціально-економічному розвитку Болгарії свідчить його допомога у створенні в НРБ матеріально-технічної бази соціалізму. Завдяки цій допомозі в минулому відстала, аграрна Болгарія перетворилася в країну з розвинутою індустрією. На побудованих з допомогою Радянського Союзу заводах нині виплавляється 95% загальної кількості чорних і 85% кольорових металів, виробляється 80% продукції нафтопереробної і хімічної промисловості, 60% електроенергії тощо². Створення в Болгарії найважливіших галузей промисловості, що в цілому характеризують економічний потенціал країни і становлять основу її промислово-індустріального розвитку, є результатом радянсько-болгарського співробітництва і допомоги СРСР. Саме ці вирішальні галузі тісно пов'язані з найбільшими і найновішими досягненнями науково-технічного прогресу і є солідним фундаментом процесу економічної інтеграції Народної Республіки Болгарії з Радянським Союзом, новий етап якого відзначив липневий та жовтневий (1973 р.) Пленуми ЦК БКП.

Велике значення радянської допомоги і співробітництва з СРСР для створення нової, індустріальної Болгарії яскраво видно на прикладі Бургаського округу, який до 9 вересня 1944 р. був одним з найвідсталіших в економічному відношенні районів країни. Одна з його частин лише в 1913 р. визволилася з-під османського гніту. В період буржуазно-капіталістичного розвитку Болгарії цей край був відомий насамперед лісозаготівлею, примітивним землеробством і, певною мірою, рибальством. Напередодні другої світової війни 80% населення округу жило в селах і займалося сільським господарством. Промисловість була розвинута слабо: на 154 підприємствах працювало близько 2 тис. робітників. За даними обласної торговельно-індустріальної палати, у всій тодішній адміністративно-господарській області Бургасу, куди входили й нинішні округи Слівена і Ямбола, функціонувало 355 промислових підприємств з 6052 робітниками, технічним і адміністративним персоналом³. Більшість із цих підприємств були дрібними та напіввремиснічними і лише 5 мали яскраво виражений промисловий характер⁴. Крім того, багато фабрик і заводів, які за тодішньою статистикою визначалися як промислові, належали до напівсезонних. В

¹ Десети конгрес на БКП. Стенографіски протокол, София, 1971, стор. 145.

² «Работническо дело», 24 листопада 1972 р.

³ Окръжен държавен архив (далі — ОДА) Бургас, ф. 4, оп. 2, спр. 16, арк. 73.

⁴ ОК на БКП. Бургаски окръг по пътя на възхода — 25 години социалистическо строителство, стор. 12.

окремі місяці робітники, які працювали на таких підприємствах, змушені були шукати роботу в інших галузях господарства. В одній з доповідей торговельно-індустріальної палати говорилося про злидні і тяжкі житлові умови робітників округу. Під житло для робітників підприємці виділили 467 кімнат і 53 казармених приміщення. Звичайним було явище, коли в одній кімнаті одночасно мешкали батько, мати, син, невістка і до 3 дітей⁵.

Після перемоги соціалістичної революції, здійсненої за вирішальною допомогою Радянської Армії, і особливо після квітневого (1956 р.) Пленуму ЦК БКП, на місці дрібних напівремісничих підприємств вросли сучасні заводи, такі, як «Васил Коларов» (кабельний), «Спартак» (вентиляційної і кліматичної техніки), «Червене знаме» (вагонний), «Георги Димитров» (радіаторний), «Петър Пенчев» (металообробний), «Карнобатска комуна» (машинобудівний), завод будівельних і шляхових машин та багато інших. Найбільшим підприємством і гордістю хімічної промисловості краю є нафтохімічний комбінат.

Якщо в 1952—1956 рр. обсяг промислової продукції, виробленої в Бургаському окрузі, у середньому за рік зростав до 1 млн. левів, то після 1966 р. — до 36 млн. левів⁶, а в 1971 р. — досяг 218 млн. левів. У 1973 р. в окрузі було вироблено промислової продукції на 1 млрд. 163 млн. левів⁷, що дало йому змогу вийти на третє місце в країні (після Софії та Пловдивського округу)⁸. Нині тут виробляється промислової продукції утричі більше, ніж її давала вся капіталістична Болгарія в 1939 р.

Бургаський округ є основним виробником у країні нафтопродуктів, пластмас, синтетичного каучуку і волокна та іншої хімічної продукції. Тут виготовляються нафтові форсунки, електричні кабелі, чавунні радіатори тощо. Протягом багатьох років округ задовольняє 70% потреб країни у товарних вагонах, дає одну третину мідного концентрату, 1/5 частину цукру, близько 90% риби⁹. Успіхи промислового розвитку країни, Бургаського округу зокрема, нерозривно пов'язані з радянсько-болгарською дружбою, з тією систематичною висококваліфікованою допомогою, яку подає Болгарії Союз РСР. Одні з промислових підприємств округу були збудовані за радянськими проектами, другі — за болгарськими, але за допомогою радянської техніки, треті — одночасно за радянськими проектами і за допомогою радянської техніки, четверті — хоч і збудовані за болгарськими проектами і оснащені вітчизняним устаткуванням, але працюють у тісному контакті з радянською промисловістю, з радянським ринком. Слід відзначити й те, що більшість наших спеціалістів здобула освіту або підвищила свою кваліфікацію в СРСР. В окрузі немає такого промислового підприємства, колектив якого в тій чи іншій мірі не використовував би багатющого досвіду своїх радянських друзів. Без допомоги Радянського Союзу неможливо уявити не тільки сучасного, а й майбутнього розвитку всього суспільно-економічного життя НРБ.

Провідне місце серед промислових підприємств округу належить нафтохімічному комбінату, спорудження якого бургасці справедливо вважають найяскравішим виявом радянсько-болгарської дружби.

⁵ ОДА — Бургас, ф. 4, оп. 2, спр. 16, арк. 93.

⁶ ОК на БКП — Бургаски окръг по пътя на възхода, стор. 13.

⁷ МИС — 1973. Изпълнение на единния план за общественно-икономическо развитие — основни обемни показатели, стор. 28.

⁸ Там же, стор. 28.

⁹ ОК на БКП — Бургаски окръг по пътя на възхода, стор. 13.

Проект цього гіганта болгарської нафтохімії розроблявся в радянських інститутах. Для його будівництва з СРСР надходило сучасне устаткування, апаратура тощо. За радянськими проектами збудовані, зокрема, нафтопереробні заводи: етиленовий, по виробництву фенолу і ацетону, бензолу, синтетичного каучуку, ТЕЦ та ряд інших підприємств.

Велику роль в індустріалізації Болгарії відіграла особиста участь радянських спеціалістів у спорудженні заводів. На будівництві нафтохімічного комбінату працювало більше 800 посланців Країни Рад. Були тут і спеціалісти з капіталістичних країн. Але, на відміну від них, радянські друзі не приховували нічого із свого багатого досвіду, а, навпаки, щедро ділилися ним з болгарськими колегами. Представники ж капіталістичних фірм підходили до цієї справи насамперед з погляду власної вигоди. Болгарські робітники, інженери і техніки ніколи не забудуть Д. Полякова, В. Федорова, Дудіна, Мельниченка та багатьох інших радянських спеціалістів, які самовіддано виконували свій інтернаціональний обов'язок. Чимале значення для введення в дію болгарського нафтохімічного велетня мало й те, що більш як 700 болгарських спеціалістів і робітників завершили свою освіту в СРСР.

Радянську допомогу у спорудженні комбінату можна розглядати і в іншому аспекті: цей комбінат став основою для будівництва ряду хімічних підприємств, які Болгарія закупила в інших країнах. Так були збудовані сучасні заводи по виробництву синтетичного волокна, ксилолу, етиленового окису, поліетилену високого тиску та ін. Таким чином, СРСР вніс вагомий вклад у створення однієї з найпрогресивніших галузей сучасної болгарської промисловості — нафтохімії, а над усе — в соціалістичну індустріалізацію Бургаського округу.

Результатом радянсько-болгарського співробітництва є рибпромисловий комплекс у Бургасі — велике океанське риболовецьке і рибопереробне промислове підприємство, яке майже повністю задовольняє потреби країни у риби та рибопродуктах. Екіпаж першого болгарського океанського риболовецького траулера був навчений радянськими спеціалістами П. Григоряшем, С. Крупком і А. Сіденом. Все це свідчить про ефективність співробітництва між двома соціалістичними країнами в галузі риболовецької і рибопереробної промисловості. Саме завдяки цьому болгарські рибалки з честю виконали план шостої п'ятирічки. Якщо раніше рибу виловлювали лише в Чорному морі (близько 4—6 тис. т на рік), то в останні роки, коли болгарські судна почали виходити і в океан, улов перевищив 100 тис. т.

Величезне значення для індустріального розвитку НРБ має ринок Радянського Союзу, на який працює ряд підприємств нашої країни. Це сприяє розширенню і спеціалізації їх промислового виробництва. Продукція таких підприємств округу, як кораблебудівний завод «Илия Бояджиев» у Бургасі, фабрика «В. Михалев» у Карнобаті, 6 консервних заводів тощо користується великим попитом в СРСР. Стабільність радянського ринку, відсутність будь-яких стихійних проявів і кон'юнктури — це важлива умова промислового розвитку і загального економічного прогресу Народної Республіки Болгарії.

Бургаський округ підтримує дружні зв'язки з Краснодарським краєм РРФСР. Між спорідненими болгарськими і радянськими промисловими підприємствами укладені договори про дружбу і співробітництво, на основі яких здійснюється обмін передовим досвідом у найрізноманітніших галузях виробничого і громадсько-політичного

життя. Тісні контакти існують між Краснодарським нафтопереробним заводом і нафтохімічним комбінатом у Бургасі, Кримським консервним комбінатом і об'єднанням «Булгарплод» — Бургас та рядом інших підприємств.

Споруджені з допомогою Радянського Союзу заводи мають величезний вплив на економіку округу.

Цей вплив виявляється насамперед у випуску продукції шістьма найбільшими промисловими підприємствами округу: нафтохімічним і рибпромисловим комбінатами, кораблебудівним підприємством «Илия Бояджиев», заводами технічного опору «Братя Ченгелиєви» (Айтос) і технічного вугілля (Каблешков), а також фабрикою «Васил Михалев» (Карнобат). Кожне з промислових підприємств Бургаського округу більшою або меншою мірою бере участь у радянсько-болгарському економічному співробітництві. Так, нафтохімічний комбінат забезпечує країну паливом, пластмасами та іншими нафтопродуктами. Океанське риболовство задовольняє потреби країни в рибі та рибопродуктах. Важливе значення мають й інші підприємства, які тісно зв'язані з підприємствами країн — членів РЕВ, передусім Радянського Союзу. Це, зокрема, заводи в Айтосі й Каблешково, що виробляють деталі для електронного обладнання. Побудовані на території Бургаського округу, вони вносять в його економіку і суспільне життя кількісні та якісні зміни, дають змогу трудящим оволодіти новими професіями, впливають на підвищення заробітної плати, поліпшення житлових та побутових умов.

Нині на підприємствах округу переважають передові методи праці, що базуються на найсучасніших досягненнях науково-технічного прогресу. Тут сконцентровано близько 80% основних фондів округу. Швидкими темпами зростають основні фонди промисловості. Якщо, наприклад, у 1966 р. на одного робітника припадало основних фондів на суму близько 11 тис. левів, то зараз вони збільшилися до 20 тис. левів*.

Якісні зміни в техніці і технології промислового виробництва сприятливо впливають на професійно-кваліфікаційну структуру робочої сили округу. Виникли такі нові професії, як апаратчики, наладчики тощо. Різко збільшилася кількість інженерно-технічних працівників. За даними окружного статистичного управління, понад 55% інженерів і техніків округу працюють на шести названих промислових підприємствах, з них лише на нафтохімічному комбінаті зайнято більше тисячі спеціалістів з вищою освітою. Істотно змінився освітній рівень робітників.

Спорудження вказаних підприємств змінило структуру промисловості округу. Нині близько 50% обсягу промислового виробництва припадає на паливну галузь, що свідчить про швидке зростання нафтохімічного виробництва, обсяг якого з 25 млн. левів у 1963 р. зріс до більш як 500 млн. левів у 1973 р.

Швидке зростання основних фондів округу, спорудження нафтохімічного комбінату та інших нових підприємств, підвищення професійної кваліфікації робітників сприяло значному підвищенню суспільної продуктивності праці.

В результаті введення в експлуатацію вищезазначених підприємств зросла чисельність робітничого класу округу. Нині $\frac{1}{3}$ робітників, що працюють на цих фабриках і заводах, — місцеві жителі. Лише на нафтохімічному комбінаті та підпорядкованих йому будівельних й монтаж-

* Дані взяті з бюлетеня окружного статистичного управління у Бургасі.

них підприємствах зайнято близько 13 тис. чол. А якщо врахувати те, що кожна сім'я складається з 3—4 чол., то виходить, що комбінат матеріально забезпечує близько 45 тис. громадян міста і округу.

У зв'язку з швидким розвитком промисловості округу докорінно змінилося й економічне обличчя розташованих поблизу фабрик і заводів населених пунктів. Створився мікрорайон, куди входить близько 50 сіл. Більшість їх працездатних мешканців працює у промисловості та на будовах Бургасу. Завдяки цьому навколишні села перетворюються в робітничо-селянські селища, в яких дедалі активніше здійснюється процес урбанізації домашнього побуту.

Внаслідок індустріалізації округу великі зміни відбулися і в галузі освіти. Функціонують вищі навчальні заклади, технікум і професійне училище з підготовки спеціалістів для нафтохімічної промисловості. Відкрито також технікум, який готує риболовецькі кадри.

Для загального соціально-економічного розвитку округу дедалі більшого значення набуватиме й те, що збудовані на його території підприємства постійно розширюються і модернізуються. Так, розширення нафтопереробних заводів дасть змогу збільшити річну переробку нафти, порівняно з попередньою п'ятирічкою, вдвічі і довести її до 12—13 млн. т. У 1974—1977 рр. на будівництво нових хімічних установок виділено більше коштів, ніж їх було затрачено на спорудження всього комбінату. Коли ці установки стануть до ладу діючих, нафтохімічний комбінат вироблятиме продукції на суму понад 1 млрд. левів.

У наступні роки на території округу бурхливими темпами розвиватиметься й машинобудування та суднобудування. Вже розпочалося спорудження підприємства по ремонту риболовецьких траулерів. Планується будівництво нового заводу, який випускатиме танкери потужністю в сотні тисяч тонн. Крім того, буде розширене і модернізоване суднобудівне підприємство по виробництву човнів і пластмасових суден до 35 тонн. У м. Мічуріні у цій галузі буде зайнято близько 8 тис. робітників¹⁰. Передбачено збільшити виробництво кабелю та електропроводів. Якщо сьогодні вартість цієї продукції становить близько 60 млн. левів, то через десять років вона зросте на 130 млн. левів. Інтенсивний розвиток цих галузей промисловості перебуває у найтіснішому зв'язку з радянсько-болгарським співробітництвом, з процесами соціалістичної економічної інтеграції.

В історії досоціалістичних формацій людського суспільства не було випадку, щоб велика й могутня держава подавала безкорисливу допомогу малій країні. Будівництво з допомогою СРСР промислових підприємств у Болгарії, зокрема в Бургаському окрузі, є одним з важливих джерел інтернаціонального виховання болгарських трудящих.

¹⁰ Див. Отчетен доклад на Окръжния комитет на БКП пред 8-ма окръжна отчетно-изборна партийна конференция, стор. 9.

АНГЛІЙСЬКІ УЛЬТРА: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ

В. О. ГОРБИК

Крім консервативної партії, яка в політичному житті Англії відіграє реакційну роль, в країні функціонують ультраправі організації та групи, що відкрито пропагують людиноненависницькі, фашистські теорії. Деякі з них певною мірою зв'язані з консерваторами, інші

тримаються порівняно незалежно від них. Існування цих угруповань дає консерваторам змогу рекламувати себе, особливо напередодні виборів, як «лібералів» і «прогресистів». Інколи, щоб остаточно не втратити свого політичного впливу, керівництво консервативної партії на словах відмежовується від найбільш реакційних заяв та дій ультраправих.

У перші повоєнні роки вплив найреакційніших організацій та груп в Англії був незначний: розгром гітлерівського фашизму підірвав їх позиції, а частина з них була інтернована ще в роки війни. Проте поступово діяльність ультра активізувалася. Цьому насамперед сприяла імміграційна проблема, яка з кінця 50-х років набула особливо гострого характеру. У зв'язку з дозволом на в'їзд до Великобританії вихідців з Африки та Азії реакційні сили країни підняли шалений галас про «засмічення англо-саксонської раси» та про те, що Англія стає «кольоровою».

В 1962 р. уряд консерваторів законодавчим шляхом установив контроль над в'їздом до Англії мешканців з країн Співдружності. Праволейбористські лідери на словах засудили цей закон. Проте, прийшовши до влади, уряд Г. Вільсона не тільки відновив його, а й прийняв у лютому 1968 р. новий закон, згідно з яким в'їзд до метрополії громадян афро-азіатського походження було заборонено. Водночас лейбористи оголосили незаконною дискримінацію іммігрантів під час їх працевлаштування.

1971 р. консерватори внесли до парламенту білль, який ще більше обмежив імміграцію до Англії громадян з країн Співдружності. Спекулюючи на відсталості вихідців з афро-азіатських країн, а також вдаючись до расистської пропаганди, реакції вдалось обдурити частину дрібної та середньої буржуазії, окремі групи робітничого класу. В залежності від кольору шкіри, іммігранти почали поділятися на «бажаних» і «небажаних»¹.

Діяльність англійських ультраправих не набрала такого розмаху, як у США та ФРН, але відродження їх діяльності після війни, розгнущана расистська пропаганда, тісний контакт з торі змушують звернути на них найсерйознішу увагу.

Однією з найбільш реакційних організацій, що діють в Англії, є «Група свободи», яка складається з самостійних, але тісно зв'язаних між собою екстремістських угруповань. Таким, зокрема, є «Антисоціалістичний фронт», головна мета якого — проведення активної пропаганди проти лейбористської або, як її називають реакціонери, — «соціалістичної» партії за те, що вона нібито занадто активно підтримує націоналізацію в країні та державний контроль, наполягає на перегляді законодавства про профспілки. Друкованим органом «Групи свободи» є газета «Нью дейлі», тираж якої досягає кількох десятків тисяч примірників.

Своє існування «Група свободи» почала з Товариства вільної преси — антиробітничої організації, яка в 1955 р. намагалася зірвати страйк друкарів. У зовнішній та внутрішній політиці група дотримується крайніх, реакційних поглядів. Особливу ненависть у її верховодів викликає боротьба англійського робітничого класу за свої права. Одна з організацій групи — «Народна ліга на захист свободи» — своє головне завдання вбачає у «протидії зростаючому впливу тред-юніонів», у «визволенні» з-під їх диктату. «Національне братерство» — підвідділ групи — виступає проти неофіційних страйків, вимагає роз-

¹ И. Д. Бирюков. Под сенью монополий. Буржуазная идеология — враг рабочего класса Британии, М., 1972, стор. 151—152.

слідування діяльності тред-юніонів². У цілому «Група свободи» відстоює найреакційнішу антипрофспілкову платформу. Її керівник Мартелл наполягав на створенні спеціальної комісії, яка б розробила пропозиції щодо обмеження права робітників на страйки. «Агітатори, які підбурюють робітників до страйку, — зазначає він, — повинні вважатися змовниками»³.

«Група свободи», твердить Мартелл, — «радикально права», дехто з її прибічників — члени консервативної партії. Але лідери консерваторів, на його думку, надто далеко відійшли від своїх попередніх доктрин відвертого імперіалізму, стримують ініціативу бізнесу, застосовуючи державний контроль. Головну помилку партія нібито допустила в 1951 р., коли її керівники, повернувшись до влади, не скасували основних законів лейбористського уряду, а фактично продовжили його політику. Слід припинити сповзання консервативної партії до «рожевого соціалізму» (лейборизму), закликає Мартелл. Водночас він дещо стриманий у критиці консервативної партії, яка в цілому дотримується концепцій «нового консерватизму» з його маневруванням у проведенні антиробітничої соціальної політики. Мартелл вважає, що робітничий клас слід атакувати в лоб, з фронту, тимчасом, як лідери «нового консерватизму» Батлер, Хіт, Маклеод зрадили консерватизм, «плазують» перед лейбористами. Разом з тим він з повагою ставився до представників правого крила торі — Д. Х'юма, С. Ллойда і, особливо, Е. Пауелла⁴.

«Група свободи» брала активну участь у парламентських виборах, закликаючи своїх прибічників голосувати за консерваторів, іноді — за лібералів. Особлива увага приділялася тим виборчим округам, де консерватори не мали більшості — менше 8 тис. голосів⁵. Проте група не обмежувалася лише закликами. Частина її прибічників входила до складу місцевих асоціацій консервативної партії.

«Група свободи» має найбільший вплив у містах з аристократичним прошарком, численним «середнім класом». Її підтримують велика буржуазія, деякі дрібні бізнесмени, відставні військові, окремі представники робітничої аристократії⁶, що забезпечує реакціонерам міцну фінансову підтримку. В 60-х роках загальна кількість членів групи становила 150—190 тис. чол.⁷ «Група» не планує утворити окрему політичну партію, оскільки це може розколоти, за заявою її керівництва, антилейбористський фронт.

Іншою впливовою ультраправою організацією є створений в 1967 р. після злиття ряду екстремістських угруповань «Національний фронт». Його основною складовою частиною є «Ліга імперських лоялістів», заснована 1964 р. колишнім фашистом Честертоном. Члени «Ліги» виступають за відродження колишньої імперської могутності Англії, проти надання самостійності британським колоніям та будь-якого пом'якшення міжнародної напруженості, за нестримну гонку озброєнь⁸. «Ліга» пропагує крайній расизм, постійно бореться за зменшення імміграції в країну. Окремим її представникам надавалася можливість виступати зі своїми людинаненависницькими поглядами на конференціях консервативної партії⁹.

² "Labour Research", листопад 1963 р., стор. 167; "The Financial Times", 27 березня 1962 р.

³ G. Thayer. The British Political Fringe. A Profile, London, 1965, стор. 68, 70.

⁴ "Spectator", 10 січня 1964 р., стор. 33.

⁵ "The Financial Times", 12 травня 1964 р.

⁶ "Labour Research", листопад 1963 р., стор. 165.

⁷ "Labour Research", листопад 1963 р., стор. 165; "The Financial Times", 12 травня 1964 р.; G. Thayer. Назв. праця, стор. 60, 67.

⁸ G. Thayer. Назв. праця, стор. 54—56.

⁹ Там же, стор. 57, 61.

Важливим компонентом «Національного фронту» є також «Британська національна партія», яка дотримується відверто нацистської ідеології, а деякі з її ватажків були особистими друзями верхівки третього рейху¹⁰.

Особливу ненависть у представників «Національного фронту» викликає посилення англійського страйкового руху, який нібито гальмує «нормальний» розвиток економіки. На думку керівництва «Фронту», страйкарів необхідно віддавати до суду як карних злочинців. Виступаючи за відновлення «Великої Британії», «Національний фронт» водночас пропагує паталогічний антикомунізм¹¹.

Ця реакційна організація небезпечна своїм впливом на певні кола консервативної партії, намаганням проникнути до її рядів. Так, під час загальних парламентських виборів представники фронту у деяких округах намагалися замінити «ліберальних» торі крайніми відвертими реакціонерами. Як підкреслював один з місцевих лідерів консервативної партії, «багато в політиці «Національного фронту» є політикою торі...» Активна підтримка з боку монополій забезпечує фронтові міцну фінансову базу й надає можливість видавати власний журнал. Саме цим і пояснюється той факт, що під час виборів до місцевих органів влади в деяких округах представники фронту діставали до 20% голосів виборців¹².

Деякі з правоекстремістських організацій безпосередньо входять до складу консервативної партії. Це насамперед так званий «Клуб понеділка». Історія його заснування така: в один з понеділків 1960 р. прем'єр-міністр Г. Макміллан виголосив промову, в якій запропонував внести певні корективи у колоніальну політику Англії. Щоб запобігти найменшим змінам в імперському зовнішньополітичному курсі консервативного уряду, й з'явилася на світ ця впливова політична організація еліти консерваторів, головна мета якої — боротьба з «неосоціалістичною зрадою Гарольда Макміллана» та очищення консервативної партії від «скверни лібералізму». Члени «Клубу понеділка» скаженіють при найменшій активізації англійського робітничого руху, вимагають рішучого наступу на права робітничого класу. В одній публікації клубу, що має назву «Саботажники», міститься підзаголовок: «Комуністи підривають британські профспілки»¹³. «Клуб» енергійно виступає за денационалізацію державного сектора, зменшення витрат на соціальні потреби, встановлення дружніх відносин з правителями расистського південно-родезійського режиму. В останні роки кількість його членів збільшилася і восени 1971 р. досягла 8 тис. чол. Ядром клубу є група, що складається з 30 членів палати громад і 35 лордів, серед них — 6 міністрів. У цій організації майже не представлені рядові торі, в основному — це еліта партії, — аристократи, фінансові й промислові тузи, впливові фігури «великого бізнесу», представники колоніальної адміністрації та різних реакційних політичних груп і об'єднань буржуазії — Економічної ліги, Англо-Родезійського товариства тощо¹⁴.

Головним ідеологом ультраправих реакціонерів є Е. Пауелл, який очолює порівняно невелику, але енергійну й галасливу групу. В консервативній партії він займав ряд провідних міністерських постів. Е. Пауелл вважає, що державі не слід втручатися в економічні про-

¹⁰ "Labour Research", лютий 1970 р., стор. 21—22.

¹¹ "Labour Research", лютий 1970 р., стор. 23.

¹² Там же, стор. 24.

¹³ И. Д. Бирюков. Назв. праця, стор. 155.

¹⁴ Великобритания, М., 1972, стор. 357—358.

цеси, оскільки «англійську хворобу» — застій в економіці, пасивність платіжного балансу — може вилікувати лише нестримна конкуренція¹⁵. Його прихильники твердять, що держава витрачає надто багато коштів на соціальні потреби — допомогу безробітним, пенсіонерам, хворим. Але найбільше Е. Пауелл відомий своєю проповіддю антикомунізму і расизму. Всі труднощі Англії, на його думку, збільшилися тому, що вона переповнена вихідцями з країн Співдружності, а це призводить до нестачі житла, шкіл, лікарень. Ця соціальна демагогія спрямована на те, щоб відвести гнів англійських трудящих, дрібної буржуазії від справжніх винуватців їх тяжкого становища¹⁶.

Крім ультраправих організацій, в Англії відкрито діють фашистські угруповання. Засновником британського фашизму вважається Освальд Мослі, який у 1932 р. об'єднав фашистські організації в єдине ціле. Прихід до влади нацистів у Німеччині ще більше активізував діяльність їх англійських послідовників. Вони почали видавати свою газету, влаштовувати мітинги, демонстрації.

За Мослі йшли окремі представники буржуазії, безробітної інтелігенції, верхівки робітничої аристократії, які розчарувалися в політиці традиційних буржуазних партій, «демократичному капіталізмі» й шукали вихід у «твердій владі». «Вони стікалися до нього (О. Мослі. — В. Г.) тисячами, — розчаровані дрібні антисеміти, озлоблені праві інтелігенти, ренегати і невдахи лівих напрямків, буржуазні дами-патріотки, дуже порожньоголові кретини з університетів та шкіл, політичні діячі-католики, колишні унтери та офіцери з охорони концентраційних таборів, — вони поспішали натягнути чорну сорочку, покрусуватися фашистським значком, почванитися в своїй Англії так як чванилися й пишалися у Німеччині тисячі нацистських головорізів у коричневих сорочках... з тих же суспільних груп»¹⁷.

Програма англійських нацистів знайшла своє втілення у «Десяти принципах фашизму», в яких О. Мослі демагогічно обіцяв робітникам роботу, дрібним підприємцям — захист від робітників-більшовиків, капіталістам — більші й сталі прибутки, тред-юніонам — свободу від сваволі підприємців, поміщикам — економічні гарантії, дрібним фермерам — збільшення земельних наділів і гарантовані ціни, аристократії — гарантування їх традиційних привілеїв. Усі іноземці мали бути вислані з країни, а стара парламентська система замінена фашистським парламентом¹⁸. Нацисти мали намір перетворити Англію у корпоративну державу з однією фашистською партією, на чолі якої стояв би «лідер» — О. Мослі¹⁹. В цій державі планувалося здійснити співробітництво робітників і підприємців, які б разом боролися проти «загрози комунізму».

Характерною рисою довоєнного фашизму була пропаганда людино-ненавистницького расизму, антисемітизму, націоналізму, поширюваних під виглядом спасіння «європейської цивілізації від більшовизму».

Звіряче обличчя нацизму наочно виявилось 7 червня 1934 р. під час мітингу у лондонському залі Олімпія. Фашистські хулігани нещадно знущалися над кожним, кому не до вподоби були лозунги їх фюрера.

Робітничий клас країни зрозумів загрозу англійського фашизму. Активну участь у боротьбі з ним взяла Комуністична партія Великобританії. Коли 9 вересня 1934 р. Мослі підготував марш своїх прибічників, комуністи висунули гасло: «Втопимо Мослі у морі активності

¹⁵ «The Times», 9 червня 1965 р.

¹⁶ И. Д. Бирюков. Назв. праця, стор. 148, 151.

¹⁷ Ф. Меллан. Фашизм в Англії, М., 1947, стор. 43—44.

¹⁸ Там же, стор. 43.

¹⁹ G. Thayer. Назв. праця, стор. 37—38.

робітничого класу!» 150 тис. лондонських робітників провели контр-маніфестацію²⁰.

Одна з найгостріших сутичок між фашистами і робітничим класом відбулася у жовтні 1936 р. У відповідь на спробу фашистів пікетувати окремі райони Лондона, антифашисти з гаслом іспанських республіканців «Вони не пройдуть!» забарикадували вулиці. Робітничий клас переміг — вони не пройшли.

Під тиском прогресивної громадськості уряд змушений був прийняти закон про громадський порядок, який дещо обмежував пропаганду й діяльність фашистів. З початком другої світової війни близько 1200 найактивніших з них були ув'язнені²¹.

У перші повоєнні роки англійські фашисти не наважувалися відкрито пропагувати свої людиноненависницькі погляди. Але згодом Мослі знову почав проводити завуальовану нацистську пропаганду: замість «вузького націоналізму», характерного для довоєнного фашизму, він висунув «європейську ідею», тобто виступав за широку інтеграцію Англії з європейськими капіталістичними країнами. Як і раніше, характерними рисами фашистського «юніоністського руху» стають расизм і антисемітизм²².

Після війни нечисленні фашистські угруповання постійно ворогували одне з одним. Провали на виборах — в окремих округах фашисти збирали лише 2—3% голосів виборців — змусили Мослі визнати, що англійці не підтримують фашистський «новий соціальний порядок». Тому він активізував свою діяльність на міжнародній арені і на початку 60-х років скликав нараду представників англійських, італійських, бельгійських фашистів²³.

Англійський фашизм нерідко змикається з крайньо правим крилом консервативної партії і саме в цьому полягає його загроза. «Лінія розмежування між правими консерваторами і фашистами, — відзначав відомий англійський комуніст Палм Датт, — ніколи не була досить чіткою. Консервативні уряди фактично сприяли фашистам, іншим ультрареакційним організаціям — і водночас розглядали антифашистські виступи мас як «насильство натовпу», загрозу «свободі слова». Під час інспірованих в кінці 50-х — на початку 60-х років фашистами расистських безпорядків у Лондоні, Манчестері, Дадлі міністр внутрішніх справ консерватор Брук звинуватив у їх організації антифашистів. «Щодо мітингів, влаштованих «Юніоністським рухом», — безсоромно заявляв він, — то безпорядки були викликані не промовама, виголошеними їх організаторами, а діями тих, хто вирішив стати на перешкоді проведенню таких мітингів».

Праві профспілкові та лейбористські лідери, недооцінюючи загрозу фашизму, закликають «розсіяти його сміхом». Ліві ж сили на чолі з Комуністичною партією Великобританії вимагають від уряду «заборонити будь-яку фашистську й расистську пропаганду, покласти край фашистським провокаціям, мітингам і маршам... Єдине вирішення цього питання полягає в тому, щоб уряд оголосив карним злочином всі види пропаганди ненависті і фашистські провокації»²⁴. Як зазначається в резолюції XXXIII з'їзду Компартії Англії, «боротьба проти расизму сьогодні перебуває у центрі нашої битви за демократію, за успіхи єдиного руху робітничого класу, за соціалістичну Великобританію»²⁵.

²⁰ «Коммунистический Интернационал», № 26, 10 вересня 1935 р., стор. 37.

²¹ G. T h a u e r. Назв. праця, стор. 37—40.

²² «Проблемы мира и социализма», 1962, № 12, стор. 38.

²³ G. T h a u e r. Назв. праця, стор. 44—45.

²⁴ «Проблемы мира и социализма», 1962, № 12, стор. 38, 40.

²⁵ «Проблемы мира и социализма», 1974, № 3, стор. 69.

Замітки

В. П. Мороховський
ПІДГОТОВКА
МЕХАНІЗАТОРСЬКИХ КАДРІВ
У СІЛЬСЬКИХ ПРОФЕСІЙНО-
ТЕХНІЧНИХ УЧИЛИЩАХ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ

В багатогранній діяльності КПРС по будівництву комуністичного суспільства важливе місце займає питання дальшого розвитку сільського господарства — важливої умови піднесення всієї соціалістичної економіки і підвищення життєвого рівня радянського народу¹.

XXIII з'їзд КПРС визначив конкретні шляхи побудови комуністичного суспільства, вказавши на першорядне значення прискорення темпів розвитку сільського господарства. «Головне завдання, яке ставиться на п'ятиріччя в галузі сільського господарства, — зазначалося в Директивах XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1966—1970 рр., — значно збільшити виробництво продуктів землеробства і тваринництва, забезпечити високі й сталі темпи його розвитку»². Виконання цього завдання партія пов'язувала з підвищенням врожайності зернових культур, послідовним здійсненням курсу на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. В системі заходів по інтенсифікації важливе місце займало зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів. За 1966—1970 рр. сільське господарство країни одержало 1567 тис. тракторів, 469 тис. зернозбиральних комбайнів, 579 тис. вантажних і 138 тис. спеціалізованих автомобілів та багато іншої техніки³. Колгоспи і радгоспи України за той же період одержали 227 тис. тракторів, 74 тис. зернозбиральних комбайнів, 103,5 тис. вантажних автомобілів⁴.

Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін, говорячи про умови економічної перемоги соціалізму над капіталізмом, підкреслював, що в цій боротьбі «...бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини...»⁵.

Технічне переоснащення сільського господарства вимагало поповнення колгоспів і радгоспів кадрами механізаторів широкого профілю, з більш високою загальноосвітньою і спеціальною підготовкою. Саме такі кадри здатні вирішувати завдання піднесення сільськогосподарського виробництва. «...Щоб підняти промислове і сільськогосподарське виробництво...», — писав Ф. Енгельс, — недосить одних тільки механічних і хімічних допоміжних засобів. Треба також відповідно розвинути і здібності пудей, які приводять в рух ці засоби»⁶.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 66.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 131.

³ Сельское хозяйство СССР, М., 1971, стор. 400.

⁴ Там же, стор. 400—401.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 111.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 323.

Важливим джерелом поповнення сільського господарства СРСР механізаторськими кадрами в роки восьмої п'ятирічки стали сільські профтехучилища, які протягом 1966 р. підготували 361 тис. спеціалістів⁷, у тому числі в Українській РСР 46 тис.⁸

Комуністична партія постійно піклується про підготовку кваліфікованих кадрів для народного господарства, особливо з числа молоді. Свідченням цього є постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 лютого 1966 р. «Про заходи по розширенню навчання і влаштування на роботу в народне господарство молоді, яка закінчує загальноосвітні школи в 1966 році». Більша частина випускників шкіл потребувала професійної підготовки, тому в постанові зазначалося, що необхідно «створити молоді умови для одержання на курсах і безпосередньо на виробництві професій механізаторів, тваринників та інших професій, необхідних для сільського господарства»⁹. Професія механізатора стала найбільш масовою на селі. Від уміння і знань механізатора значною мірою залежить ефективне використання техніки.

Виконуючи постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, партійні організації України провели значну роботу по підготовці механізаторських кадрів у профтехучилищах. Розширювалася мережа сільських училищ, збільшувався контингент учнів. Бюро Київського обкому партії 15 квітня 1966 р. прийняло спеціальну постанову «Про заходи по розширенню навчання і влаштування на роботу в народне господарство молоді, яка закінчує загальноосвітні школи області в 1966 році». У Ржищеві було організовано училище по підготовці механізаторських кадрів з контингентом учнів 300 чол.¹⁰ В серпні 1966 р. було закінчено будівництво учбового корпусу для сільського профтехучилища № 6 в м. Мелітополі¹¹. Прискорювалося будівництво училищ в Запорізькій, Дніпропетровській, Полтавській, Харківській областях.

Важливу роль у підготовці механізаторських кадрів відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур», прийнята у червні 1966 р. Партія і уряд накреслили велику програму меліоративних робіт, для здійснення якої були виділені значні кошти. Об'єм капіталовкладень на їх виконання у 1966—1970 рр. становив 14,32 млрд. крб.¹² Крім того, намічено було поставити 30 тис. екскаваторів, 28 тис. бульдозерів, 10 тис. тракторів, 80 тис. вантажних автомобілів та ін.¹³ Високого технічного рівня водогосподарського будівництва і ефективного використання техніки можна було досягнути лише при наявності кваліфікованих кадрів. На початку восьмої п'ятирічки сільські профтехучилища країни підготували всього 13 тис. механізаторів-меліораторів¹⁴. Відповідно до рішення травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС Радам Міністрів союзних республік, Міністерству меліорації і водного господарства СРСР, Державному Комітету Ради Міністрів СРСР по професійно-технічній освіті було доручено протягом восьмої п'ятирічки розширити мережу профтехучилищ, побудувати учбові корпуси для нових сільських профтехучилищ з тим, щоб забезпечити підготовку 270 тис. кваліфікованих робітників механізатор-

⁷ Страна Советов за 50 лет, М., 1967, стор. 240.

⁸ Народне господарство Української РСР в 1966 році, К., 1967, стор. 463.

⁹ «Правда», 6 лютого 1966 р.

¹⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 307, арк. 8.

¹¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 102, оп. 81, спр. 31, арк. 16.

¹² «Известия», 19 червня 1966 р.

¹³ «Правда», 19 червня 1966 р.

¹⁴ Профессионально-техническое образование, 1966, № 8, стор. 1.

ських та інших професій для водогосподарського будівництва¹⁵. Для здійснення меліоративних робіт в УРСР необхідно було підготувати близько 50 тис. кваліфікованих меліораторів¹⁶. Партійні організації, органи профтехосвіти, колективи сільських профтехучилищ вжили заходів для створення необхідної бази по підготовці таких спеціалістів.

Збільшувалася мережа профтехучилищ. В Українській РСР наприкінці 1966 р. підготовку кадрів для меліоративних і водогосподарських робіт почали Суворовське СПТУ № 2 та Овідіопольське СПТУ № 11 Одеської області¹⁷. Постановою Кримського обкому партії від 18 квітня 1966 р. управління будівництва Північно-Кримського каналу було зобов'язано організувати училище по підготовці кадрів для будівництва та експлуатації каналу. Таке училище було відкрите в м. Джанкою на базі меліоративного господарства. Контингент учнів становив 400 чол.¹⁸

Спеціальність механізаторів-меліораторів одержували учні Ніжинського СПТУ № 38 Чернігівської області, Сарненського СПТУ № 40 Ровенської області, Білгород-Дністровського СПТУ Одеської області. Крім того, в багатьох сільських профтехучилищах, зокрема, в Біловодському СПТУ № 5 Ворошиловградської області, Артемівському СПТУ Донецької області та інших училищах створювалися окремі групи, в яких готували кадри для водогосподарського будівництва. Завдяки вжитим заходам уже в 1967 р. вдвічі збільшився випуск механізаторів-меліораторів, значно ефективніше почала використовуватися меліоративна техніка. Це дало змогу за роки восьмої п'ятирічки ввести в республіці в експлуатацію 457 тис. га поливних і 556 тис. га осушених земель¹⁹.

Розвиток сільського господарства, постійне зміцнення його матеріальної і технічної бази докорінно змінили характер праці, зумовили появу нових професій. Головну роль у сучасному сільськогосподарському виробництві відіграють кадри механізаторів широкого профілю, меліоратори, електрики. Завдяки здійсненню послідовного курсу партії на матеріально-технічне переоснащення сільського господарства промисловість постачає селу нові машини. Водночас зростає потреба в спеціалістах-механізаторах, здатних керувати цією технікою. Про це говорив, зокрема, у промові на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев: «Серйозної уваги потребує підготовка кадрів масових професій, здатних виконувати на високому рівні всі роботи, зв'язані з експлуатацією нової техніки, впровадженням хімії, розвитком меліорації»²⁰.

Щоб задовольнити потреби колгоспів і радгоспів у кадрах механізаторів, необхідно, за даними Міністерства сільського господарства СРСР, щорічно навчати масових професій близько 1,5 млн. чол.²¹ Тому в квітні 1969 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих робітників в учбових закладах системи професійно-технічної освіти», в якій чітко визначено шляхи підготовки кваліфікованих робітників для всіх галузей народного господарства і, зокрема, сільського господарства^{21а}. У 1969 р. в нашій країні налічувалося майже 1300 сільських профтехучилищ²², які

¹⁵ «Правда», 19 червня 1966 р.

¹⁶ «Правда України», 24 червня 1966 р.

¹⁷ П.А. ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 2186, арк. 9.

¹⁸ Там же, спр. 2103, арк. 84.

¹⁹ Матеріали ХХІV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 34.

²⁰ Л. І. Брежнев в. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 478.

²¹ «Агітатор», 1970, № 4, стор. 25.

^{21а} Решення партії и правительства по хозяйственным вопросам. 1968—1969, М., 1970, стор. 309.

²² «Комсомольская правда», 31 грудня 1969 р.

готували трактористів-машиністів, механізаторів тваринницьких ферм, електромонтерів, механізаторів-меліораторів, слюсарів-ремонтників. Авторитет сільських профтехучилищ набагато зріс у зв'язку з переходом на 3-річний строк навчання. Випускники таких училищ поряд з атестатом про присвоєння кваліфікації одержували й атестати про середню освіту. В 1969 р. 94 сільські профтехучилища перейшли на 3-річний строк навчання. В Українській РСР за новими програмами з 1969 р. працювали 7 сільських профтехучилищ, а з 1970 р. вже 15 сільських профтехучилищ давали випускникам поряд із спеціальністю і середню освіту²³.

З розширенням підготовки механізаторських кадрів у сільських профтехучилищах зросла кількість професій, які опанували юнаки та дівчата. На кінець восьмої п'ятирічки сільські профтехучилища готували спеціалістів багатьох професій, зокрема, тільки механізаторів 25 спеціальностей: трактористів-машиністів, машиністів-екскаваторників, комбайнерів, шоферів, електромонтерів сільської мережі, механізаторів-меліораторів, механізаторів тваринницьких ферм тощо²⁴.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 липня 1970 р. «Про заходи по покращенню використання техніки в сільському господарстві» ще раз наголошувалося на важливості підготовки кваліфікованих кадрів механізаторів²⁵, що вимагало від інженерно-педагогічних працівників училищ поліпшення всього учбового процесу. Важливу роль у цьому відіграла матеріальна база учбових закладів. На кінець восьмої п'ятирічки машинний парк сільських профтехучилищ республіки налічував 5647 тракторів, 1000 зернових комбайнів і близько 20 тис. інших сільськогосподарських машин²⁶. Забезпеченість училищ технікою давала змогу учням під час практики детально опановувати складну техніку, а наявність учбових господарств — методи обробітку землі. В 1970 р. 36 тис. га орної землі займали учбові господарства, які були в 154 училищах республіки²⁷. В минулій п'ятирічці сільські профтехучилища України готували щорічно 60 тис. механізаторів, з них 45 тис. трактористів. За п'ятирічку в 197 сільських профтехучилищах було підготовлено 297 тис. механізаторів²⁸. В 1969/70 навчальному році до сільських профтехучилищ республіки було прийнято на навчання 63 600 чол.²⁹

Технічний прогрес у сільському господарстві ставить перед сільськими механізаторами нові вимоги. В технічному арсеналі хліборобів в 1970 р. налічувалося близько 700 найменувань сільськогосподарських машин³⁰, але на поля і ферми постійно надходить нова техніка. За останні роки п'ятирічки кількість робіт, які виконували механізатори, зросла більше ніж в 3 рази. Селу потрібні вже не тільки трактористи, комбайнери, шофери, а й налагодчики для тваринницьких ферм, машиністи зрошувальних установок, майстри технічної діагностики. Підготовка механізаторів таких професій ведеться в Корсунь-Шевченківському сільському профтехучилищі Черкаської області³¹. Перехід сільськогосподарського виробництва на індустріальну основу по-

²³ «Индустриальное Запорожье», 2 грудня 1969 р.; «Правда Украины», 18 серпня 1970 р.

²⁴ «Правда Украины», 18 серпня 1970 р.

²⁵ Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965—1971 гг.), М., 1971, стор. 512.

²⁶ «Правда Украины», 18 серпня 1970 р.

²⁷ Там же.

²⁸ Народне господарство Української РСР в 1969 році, К., 1970, стор. 437; Народне господарство Української РСР в 1971 році, К., 1972, стор. 355.

²⁹ «Правда Украины», 18 серпня 1970 р.

³⁰ «Профессионально-техническое образование», 1970, № 7, стор. 8.

³¹ «Профессионально-техническое образование», 1967, № 9, стор. 21.

ставив вимогу значно збільшити підготовку механізаторів більш складних професій.

На липневому (1970 р.) Пленумі ЦК КПРС було підбито підсумки розвитку сільського господарства у восьмій п'ятирічці і розроблено основні напрямки дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва. Одним із головних і першочергових завдань в найближчий період, зазначалося в його рішеннях, є всебічне зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства. Зростання технічної озброєності сільськогосподарського виробництва зумовлює необхідність розширення підготовки кадрів механізаторів, що здійснюється сільськими профтехучилищами. «Механізатор — говорив Л. І. Брежнєв на Пленумі, — це центральна фігура на селі, і ми повинні оточити ці кадри увагою, не шкодувати зусиль для закріплення їх у колгоспах і радгоспах. Без цього нам важко буде розв'язати завдання дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва»³².

³² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 85.

В. І. Шамко
З ІСТОРІЇ
ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА
СТВОРЕННЯМ
ПРОЛЕТАРСЬКИХ СПІЛОК
МОЛОДІ НА УКРАЇНІ
В 1917 Р.

Проблеми керівництва молоддю завжди перебували і перебувають в центрі уваги Комуністичної партії. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їзду партії Л. І. Брежнєв, зокрема, сказав: «Наш обов'язок — передавати новим поколінням свій політичний до-

свід, досвід розв'язання проблем економічного і культурного будівництва, керувати ідейним вихованням молоді, робити все, щоб вона гідно продовжувала справу своїх батьків, справу великого Леніна»¹.

Великий науковий інтерес викликає вивчення боротьби КПРС і одного з її загонів — більшовиків України за молодь під час підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і, зокрема, проблеми керівної ролі партії в справі організації спілок молоді у 1917 р. Актуальність цієї проблеми пояснюється ще й тим, що наші ідеологічні вороги намагаються її фальсифікувати. Так, меншовицькі «теоретики» в 20-х роках звинувачували партію в тому, що вона начебто тільки спостерігала за розвитком руху молоді², що спілки робітничої молоді, комсомол виросли з дрібнобуржуазних об'єднань юнацтва. В сучасній буржуазній історіографії досліджуване питання висвітлюється за традиційною меншовицькою схемою. Так, американський історик Р. Фішер намагається довести, ніби молодіжні організації в Росії виникали стихійно, не під впливом більшовиків³. Інший фальсифікатор М. Фейнсон стверджує, що після лютого 1917 р. більшовики не поспішали з організацією юнацтва⁴. Соціолог із США А. Кассоф заявляє,

¹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 92.

² Э. Леске. Страницы из истории комсомола. Очерк по истории Социалистического Союза рабочей молодежи в Ленинграде. 1917—1918, Л., 1924, стор. 3.

³ R. Fisher. Pattern for the Soviet Youth. A study of the congresses of the Komsomol 1918—1954, New York, 1959, стор. 6.

⁴ M. Fainsod. How Russia is Ruled, Cambridge, 1953, стор. 242.

що більшовицька партія звернула пильну увагу на молоде покоління лише після перемоги Жовтня⁵.

В радянській історичній науці питання партійного керівництва молоддю широко досліджене⁶. Значний внесок у висвітлення цієї проблеми зробили українські історики⁷. У даній замітці зроблено спробу розкрити лише деякі питання, ролі партії у створенні спілок робітничої молоді під час підготовки Великого Жовтня на Україні.

Наукове розв'язання проблеми партійного керівництва молоддю в революційній боротьбі належить В. І. Леніну, який розробив і збагатив положення засновників наукового комунізму про включення молодого покоління до «вирішального «ударного загону» інтернаціональної пролетарської армії»⁸. Володимир Ілліч обґрунтував основні принципи й форми організації робітничої молоді, зробив важливий висновок про необхідність організаційної самостійності її спілок, про партійне керівництво їх діяльністю. В. І. Ленін дав класову диференціацію молоді і виділив пролетарське юнацтво з численних її загонів в один з головних резервів політичної армії революції.

Керуючись ленінськими положеннями, більшовики України приділяли молоді велику увагу. В роботі по її згуртуванню під прапором партії їм довелося зіткнутися з певними труднощами. У ряді великих пролетарських центрів, де активно діяли більшовицькі організації, процес об'єднання революційної молоді відбувся досить швидко. Частина робітників повірила зрадницькій пропаганді есерів і меншовиків і опинилася у полоні дрібнобуржуазної стихії. Значно ускладнювала діяльність більшовиків по завоюванню на свій бік мас і ворожа пропаганда українських буржуазно-націоналістичних партій.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції, коли з'явилися сприятливі умови для виникнення масових організацій молодих пролетарів, більшовики розгорнули роботу по створенню спілок робітничої молоді. Революційним вихованням юнацтва на Україні займалися відомі партійні діячі: Артем (Ф. А. Сергєєв), Г. І. Петровський, Л. Й. Картвелішвілі, С. І. Гопнер та ін. Вони подавали допомогу в організації молодіжних спілок, залучали їх до боротьби за повалення існуючого ладу.

Питання молодіжного руху, організації юнацтва перебували в центрі уваги партійної преси, насамперед, газети «Правда»⁹. Н. К. Крупська у своїй статті «Як організуватися робітничій молоді»¹⁰, написаній за вка-

⁵ A. Kassof. The Soviet Youth Programm. Reimantation and Rebellion Cambridge (Mass). 1965, стор. 10.

⁶ Історія Комуністичної партії Советского Союзу, т. 3, кн. 1, М., 1967; А. Н. Ацаркин. Жизнь и борьба рабочей молодежи в России, М., 1965; Н. В. Трущенко. Источник силы. — Партия — организатор и руководитель комсомола, М. 1973; В. А. Сулемов. Союз молодых борцов. — Из истории комсомольского строительства, М., 1971; А. С. Трайнин. Партия большевиков — руководитель революционного движения рабочей молодежи в 1917 году, Краснодар, 1965; та ін.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України, К., 1971; Т. Г. Васильчук. Соціалістичні спілки робітничої молоді в боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні — «УІЖ», 1958, № 1; А. Г. Шевелев. До історії виникнення Київської спілки робітничої молоді ім. III Інтернаціоналу. — Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук Київського університету, 1960, № 4; А. П. Семилетка. Попередниця ЛКСМУ. — До 50-річчя створення соціалістичних спілок робітничої молоді. — «УІЖ» 1967, № 11; її ж. На зорі комсомольської ери. — «Знання та праця», 1968, № 1; П. С. Григорчук. Комуністична партія — організатор пролетарського юнацького руху на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 29 1969; П. М. Шморгул. Проблеми наукової розробки історії юнацького руху на Україні. — В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді, К., 1971; та ін.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 516.

⁹ «Правда», 7 і 16 квітня, 27 і 30 травня 1917 р.

¹⁰ «Правда», 20 червня 1917 р.

івкою В. І. Леніна¹¹, закликала, зокрема, юнаків і дівчат до активної боротьби за соціалізм, до об'єднання в свої масові організації. Діяльність молоді висвітлювалася і в більшовицькій пресі на Україні.

Програма партії більшовиків, її курс на повалення влади буржуазії, имоги миру, землі, радикального розв'язання економічних і політичних проблем робітничого класу і селянства відіграли вирішальну роль і залученні молоді на її бік. Близькими й зрозумілими були кожному онакові й дівчині лозунги більшовиків з молодіжного питання: охорона праці неповнолітніх, забезпечення гарантійного мінімуму заробітної плати, шестигодинний робочий день, реформа системи фабрично-заводського навчання, надання молоді громадянських прав з 18-річного віку, загальне обов'язкове безплатне навчання та ін. Таким чином, ідейно-політичною основою перших пролетарських спілок на Україні стала платформа більшовицької партії, її лозунги. Спілки були створені під керівництвом більшовиків. Переважну частину їх очолили молоді комуністи.

Велике значення для розвитку молодіжного руху в країні мала резолюція VI з'їзду партії «Про спілки молоді». Вона визначила їх характер, як масових політичних організацій соціалістичного типу, організаційно самостійних, але таких, що працюватимуть під керівництвом більшовицької партії¹².

Одними з перших на Україні згуртувалися юнаки і дівчата Києза. Наприкінці березня Київський комітет РСДРП(б) створив ініціативну групу для організації спілки робітничої молоді. До її складу ввійшли С. Білокриницький, М. Ратманський, О. Ситниченко та інші молоді більшовики. Вони роз'яснювали молоді політику більшовиків щодо згуртування юнацтва, агітували за вступ юнаків і дівчат в пролетарську спілку молодих борців¹³.

19 квітня в одній з аудиторій Київського університету зібралася пролетарська молодь. Член Київського комітету РСДРП(б) М. О. Савельєв (Петров) ознайомив присутніх з ленінськими Квітневими тезами¹⁴. Як пізніше згадував М. Савельєв, молодь «ухопилася за ці тези»¹⁵. Збори надіслали Володимирі Іллічу телеграму¹⁶. Від імені В. І. Леніна відповіла на телеграму Н. К. Крупська. Вона рекомендувала для організації спілки молоді насамперед розробити її статут, радила пам'ятати про сувору дисципліну і запропонувала назвати спілку іменем III Інтернаціоналу¹⁷.

У виробленні статуту спілки молоді значну допомогу подавали більшовицькі організації. Так, питання вироблення статуту обговорювалося на Київській міській конференції РСДРП(б) 21 травня 1917 р. Одному з провідних діячів більшовицької організації міста Л. Й. Картвелішвілі (Лаврентію) було доручено разом з ініціативною групою виробити статут спілки молоді¹⁸.

¹¹ Резолюційні традиції комсомола, Л., 1958, стор. 22.

¹² КПСС о комсомоле и молодежи. Сборник резолюцій, рішень з'їздів, конференцій партії, постановлений ЦК КПСС и других партійних документів (1917—1961 гг.), М., 1962, стор. 3.

¹³ «Юношеское движение», 1924, № 2, стор. 4; Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України (далі — Історія ІКСМУ), К., 1971, стор. 36.

¹⁴ «Комуністичний юнацький рух», 1932, № 4 (15), стор. 18.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 42, арк. 180.

¹⁶ Сердцем и именем. Письма молодежи В. И. Ленину, М., 1965, стор. 15.

¹⁷ «УІЖ», 1958, № 1, стор. 18.

¹⁸ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 года). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 293; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк. 66.

Створюючи в різних районах Києва (Печерському, Центральноміському, Подільському, Деміївському) групи робітничої молоді, більшовики керувалися прийнятою 11 червня 1917 р. Київським комітетом РСДРП(б) постановою «Про принципи організації спілок робітничої молоді»¹⁹. Всього було створено близько 20 осередків робітничої молоді. Остаточне організаційне оформлення Київської соціалістичної спілки молоді імені III Інтернаціоналу відбулося 22 жовтня на загальноміській конференції пролетарського юнацтва²⁰.

Під керівництвом більшовиків була створена спілка робітничої молоді і в Харкові. Агітаційна комісія, яка діяла при міській Раді робітничих депутатів, організувала лекції, мітинги і збори, присвячені створенню загальноміської пролетарської молодіжної організації. У червні 1917 р. Харківський міський комітет партії створив спеціальну комісію по організаційному оформленню спілки молоді в складі молодих більшовиків — С. Височиненка, О. Зінов'єва, Ф. Кубасова, Є. Понтусс, Є. Репельської^{21–22}.

Більшовики міста приділяли багато уваги юнацтву, його ідейно-політичному вихованню. Газета «Пролетарий» — орган Харківського комітету РСДРП(б) — друкувала на своїх сторінках статті, в яких висвітлювалися життя і боротьба молоді, закликала юнаків і дівчат вступати до спілки. 22 серпня 1917 р. в ній була надрукована резолюція VI з'їзду партії «Про спілки молоді». Вплив газети на пролетарське юнацтво був величезним.

До початку грудня 1917 р. у спілці робітничої молоді Харкова вже налічувалося майже 500 членів²³. 26 листопада на загальноміських зборах було обрано комітет спілки²⁴, який проводив активну роботу по залученню юнаків і дівчат на бік революційного пролетаріату.

Восени наступив перелом у згуртуванні молоді Катеринослава. Боротьба більшовиків за вплив на молодь була тут наполегливою і складною. Меншовикам, есерам і єврейським націоналістичним партіям — «Бунд» та «Поалей-Ціон» — вдалося створити юнацькі об'єднання «Праця і світло», «ЄЮРО» («Єврейська юнацька робітнича організація»), «Маяк», метою яких було відволікати молодь від участі в економічній і політичній боротьбі робітничого класу²⁵. Але пролетарська молодь під керівництвом більшовицької партії швидко зрозуміла, хто її друзі, а хто вороги. Влітку 1917 р. в Катеринославі виник молодіжний пролетарський гурток «Москва». Невдовзі до неї приєдналася група «Юний пролетар». Об'єднана організація почала називатися «Клубом трудового юнацтва — III Інтернаціонал» при Катеринославському комітеті РСДРП(б), а пізніше Соціалістичною Спілкою робітничої молоді (ССРМ). Комуністи подавали велику допомогу клубу в справі політичного виховання молоді²⁶. Дедалі більше юнаків і дівчат входили до цієї організації.

Виникнення пролетарської соціалістичної спілки в Одесі відбувалося в дуже гострій боротьбі з буржуазними і дрібнобуржуазними партіями,

¹⁹ Боряба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 181.

²⁰ «Юношеское движение», 1924, № 2, стор. 11; Історія ЛКСМУ, стор. 43.

^{21–22} «Молодий більшовик», 1925, № 5, стор. 54; Образование и деятельность комсомольской организации Харьковщины 1917—1920 гг., Харьков, 1961, стор. 9.

²³ «Юнацький рух», 1931, № 2 (9), стор. 70.

²⁴ Там же, стор. 69.

²⁵ «Юношеское движение». Сборник Истомола, 1923, № 1, стор. 43, 44.

²⁶ Там же, стор. 46; Н. Лялин. М. Перельман. Славный путь. Очерк по истории Днепропетровского комсомола к его 10-летию, Днепропетровск, 1927, стор. 8.

які намагалися відвернути юнацтво від революційного руху. Буржуазна газета «Одесские новости» писала: «Завдання їх (спілок молоді.— В. Ш.) полягає в самоосвіті, без перешкод, політичних суперечок або політичних виступів»²⁷. Буржуазія щедро фінансувала різні непролетарські молодіжні організації: «Спілку студентів-одеситів інородних та закордонних вищих учбових закладів», «Загальноучнівську спілку», «Будинок учнівської жіночої молоді», «Спілку одеситів-учнів», «Організацію українських студентів, курсисток і учнів середніх шкіл» та ін.²⁸ Всі ці об'єднання намагалися протягти в молодіжне середовище буржуазні погляди, залучити молодь до антипролетарського руху.

В складних умовах одеські більшовики зуміли перешкодити спробам буржуазії і її партії оволодіти молодіжним рухом. Юнаки й дівчата знайомилися з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, зокрема з його працею «Завдання революційної молоді»²⁹. Організатором пролетарського юнацтва стала фракція більшовиків Пересипського районного комітету РСДРП(б), зокрема, комуністи С. Урицький, Д. Учитель, О. Златопольський, а також молоді робітники В. Васютін, С. Ігнат та ін. Групи молоді виникли на заводах Шполянського, Левіна, Гена, Ропіт, Розенфельда, Співак і Співакова³⁰. З кожним днем зростали й зміцнювалися лави молодіжних організацій. У серпні на загальних зборах спілки соціалістичної робітничої молоді було прийнято її статут³¹.

У складній обстановці відбувалася боротьба за створення соціалістичних молодіжних спілок у Криму. В одному лише Сімферополі на початку літа 1917 р. на політичній арені виступало понад два десятки різних партій і організацій³². Недосвідченій у політиці молоді було важко розібратися в їх програмних і тактичних положеннях. Буржуазні партії організували антипролетарські об'єднання юнацтва: «Спілку молоді», «Культурно-просвітний гурток», «Будинок майбутніх громадян», «Будинок юнацтва», татарську націоналістичну спілку «Алтим-Орду» та ін.³³ Велику допомогу кримським більшовикам в їх боротьбі за молодь подав ЦК РСДРП(б). До Криму було направлено групу досвідчених партійних працівників — Ж. Міллер, Н. Островську, Ю. Гавена³⁴. Сюди регулярно надсилалася марксистська література, газета «Правда» та інші матеріали.

Севастопольську спілку соціалістичної робітничої молоді організували й очолили більшовики І. Назукін та О. Алексакіс³⁵. У прийнятому статуті підкреслювалося, що одним з головних завдань спілки є «підготовка і залучення широких верств молоді до участі в політичній і соціальній боротьбі, боротьба з націоналізмом» та ін.³⁶

Організаторами Сімферопольської спілки робітничої молоді стали більшовики М. Дугачов, В. Шаталов, С. Фрей. Одним з головних її

²⁷ «Одесские новости», 15 березня 1917 р.

²⁸ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА) ф. 3829, оп. 1, спр. 38, арк. 1; «Одесские новости», 15 березня 1917 р.; «Власть народа» (орган прогресивних професорів), 14 березня і 14 квітня 1917 р.

²⁹ ЦДА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 3094, арк. 13—14, 16, 21, 28, 34, 41, 43, 46, 53, 54, 55, 59, 60, 69, 73, 77, 80, 85, 86, 93, 100, 105, 108, 112, 116, 130.

³⁰ Історія ЛКСМУ, стор. 37; «Літопис революції», 1930, № 5 (44), стор. 127.

³¹ ООДА, ф. 3829, оп. 1, спр. 30, арк. 3, 4.

³² П. Н. Надинский. Очерки по истории Крыма, ч. II, Симферополь, 1957, стор. 13—14.

³³ Л. И. Ремпель. Комсомол в Крыму. 1917—1920, Симферополь, 1927, стор. 13; Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 37, арк. 72.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, оп. 3, спр. 45, арк. 11; ф. 124, оп. 1, спр. 618, арк. 4.

³⁵ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 233, арк. 1; спр. 38, арк. 44.

³⁶ Там же.

завдань був «...розвиток класової самосвідомості»³⁷ пролетарського юнацтва.

Під впливом більшовиків групи робітничої молоді виникли в Ялті, Керчі, Феодосії, Євпаторії³⁸.

Гострою була боротьба з буржуазією за молоде покоління також у Херсоні. Угодовські партії організували в місті антипролетарські об'єднання молоді: дружини бой-скаутів, організації учнів, націоналістичні товариства³⁹. Проте під впливом революційної боротьби пролетаріату молодь влаштувала страйки⁴⁰, включалася в політичну боротьбу. У квітні 1917 р. на загальноміських зборах юнацтва була створена спілка робітників-підлітків, яку очолили комуністи І. Сорокін та Б. Михайлович⁴¹.

У Миколаєві ще до Лютневої революції існували юнацькі гуртки на заводах «Руссуд» і «Наваль». Пізніше до них приєднався гурток торговельно-промислових службовців, вони об'єдналися в загальноміську молодіжну організацію, яку було названо спілкою трудящої молоді. У місті діяли також сіоністські, анархістські молодіжні організації, націоналістична організація учнівської молоді «Зірка». Меншовики намагалися обмежити діяльність робітничої молоді екскурсіями, відвіданнями музеїв, гуляннями та ін.⁴² Під впливом більшовиків молодь поступово залишає угодовські об'єднання і переходить у пролетарський табір⁴³.

У Маріуполі ще в березні 1917 р. на двох металургійних заводах «Нікополь» та «Провіданс» було створено юнацький соціалістичний самоосвітній гурток (ЮССГ). Організаторами молоді були робітники В. Козлов, Т. Балагура, С. Мразинський, К. Апатов, П. Оберемченко та ін.⁴⁴ Меншовики та есери намагалися відвернути молодь від політичної боротьби, звузити сферу діяльності організації. Міський комітет партії більшовиків подав допомогу у створенні революційної організації молоді. У липні 1917 р. спілку пролетарської молоді було створено.

Молодіжні пролетарські організації створюються також у Полтаві, Юзівці, Житомирі⁴⁵. Наприкінці 1917 р. вони існували майже в усіх містах і великих робітничих селищах України. Спілки пролетарської молоді, які поклали початок організаційному оформленню ЛКСМУ, були створені під безпосереднім керівництвом і за активною участю більшовиків. Вони стали надійною опорою і бойовим помічником партії під час підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції коли робітничий клас і трудове селянство піднялися на штурм капіталу і добилися всесвітньої-історичної перемоги.

³⁷ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 150, оп. 1, спр. 10: арк. 171; Л. Волошинів. Октябрь в Крыму и Северной Таврии, Симферополь 1960, стор. 32.

³⁸ П. Н. Надинский. Страницы из жизни крымского комсомола, Симферополь, 1938, стор. 39.

³⁹ «Солдат и рабочий» (орган Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів), 7 червня 1917 р.; Вісник товариства «Українська хата» в Херсоні, 1917, № 1 «Свободное слово» (орган соціальних і демократических реформ), 1 червня 1917 р.

⁴⁰ «Солдат и рабочий», 14 липня 1917 р.

⁴¹ Комсомольська слава. Збірник нарисів із історії комсомолу Херсонщин Херсон, 1958, стор. 10.

⁴² «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 19 травня: 18, 28 червня, 2 липня 1917 р.

⁴³ Там же, 1 листопада 1917 р.

⁴⁴ Комсомольская организация города Жданова. Историко-хронологическая справка к научно-теоретической конференции «Молодежь и коммунизм», Донецк, 196 стор. 5—6.

⁴⁵ «Юношеское движение», Сборник Истомола, 1923, № 1, стор. 57, 73.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ВИДАТНИЙ АРХІТЕКТОР В. Г. ЗАБОЛОТНИЙ

На затишному майдані, що розстелився поміж двома нагірними київськими парками, стоїть велична споруда, увінчана скляним куполом, над яким завжди майорить червоний прапор. Це будинок Верховної Ради Української РСР. Багато визначних подій пов'язано з цією високою установою. Одна з них відбулася 4 травня 1939 р. У той день тут відкрився урочистий пленум Спілки письменників України, присвячений 125-річчю від дня народження великого сина українського народу Тараса Григоровича Шевченка.

Ця подія співпала з відкриттям споруди. Гості тепло вітали її автора Володимира Гнатовича Заболотного. Ім'я зодчого було на той час вже широко відомим. Проте цей день був чи не найщасливішим у творчому житті архітектора, день, якому передував невторований шлях його сподівань, пошуків і звершень.

Володимира Гнатовича автор цих рядків знав протягом 26 років. Чи ж можна забути червень 1936 р., коли Наталя Борисівна Чмутіна — нині професор Київського художнього інституту, а тоді молодий здібний архітектор, познайомила мене з уже відомим на той час майстром архітектури В. Г. Заболотним. У 1936 та 1937 рр. мені довелося взяти участь у розробці конструктивів споруди Верховної Ради УРСР. Ці роки були наповнені творчими пошуками автора проекту В. Г. Заболотного та його помічників: Н. Б. Чмутіної, П. Ф. Красицького, Г. І. Граужіса, А. Ф. Кіріндаса, Є. М. Сарнавського, В. Г. Левицької та інженера І. Ю. Каннабіха. Після тривалої перерви мені знову пощастило співпрацювати з академіком В. Г. Заболотним, і я вважаю своїм обов'язком коротко написати про його творчий шлях.

Народився В. Г. Заболотний на Переяславщині в селі Карань (нині — Трубайлівка) в родині ремісника. Батько, Гнат Павлович Заболотний, привчав сина до художнього ремісництва ще змалку. Природжений смак і потяг до романтики з'явився у хлопця під впливом надзвичайної краси рідного села. Тут він з вуст народних одержав і перші своєрідні уроки з історії цього стародавнього краю. Отже, кохатись у світі прекрасного і розуміти його Володимир почав з дитинства, яке проходило в напруженій праці. І, як пізніше згадував Володимир Гнатович, його обов'язки підпаса були немов розрєдою, бо кидали хлопця в обійми природи і давали змогу малювати чи ліпити з глини. Це й були перші «тетюди», а разом з тим і перші кроки Володимира на шляху до великого мистецтва. Він мріяв про навчання і, на щастя, невдовзі це стало можливим. Батьки переїхали до Переяслава. Закінчивши 1918 р. гімназію, Володимир мав намір продовжити навчання. Але розпочалася громадянська війна, і він вступив рисувальником-пропагандистом до Переяславського військкомату. 1922 р. Заболотний став студентом архітектурного відділення Київського художнього інституту, що містився тоді

на подвір'ї Софійського монастиря, в колишньому митрополичому будинку.

Володимир навчався у класі ректора інституту професора Д. М. Дяченка. Час був нелегким, і Володимир доводилося заробляти на життя малюванням. Працював він і на будовах, що провадились за проектами Д. М. Дяченка. У 1925 р. разом зі скульптором І. П. Писаренком він брав участь у відкритому конкурсі на кращий проект пам'ятника В. І. Леніну в Києві, за який вони одержали другу премію, а наступного року під керівництвом П. Ф. Альошина Заболотний працював над проектом Палацу праці в Ростові-на-Дону (відзначений премією Всесоюзного конкурсу).

1928 р. В. Г. Заболотний блискуче закінчив інститут. Молодий зодчий добре усвідомлював суспільну значимість архітектури. В перші ж роки своєї діяльності Володимир Гнатович увійшов до складу Асоціації революційного мистецтва України¹.

Творча діяльність В. Г. Заболотного була дуже плідною. Того ж 1928 р. він у співавторстві з П. Г. Юрченком бере участь в конкурсі і здобуває премію за проект житлового масиву «Промінь» у Харкові. У ті часи, коли ще не було досвіду комплексної забудови міст, це було не тільки новаторством, а й справжнім науковим пошуком.

Добре знаючи село і відчуваючи гостру необхідність поліпшення культурного обслуговування його жителів, Заболотний розробив у 1930 р. конкурсний проект сільського клубу на 1000 чол. Через два роки за його проектом у Дніпродзержинську зводиться Палац культури заводу ім. Дзержинського, а наступного, 1933 р. — будинок облспоживспілки у Вінниці.

Кінець 20-х — початок 30-х років був періодом невпинних сміливих пошуків. В республіці йшло інтенсивне промислове і цивільне будівництво, створювалися нові типи споруд, різноманітними були їх композиційні й конструктивні рішення. Складалася власна школа містобудівництва, до засновників якої належав і В. Г. Заболотний. На той час він уже був головним архітектором київського філіалу інституту «Діпроміст». У 1930—1933 рр. під його керівництвом розроблено генеральні плани розвитку Черкас, Дніпродзержинська, Кременчука та інших міст України. А 1934 р. Володимир Гнатович розробив генеральний план адміністративного центру Кривого Рога, а також районне планування Криворізького басейну в цілому, яке дістало урядове схвалення. 1934 р. столицю України з Харкова було перенесено до її стародавнього історичного центру — Києва, де в зв'язку з цим розгорнулося велике будівництво.

Серед численних архітектурних творів В. Г. Заболотного були визначні і навіть унікальні громадські споруди. І все ж кращою поміж них став будинок Верховної Ради УРСР у Києві, запроектований видатним зодчим і зведений під його безпосереднім керівництвом протягом 1936—1939 рр. Ця прекрасна споруда увійшла до золотого фонду нашого мистецтва. Високу честь зводити за своїм проектом будинок сесійного залу ЦВК України (з 1939 р. — Верховна Рада УРСР) виборювали тоді кращі архітектори. Переваги проекту Заболотного були одноставно визнані фахівцями і урядовою комісією. Зведено будино Верховної Ради в одній з наймальовничіших місцевостей Києва, в оточенні чудових парків, що стали прекрасним обрамленням цій вродливі споруді. Проте це місце було обране не лише за топографічними ознаками. У жовтні 1917 та січні 1918 р. тут билися повсталі робітники Арсеналу, у сусідньому парку ім. Ватутіна поховано сотні загиблих

¹ Історія українського мистецтва, т. 5, К., 1967, стор. 25.

цій борні. Отже, будинок Верховної Ради є водночас і спорудою-символом.

Автору проекту довелося розв'язати ряд дуже складних питань, особливо містобудівних. Здавалося практично неможливим узгодити відносно невелику за обсягом споруду Верховної Ради з величезним будинком Ради Міністрів УРСР. Важко було візуально врівноважити обидві споруди, які виходили на вул. Кірова. Та й сама вулиця, звужена в місці зведення будинку Верховної Ради, ускладнювала завдання архітектора, оскільки позбавляла можливості розмістити на ній головний вхід, як це зроблено в споруді Ради Міністрів. Саме це і визначило його місце з боку Жовтневої площі. А восьмиколонний портик бокового фасаду, що виходить на вул. Кірова, разом з куполом цього будинку, ефектно завершив перспективу вул. К. Лібкнехта. Висока майстерність і притаманна Володимирі Гнатовичу тактовність дали йому змогу так вкомпонувати нову споруду, що сусідні будинки не втратили своєї вагомості, а, навпаки, увійшли компонентами єдиного ансамблю, композиційною домінантою якого стала споруда Верховної Ради. Нелегко було авторові поєднати її в один функціональний та архітектурний комплекс з вибагливими формами і яскравими кольорами барочного стилю сусіднього Маріїнського палацу — пам'ятки архітектури XVIII ст. Відповідальною стала і прив'язка будівлі на місцевості, де будь-яка споруда і, навіть, кожен її елемент впливали на силует Києва з боку Дніпра та його лівого берега. Напруженим був пошук обсягово-планувального рішення споруди і особливо її архітектурного образу. Застосована автором традиційна ордерна система, що використовувалася зодчими різних епох, сприймається тут як цілком оригінальне рішення. Взятий Заболотним за лейтмотив архітектурної композиції споруди і модернізований ним корінфський ордер (на висоту всіх трьох поверхів) майстерно варіюється на бокових, задньому і головному фасадах. На останньому він має свій найбільший розвиток, що робить колонаду головного входу ще більш величною. В цій споруді гармонійно все: органічне поєднання з складними топографічними особливостями місцевості та історично сформованою її забудовою, пропорції будинку, масштабність його елементів і навіть фактура й колір. Синтез форми і змісту є наслідком таланту і високої майстерності її автора В. Г. Заболотного. Це — відносно невеликий триповерховий будинок. Компактний, сформований по суті одним обсягом, без подібнення його поверхами, вирішений крупномасштабним членуванням і в лаконічних формах, він сприймається не тільки монументальним, а й величним. Проте при всій його врочистості завдяки світлій тональності опорядження здається він водночас затишним і навіть інтимним. Дуже влучно про нього сказав О. П. Довженко: «Будинок наче запрошує зайти, порадитись...» В цілому ж доцільність обсягового рішення споруди вражає. Все це зробило її зразком високого архітектурного мистецтва.

Майстерно розв'язане автором і внутрішнє планування. Йому вдалося створити надзвичайно чітку систему розміщення всіх приміщень і цим самим підняти їх функціональну ефективність. Ми відчуваємо це одразу ж, зайшовши через головний вхід до центрального вестибюля. Це — двоярусне приміщення з природним освітленням в двох рівнях. Його парадні двобічні сходи і кулуари другого поверху сприймаються як одне ціле. Те саме можна сказати і про весь комплекс приміщень, що оточують зал засідань. Розміщений він на другому поверсі на перетині поздовжньої та поперечної осей симетрії і є центральним ядром композиційної схеми всієї споруди, що підкреслено відповідним членуванням і на її фасадах. В плані зал являє собою нерівносторонній

восьмикутник площею близько 650 м² і розрахований на 1028 осіб. Перекритий він світловим куполом, що спирається на 8 залізобетонних восьмигранних пілонів. Низом куполу служить плафон, опорою якому є архітектурно оформлена металева конструкція. Посередині плафона підвішено величезну кришталеву люстру. Великий і малий зали вирішені в світлій тональності. На противагу їм кулуари оформлені в так званому неаполітанському, тобто червоному тоні.

Увагу привертає також фойє 3-го поверху і, зокрема, його колонада та художньо кесонована стеля. Досконалістю відзначається архітектурно-художнє опрацювання автором інтер'єрів. Володимир Гнатович приділяв виняткову увагу кожній деталі, які в нього завжди були елементами великого задуму. Справжньою окрасою будинку стали найрізноманітніші за формами і конструкціями світильники, також розроблені автором. В опорядженні інтер'єрів ним були використані природний і штучний мармур, цінні породи дерева, кольорові та нікельовані метали, спеціальні гатунки гіпсу і фарб, кольорове і високоякісне скло, шкіра. В. Г. Заболотний вміло поєднав архітектуру, живопис і скульптурне ліплення, майстерно залучив до інтер'єрів мотиви українського декоративного і прикладного мистецтва. Ці мотиви ми спостерігаємо скрізь: в різьбленні по дереву і гіпсу, в інкрустаціях і художніх розписах, у скульптурно-орнаментальному ліпленні й карбуванні по металу і, навіть, у кольоровій гамі опорядження приміщень. Це одразу ж привертає нашу увагу ще на сходах, що ведуть з центрального вестибюля до залу. Бар'єри та поручні сходів вкриті рельєфом в українському народному стилі. А стелі сходових приміщень з боку Першотравневого парку автор прикрасив чудовим українським орнаментом геометричного малюнку. Традиційними для народно-декоративного мистецтва є і елементи малюнку, зробленого на стелях бокових кулуарів 2-го поверху. А в приміщенні буфету цього ж поверху зроблено орнаментальний фриз, оригінально скомпонований з поєднання ренесансних і українських декоративних елементів. Автор широко застосовував народні мотиви на дверях, ґратках, огороженнях і навіть на світильниках. Лейтмотивом вони стали і в декоративному оформленні залів. В інтер'єрі малого залу засідань зодчий вкомпонував широкий стіновий орнаментальний фриз, характерний для українського народного різьблення. Стеля цього ж залу оформлена композиційним орнаментом, до якого залучені мотиви класики, поєднаної з українським народним декором. Та найбільшого розвитку набрав цей архітектурний прийом В. Г. Заболотного у великому залі засідань. Використання різнокольорового скла в оформленні світлового плафона стелі надало їй вигляду народно-декоративного панно, дуже схожого з яскравою українською плахтою. А люстра, що розміщена в центрі цього плафона-панно, подібна до величезного соняшника, широко вживаного в українському мистецтві; він асоціюється тут з життєдайним сонцем. Під час реконструкції будинку Верховної Ради Володимир Гнатович ще більше збагатив його інтер'єри елементами народно-декоративного мистецтва. Таке поєднання класичного з народним здійснене автором з притаманним йому тактом і витонченим смаком. Все це разом зробило будинок Верховної Ради своєрідним і неповторним, який повною мірою відповідає своєму високому призначенню народного форуму Української РСР.

В. Г. Заболотний — визначний будівничий у справжньому розумінні цього слова. Будинок Верховної Ради був оригінальним і за інженерними ознаками, а його спорудження послужило новаторською школою для багатьох вчених і фахівців. Тут було застосовано величезне залізобетонне покриття, зроблено склоблокові вітражі на висоту трьох повер-

хів, вмонтовано механізовану вентиляцію. А під час реконструкції споруди з метою створення виразнішого силуету за ідеєю В. Г. Заболотного було піднято вище всю багатотонну конструкцію світлового купола. Все це характеризує Володимира Гнатовича і як знавця інженерних наук. Відчувається висока математична школа, яку зодчий пройшов свого часу в Київському художньому інституті у відомого вченого професора Д. О. Граве. Будинок Верховної Ради, цей чудовий витвір архітектурного мистецтва, одержав загальне визнання і став однією з кращих споруд нашої країни. За його зведення В. Г. Заболотному було присуджено Державну премію СРСР.

З 1940 р. В. Г. Заболотний — член-кореспондент Академії архітектури СРСР. Особливо напруженими були 1939—1941 рр., коли Володимир Гнатович працював на посаді головного архітектора Києва. Під його керівництвом було заплановано й почато реконструкцію багатьох кварталів старої забудови міста. У цей період В. Г. Заболотний звертається і до сільської тематики. Він створює проект колгоспного клубу, працює над новими типами сільського житла. Велика Вітчизняна війна перервала його творчі задуми, і до цієї теми йому вдалося повернутися лише 1943 р. в Башкирії та продовжити її вже на Україні в 1946 та 1949 рр.

Володимир Гнатович разом з дружиною Зінаїдою Миколаївною евакуювався в Башкирію. У цей час він працював над важливою державною проблемою створення спеціальних установок — демпферів — для виробництва безвипалювального (варочного) гіпсу і виготовлення на його основі безцементних конструкцій. Він розробив також проект житлового будинку за новою конструктивною схемою, який був затверджений евакуйованою до Уфи Академією наук УРСР як типовий. За цим проектом у башкирському місті Стерлітамаку протягом 1942—1943 рр. зведено понад 2 млн. м² житла. Цей вагомий внесок українського зодчого і вченого В. Г. Заболотного в загальну справу перемоги був відзначений урядовою нагородою. У той же час Володимир Гнатович керував відділом образотворчого мистецтва розміщеного в Уфі Інституту народної творчості і мистецтва Академії наук УРСР.

Входячи до складу Комітету по відбудові народного господарства України, який було організовано при АН УРСР, він звернувся до уряду з пропозицією створити детальний план відновлення міст і сіл Української РСР і взяв активну участь у його розробці. У 1943 р. зодчий створив ряд проектів житлових будинків для колгоспників на базі місцевих матеріалів. Того ж року Володимир Гнатович у складі спеціальної урядової комісії виїздив у визволені райони України з метою визначення обсягу і характеру відновлювальних робіт. Він обстежив Харківщину, Донбас, Криворіжжя.

У перші дні після визволення Києва він брав активну участь у розв'язанні проблемних питань по відновленню народного господарства республіки, дальшого розвитку її промисловості, енергетики, транспорту, сільського господарства. Будівництво стало однією з провідних галузей, що потребувала спеціального органу управління і координації. Саме з цією метою 1944 р. в республіці було створено філіал Академії архітектури СРСР, а в 1945 р. — Академію архітектури УРСР. Володимир Гнатович став її президентом. Під його керівництвом було створено цілу систему спеціалізованих науково-дослідних інститутів, на які покладалося проведення і координація наукових досліджень, прогнозування промислового і цивільного будівництва, розроблення нових типів споруд на основі прогресивних матеріалів і конструкцій. Академія архітектури УРСР, очолювана В. Г. Заболотним, за короткий час стала багатогалузевим науковим закладом; вона співробітничала з

численними науковими інститутами Радянського Союзу і країн народної демократії, брала безпосередню участь у закладанні підвалин будівельної індустрії в нашій країні.

Багатопланова творча діяльність В. Г. Заболотного була гідно оцінена. 1950 р. його обрано дійсним членом Академії архітектури СРСР, а 1953 — присуджено вчений ступінь доктора архітектури.

Володимир Гнатович не переривав у ці роки і своєї улюбленої справи — проектування. Він розробив проекти визначних споруд і цілих населених пунктів, в які вклав оригінальні ідеї та властиві йому почуття гуманізму і краси. 1944 р. Заболотний очолював творчу групу архітекторів у складі Г. Ф. Мілініса, П. Г. Юрченка, Н. Б. Чмутіної та В. І. Лазаренка, яка взяла участь у Всесоюзному конкурсі на забудову зруйнованого Хрещатика.

Син Переяславщини, а потім ушлявлений зодчий, не забував і свого рідного села Карані, для якого він розробив проект реконструкції. Сільська тематика, як і раніше, приваблювала В. Г. Заболотного, і через рік він разом з архітектором В. І. Лазаренком створив кілька проектів житла для колгоспників, які були втілені в життя. Повернувся зодчий і до свого улюбленого твору — будинку Верховної Ради УРСР. За урядовим завданням протягом 1945—1948 рр. він здійснював реконструкцію і добудову цієї споруди, органічно пов'язавши її з раніше ним створеним.

У 1948 р. В. Г. Заболотний створив проекти індустріально-збірних будинків для Донбасу, а в 1949—1950 рр. під його керівництвом розробляється і впроваджується на Дніпропетровщині проект збірного будинку на основі легких бетонів, розрахований для масового будівництва. Проектно-творчий діапазон В. Г. Заболотного розширюється. 1949—1950 рр. він у співавторстві з архітектором М. Г. Гречиною розробив проект генерального плану Виставки передового досвіду в народному господарстві Української РСР. Протягом трьох років (1952—1955) разом з архітекторами М. Г. Гречиною, В. Д. Єлізаровим і Н. Б. Чмутіною Заболотний працював над конкурсним проектом реконструкції площі Ленінського комсомолу. В. Г. Заболотний, В. Д. Єлізаров, Н. Б. Чмутіна, Л. Л. Красний та конструктор Д. І. Осовіщев розробили 1-й варіант проекту готелю «Дніпро», а ще через два роки — адміністративного будинку Укоопспілки, яка входила до раніш запроєктованого комплексу споруд генплану, орієнтованих на Хрещатик. Це була одна з перших громадських будівель, зведених з великогабаритних блоків.

Свою багатогранну обдарованість та високу майстерність Володимир Гнатович виявив і в дещо іншій галузі архітектурного мистецтва. У співавторстві зі скульпторами М. К. Вронським і О. П. Олійником у 1950 р. він створив для Переяслава-Хмельницького пам'ятник Богдану Хмельницькому, а через два роки разом з Н. Б. Чмутіною та Д. Н. Яблонським — конкурсний проект станції «Київська» для московського метрополітену.

Володимир Гнатович Заболотний знайшов шлях до мільйонів сердець людей і полишив по собі добру пам'ять і щиру до нього вдячність.

О. П. СИЛИН

Наш календар

70-РІЧЧЯ ГАЗЕТИ
«ВПЕРЕД»

22 грудня (4 січня н. с.) 1904 р. за ініціативою В. І. Леніна була заснована нелегальна більшовицька газета «Вперед».

В. І. Ленін та його однодумці величезного значення надавали пресі, яка була могутнім засобом політичного впливу на трудящі маси, важливим знаряддям пропаганди, агітації й організації серед них, виховувала їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму, відстоювала марксистсько-ленінське вчення і спрямовувала боротьбу робітників і селян проти царського уряду.

Першою загальноросійською газетою була ленінська «Искра», яка допомогла розгромити «економістів» та інших опортуністів, підготувала II з'їзд РСДРП, на якому була створена революційна марксистська партія, партія більшовиків.

Меншовики намагалися зірвати рішення з'їзду, захопити центри партії і повернути назад, до організаційної роздрібненості, гуртківщини і кустарництва. В листопаді 1903 р. ленінська «Искра» була захоплена меншовиками, які продовжували підривати устої партії. «Искра» з 52-го номера, після виходу В. І. Леніна з редакції, стала органом боротьби проти партії більшовиків, органом пропаганди організаційного, а потім і тактичного опортунізму. Розкольніцька, опортуністична діяльність меншовиків поставила партію перед тяжкою кризою. Вихід із становища, що склалося, більшовики вбачали в скликанні III з'їзду партії: *«Порятунок один — з'їзд. Лозунг його: боротьба з дезорганізаторами»*¹.

Важливу роль у розгромі меншовизму, підготовці III з'їзду РСДРП В. І. Ленін відводив центральному органу більшовиків. В серпні 1904 р. в Женеві В. І. Ленін приступив до організації видавництва, яке дістало назву «Видавництво соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна». Видавництво випустило значну кількість збірників та листівок, а також кілька праць В. І. Леніна («Земська кампанія і план «Искры», «До партії», «Заява і документи про розрив центральних установ з партією» та ін).

Слідом за тим В. І. Ленін почав підготовку періодичного органу більшовиків. Необхідність створення більшовицької газети розуміла більшість соціал-демократичних організацій Росії. Московський комітет засуджував меншовиків і підтримував В. І. Леніна та його літературну групу. «Московський комітет,— говорилося в резолюції,— обіцяє їй, з свого боку, всіляку допомогу для літературного видавництва»². Ризький комітет заявив: «Створене Бонч-Бруєвичем і Леніним видавництво є першим кроком. Об'єднана більшість повинна підтримувати це починання і розвинути його далі»³. Більшовики Одеси засудили дезорганізаторську діяльність меншовиків і підтримали літературну групу В. І. Леніна. «Ми вітаємо літературну групу Леніна і Бонч-Бруєвича,— писали вони,— висловлюємо їй своє цілковите довір'я і просимо поглиблювати і розширяти їх дуже продуктивну діяльність на користь революційної соціал-демократії»⁴. Такі резолюції ухвалили Петербурзький, Тверський, Катеринославський, Нижегородський та інші комітети.

Значну роль у скликанні III з'їзду партії і підготовці нового друкованого органу відіграла серпнева нарада 22-х більшовиків і конференції південних, північних і кавказьких комітетів (вересень — грудень 1904 р.).

На зборах більшовиків у Женеві 29 листопада (12 грудня) було остаточно розв'язано питання про видання газети «Вперед». До редакції газети ввійшли В. І. Ленін, В. В. Воровський, М. С. Ольмінський і А. В. Луначарський. Секретарем редакції стала Н. К. Крупська. Значну допомогу газеті подавали А. І. Єлізарова, Р. С. Землячка, С. І. Гусев, В. Д. Бонч-Бруєвич та ін.

Підготовка до створення газети «Вперед» була зв'язана з величезними матеріальними труднощами. 8 січня 1905 р. (26 грудня 1904 р.) Н. К. Крупська писала

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 167.

² Третій съезд РСДРП. Сборник документов и материалов, М., 1955, стор. 106.

³ Там же, стор. 124—125.

⁴ «Пролетарская революция», 1925, № 6, стор. 33.

Одеському комітету РСДРП: «Поки з грішми погано. Орган розпочато в борг... У них (меншовиків.— Т. С.) гроші, зв'язки, транспорт, техніка..., на їх боці всі плутаники, але... ми праві, і у нас буде все»⁵. Більшовицькі комітети Росії допомагали своїй газеті. Л. Рошин з Харкова 5 березня (20 листопада) 1905 р. писав до редакції: «Шліть швидше адресу для надсилки грошей»⁶. О. М. Горький переслав газеті «Вперед» 3 тис. крб.

Число робітничих кореспонденцій зростало з номера в номер. Н. К. Крупська у листі Костромській групі Північного комітету РСДРП у березні 1905 р. у зв'язку з цим писала: «Тепер ми стали одержувати дуже багато листів від робітників, що дуже і дуже нас радує; потурбуйтеся, щоб і робітники Північного краю писали нам і писали якомога більше»⁷.

Редакції «Вперед» вдалося налагодити зв'язки з місцевими організаціями, перевелими робітниками, революційними солдатами. Редакція щомісяця одержувала близько 300 кореспонденцій і листів з різних міст Росії: Петербурга, Москви, Баку, Курська, Томська, Києва, Риги, Одеси, Харкова, Варшави та ін. У вісімнадцяти номерах газети були надруковані кореспонденції з 70 міст Росії.

Газета «Вперед» стала гідним продовжувачем кращих традицій старої «Искры» і відіграла вирішальну роль у боротьбі з опортунізмом меншовиків, у скликанні III з'їзду партії.

Більшовицькі організації Росії з радістю зустріли вихід у світ газети «Вперед» і всіляко підтримували її. С. І. Гусев з Петербурга писав: «...я бачив тільки два номери і від обох... буквально у захопленні, перечитав усе по кілька разів. Зовсім у свою покійну матір «Искру», тільки незрівняно глибше, ширше, сильніше... Тепер ані на мить не може виникнути сумнів у тому, що перемога буде за партією, а не за гуртком зарубіжників-літераторів — дезорганізаторів. Партія відродиться — цьому краща гарантія «Вперед»⁸. Л. Р. Шаповалова з Одеси 23 (10) січня 1905 р. повідомляла: «Давно вже не читала нічого настільки цікавого (йдеться про «Вперед».— Т. С.), дух старої «Искры» дає надзвичайно бадьорий настрій»⁹. П. І. Кулябко 17 (4) січня 1905 р. інформувала, що на півдні із захопленням зустріли повідомлення про вихід «Вперед». Обіцяють всіляку підтримку і матеріальну також, незважаючи на те, що грошей там вкрай мало»¹⁰.

Одержавши підтримку місцевих соціал-демократичних організацій Росії, більшовики під керівництвом В. І. Леніна викривали опортунізм меншовиків і згуртовували робітників навколо своїх лозунгів. Розкольницька діяльність меншовиків у комітетах, відсунення прихильників В. І. Леніна від роботи викликали незадоволення і засудження їх з боку широких мас робітників. У вміщеній у газеті «Вперед» кореспонденції з Києва з цього приводу повідомлялося: «Маса вкрай незадоволена комітетом»¹¹. В обстановці дальшого розгортання революційних подій київські більшовики, керуючись настановами В. І. Леніна, на початку 1905 р. створили окрему групу «Вперед». В її організації брав участь член Бюро комітетів більшості М. М. Лядов, який перебував у Росії за завданням В. І. Леніна. Про створення в Києві окремої більшовицької групи Н. К. Крупська наприкінці лютого 1905 р. писала Одеському комітету РСДРП: «Майте на увазі, що в Києві створилася літературна група більшости, є техніка, будуть видаватися листівки, брошури і передруковуватися статті з газети «Вперед». Все це для більшовицьких комітетів»¹². Київська група підтримувала зв'язок з В. І. Леніном, редакцією газети «Вперед» і БКБ, розповсюджувала серед київських робітників одержувану з-за кордону більшовицьку літературу, газету «Вперед» і праці В. І. Леніна.

У Харкові під керівництвом ленінця Ф. А. Сергєєва (Артема) більшовики викривали угодівську тактику примиренців, вели боротьбу з меншовиками, встановили зв'язки з БКБ і більшовицькими організаціями інших міст. Вони ще раніше, ніж у Києві, створили більшовицьку групу під назвою «Харківська соціал-демократична група «Вперед», що організовувала регулярні кореспонденції в газету «Вперед».

В. І. Ленін пильно стежив за діяльністю більшовицьких комітетів і груп, допомагав порадами, підтримував людьми, учив бути пильними щодо підступів меншовиків. Праці В. І. Леніна, газета «Вперед», активна діяльність членів БКБ сприяли дальшому зміцненню більшовицьких комітетів і груп, зростанню впливу і авторитету серед робітничих мас.

⁵ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964, (далі — Переписка...), стор. 481.

⁶ Переписка..., стор. 539.

⁷ «Исторический архив», 1955, № 1, стор. 34.

⁸ «Пролетарская революция», 1905, № 2 (37), стор. 29.

⁹ Переписка..., стор. 494.

¹⁰ Там же, стор. 486.

¹¹ «Вперед», № 7, 21 (8) лютого 1905 р.

¹² «Пролетарская революция», 1925, № 7, стор. 21.

Газета «Вперед» сприяла революційній мобілізації трудящих Росії на героїчну боротьбу всіх національностей проти їх спільних ворогів — царизму і поміщиків. Вона вела боротьбу проти організаційного і тактичного опортунізму нової «Іскри» та її дійних натхненників із II Інтернаціоналу. Внаслідок наполегливої роботи більшовиків під керівництвом В. І. Леніна, газети «Вперед» і членів Бюро комітетів більшості за скликання III з'їзду висловилися 21 партійна організація з 28 соціал-демократичних комітетів, які мали право участі в роботі з'їзду.

III з'їзд РСДРП у резолюції відзначив видатну роль газети «Вперед» у боротьбі з меншовизмом, за відновлення партійності, у постановці і висвітленні питань, висунутих першою російською революцією в Росії, і висловив подяку редакції газети. З'їзд створив новий центральний орган партії — газету «Пролетарий».

Досвід газети «Вперед» і всієї більшовицької преси має велике міжнародне значення. Він вчить братні комуністичні і робітничі партії капіталістичних країн, а також колоніальних і залежних країн у своїй політичній діяльності, боротьбі проти реакційних режимів вміло використовувати пресу як свою найсильнішу зброю, як могутній засіб пропаганди й організації широких мас.

Т. Н. Степаненко

СЛАВНИЙ СИН РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

19 грудня ц. р. минуло 90 років з дня народження славного сина робітничого класу Чехословаччини, невтомного борця проти капіталістичного гніту, за перемогу влади трудящих і нове, соціалістичне суспільство

Антоніна Запотоцького. Народився він 1884 р. у с. Заколані, поблизу Кладно, в сім'ї кравця. Класова свідомість юнака формувалася під впливом його батька Ладислава Запотоцького, який брав активну участь у соціал-демократичному робітничому русі. В 16 років А. Запотоцький вступив до лав соціал-демократичної спілки молоді, а з 1902 р. він — член соціал-демократичної партії.

Велике значення для розвитку чеського робітничого руху мала російська революція 1905—1907 рр. У багатьох місцях Чехії відбувалися масові страйки, маніфестації, збори, мітинги, на яких робітники виступали проти соціального і національного гноблення, за свої політичні права.

Після закінчення строку служби в армії (1907 р.) А. Запотоцький працював секретарем крайової соціал-демократичної організації у Кладно, очолював профспілку, а пізніше став ще й редактором щотижневої газети «Свобода» — крайового органу соціал-демократичної партії.

Під час першої світової імперіалістичної війни А. Запотоцького було мобілізовано до австро-угорської армії.

З величезною радістю робітники і селяни, одягнені у військові шинелі, зустріли звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка «кинула іскри в усі країни світу»¹ й відкрила нову еру в історії людства.

Сили міжнародної імперіалістичної реакції робили все для того, щоб принизити значення ідей Великої Жовтня, загальмувати їх вплив на трудящих. Але світло Жовтневої революції не можна було загасити... По всьому світу лунали слова: «Революція, Ленін». Вони діяли як лакмус: викликали класове розмежування, ставили по різні боки барикад експлуатованих і експлуататорів — пролетаріат і буржуазію»².

У жовтні 1918 р. внаслідок класових битв розвалилася Австро-Угорська імперія, на руїнах якої утворилися самостійні країни. Серед них була й буржуазна Чехословаччина.

Повернувшись з імперіалістичної війни, А. Запотоцький активно включився у революційний рух пролетаріату. Він очолив ліве крило соціал-демократичної партії у Кладно, яке користувалося великим впливом серед пролетаріату, борючись за створення Рад робітничих депутатів, за перемогу влади трудящих. У процесі розгортання класових битв відбувалася дедалі більша диференціація і в рядах соціал-демократів. Ліві, революційні сили виступали проти реформістської, зрадницької діяльності опортуністів.

7 грудня 1919 р. ліве крило соціал-демократичної партії скликало в Празі конференцію, на якій рішуче критикувалася політика правоопортуністичних лідерів,

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 41.

² Антонін Запотоцький. Пам'ять про Леніна. — Спогади про Володимира Ілліча Леніна в п'яти томах, т. 5, К., 1972, стор. 294.

висловлювалася думка про необхідність об'єднання всіх революційних сил країни. З того часу революційна фракція, що створилася у Чехословацькій соціал-демократичній партії, стала називатися Марксистською лівою.

Керівництво Марксистської лівої, зокрема Б. Шмераль, А. Запотоцький та інші, проводило велику роботу по мобілізації трудящих проти підступних планів міжнародного імперіалізму, на захист завоювань Великого Жовтня. Значну увагу приділяло воно вивченню досвіду та налагодженню зв'язків з Ленінською партією, Комуністичним Інтернаціоналом.

У липні 1920 р. як делегат від Марксистської лівої Чехословацької соціал-демократичної робітничої партії А. Запотоцький виїхав у Країну Рад для участі в роботі II конгресу Комінтерну, а 18 серпня того ж року серед інших делегатів був разом з Ванеком на прийомі у В. І. Леніна³. Під час розмови з А. Запотоцьким Володимир Ілліч цікавився розстановкою класових сил у Чехословаччині, становищем у робітничому русі, давав цінні поради щодо практичної діяльності революційних сил у процесі організаційної та ідейно-виховної роботи серед широких народних мас. «Товариські поради Леніна, його зустрічі з Богуміром Шмералем, Антонієм Запотоцьким, Карелом Крейбіхом, іншими чехословацькими комуністами,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у промові на XIV з'їзді КПЧ,— відіграли історичну роль у формуванні КПЧ—бойового авангарду чехословацького робітничого класу»⁴.

Бесіда з вождем світового пролетаріату відіграла важливу роль у формуванні революційного світогляду А. Запотоцького. «Ніколи не забуду,— писав він,— своєї першої зустрічі з товаришем Леніним... Звичайна людина. В ній нема нічого особливого. Але ця звичайна людина по-новому спрямовує історію людства»⁵. Про поїздку до Країни Рад, роботу II конгресу Комінтерну він написав статтю, яку було опубліковано в газеті «Свобода».

За активну участь у загальному грудневому страйку (1920 р.) А. Запотоцького було заарештовано й засуджено до 18-місячного тюремного ув'язнення.

Практика класової боротьби переконувала пролетаріат у необхідності зміцнення єдності своїх рядів, створення партії нового типу. 21 травня 1921 р. на установчому з'їзді було створено Комуністичну партію Чехословаччини, що знаменувало величезну перемогу марксизму-ленінізму над опортунізмом у чехословацькому робітничому русі.

У березні 1922 р. після звільнення з тюремного ув'язнення А. Запотоцького було обрано Генеральним секретарем ЦК КПЧ. Займаючи керівні партійні посади, він проводив велику організаційну та ідейно-виховну роботу серед трудящих, приділяв постійну увагу згуртуванню рядів пролетаріату та його організації. «Я назавжди запам'ятав... ленінські слова про єдність профспілкового руху»⁶,— писав він у своїх спогадах про зустріч з В. І. Леніним.

У листопаді 1925 р. трудящі Чехословаччини обрали А. Запотоцького депутатом національних зборів від КПЧ. На цій посаді він перебував з 1925 по 1938 рр. Тут А. Запотоцький неодноразово виступав з промовами, в яких викривав антинародну суть внутрішньої і зовнішньої політики правлячих кіл буржуазної Чехословаччини. Разом з К. Готвальдом, Й. Гекеном, Я. Швермою та іншими керівними діячами КПЧ він проводив велику роботу по пропаганді серед пролетаріату ленінської теоретичної спадщини, успіхів соціалістичного будівництва в Радянському Союзі.

Важливе місце у багатогранній діяльності А. Запотоцького займає боротьба проти реформізму, за єдність рядів пролетаріату. Вирішальне значення для перемоги марксистсько-ленінської стратегії і тактики в чехословацькому робітничому русі мав V з'їзд КПЧ (1929 р.). До складу нового керівництва партії, очолюваного К. Готвальдом, було обрано й А. Запотоцького.

У 1929 р. А. Запотоцький—Генеральний секретар червоних профспілок. Він брав активну участь в організації страйкових виступів пролетаріату, мітингів і демонстрацій; у численних працях закликав «мобілізувати всі сили робітничого класу на спільну боротьбу проти фашизму»⁷.

А. Запотоцький був учасником II, IV, VI і VII конгресів Комінтерну. На останньому (1935 р.) його було обрано кандидатом у члени Виконкому Комінтерну. В 1928 р. на IV конгресі Профінтерну він увійшов до складу Виконкому цієї організації.

Наприкінці 30-х років буржуазні власті посилили переслідування КПЧ, а потім і зовсім заборонили її діяльність. У цих складних умовах А. Запотоцький був змушений перейти на нелегальне становище.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 657.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 340.

⁵ Антонін Запотоцький. Назв. праця, т. 5, стор. 296.

⁶ Там же, стор. 297.

⁷ Antonín Zápotocký. Za revolučnu jednotu odborov. Zo statí i projevo, Bratislava, 1973, стор. 86.

В квітні 1939 р. його заарештувало гестапо. Протягом шести років мужній революціонер перебував у тюрмах та концентраційних таборах. Фашисти робили все, щоб зламати волю борця за інтереси трудящих. Однак він витримав нелюдські знущання гітлерівців, показував приклад мужності й відваги, твердо вірив сам і вселяв упевненість в інших у неминучості краху фашизму. Народи багатьох європейських країн, у тому числі й Чехословаччини, з радістю зустрічали свою визвольницьку від фашистської тиранії — героїчну Радянську Армію.

Повернувшись до Чехословаччини, А. Запотоцький активно включився в боротьбу за здійснення соціалістичних перетворень у країні. Комуністична партія, робітничий клас, всі трудящі виразили йому високе довіря, обравши в червні 1945 р. головою Центральної Ради профспілок, депутатом тимчасових, а потім установчих національних зборів⁸.

У лютому 1948 р. внутрішня реакція при активній допомозі міжнародного імперіалізму виступила проти революційних завоювань трудящих. У цей надзвичайно складний час Комуністична партія на чолі з Клементом Готвальдом мобілізувала робітничий клас на рішучу відсіч реакції. Велику роботу в цьому напрямку проводив А. Запотоцький. Перемога над реакційними силами відкрила перед трудящими Чехословаччини шлях до будівництва соціалістичного суспільства.

В червні 1948 р. К. Готвальд став президентом Чехословаччини, А. Запотоцький — прем'єр-міністром. На цій високій посаді він віддавав усі свої сили, знання, величезний досвід справи служіння своєму народові.

З перемогою народно-демократичного ладу почався новий етап у розвитку братерської дружби радянського і чехословацького народів. «Між нашими країнами», — зазначав А. Запотоцький, — виникли зовсім нові, соціалістичні відносини, які в історії людського суспільства до цього часу ще не існували, відносини рівноправності, невтручання, взаємної поваги, всебічного співробітництва і братерської допомоги»⁹.

У березні 1953 р. після смерті К. Готвальда Національні збори обрали А. Запотоцького президентом Чехословацької Республіки. Це було виявом високого довір'я трудящих до славного сина робітничого класу, за інтереси якого він боровся все своє свідоме життя. Помер президент 13 листопада 1957 р.

А. Запотоцький — автор ряду художніх творів («Світанок», «Повстануть нові бійці», «Бурхливий 1905 рік», «Червона заграва над Кладно»), в яких відображена історія революційного пролетарського руху в Чехословаччині.

Глибока переконаність у перемозі ідей марксизму-ленінізму, нерозривний зв'язок з народом, розуміння його потреб і сподівань, боротьба за згуртування лав робітничого класу і всіх трудящих проти капіталістичного гніту, за соціалізм, неухильне відстоювання принципів пролетарського інтернаціоналізму, братерської дружби народів — такі головні риси інтернаціоналіста-ленінця А. Запотоцького.

О. В. Хланта

⁸ «Правда», 15 листопада 1957 р.

⁹ «Правда», 1 лютого 1957 р.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ТУТ БИЛИСЯ ТІЛЬКИ ГЕРОІ *

ВИСТОЯЛИ

Наші солдати спробували було підібрати поранених німців. Але гітлерівці намагалися їх знищити, вважаючи за краще, щоб вони загинули, ніж щось розповіли росіянам. Не встигли Василь Лісовий і Мамед Шамхалов вискочити з окопу, як поруч з ними розірвалася міна. Бійці розпласталися на землі. Друга міна лягла правіше від них.

— Ну, коли вони, гади, так із своїми пораненими розправляються,— промовив Лісовий,— то що ж вони роблять з нашим братом?

— Хіба не знаєш? — сердито сплюнув Шамхалов.— Катують.

— Та це ж звірство — вбивати того, хто гине,— обурився Лісовий.

— Безперечно, звірство. А на звірів одна управа — знищувати їх,— сказав скоріше сам до себе Шамхалов.

— Все це правильно, але зараз треба рятувати поранених,— немовби нагадав Лісовий.

— Маєш рацію,— погодився Шамхалов.

— Встали,— підводячись, сказав Лісовий,— рачки не звик ходити.

І вони побігли до пораненого. Поклавши його на плащ-палатку, солдати кинулися до свого окопу. Міна крякнула поруч, обдавши їх полум'ям, димом, осколками і грудками землі. Німець, який зрозумів, що росіяни його рятують, пересильюючи біль, тримався за плащ-палатку. Але раптом він обм'як і став набагато важчим, ніж був раніше. Кров забарвила його штани вище колін. Фашисти намагалися добити його, аби росіянам не дістався «язик». Шамхалов, припадаючи на ліву ногу, і Лісовий, у якого безсило висіла ліва рука, вже вскочили до себе в окоп. Ще одна міна розірвалася там, де вони були хвилину тому. Осколки, злісно просвітивши, вп'ялися у свіжу глину бруствера, не завдавши нікому шкоди.

— Живі? — зрадівши поверненню товаришів, вигукнув Павло Титков.— Понесло ж вас за цим фріцем. Самі могли там залишитися.

— Справа не у фріці,— обмацуючи поранену руку, промовив Лісовий.— Не знаю, як там хто, а я не можу спокійно дивитися на поранену людину, що мучиться.

— Так це ж ворог. Він би, гад, якби ти попався йому на мушку, не задумуючись, продірявив би твою голову.

— І я зробив би це саме, якби він ішов на мене із зброєю. Здається, ти бачив, адже не гуляв я, коли гітлерівці наступали.

— Звичайно, в бою всі на виду.

— Ну, й годі, закінчимо на цьому. Пораненого треба перев'язати. Фріц стане у пригоді нам. Мабуть, знає багато. Розуміє ж, певне, що ми його від смерті врятували.

— Повітря! — пролунало над окопом.

Лісовий і Титков, перев'язуючи пораненого, не помітили, як з-за Мисхако виринула низка ворожих літаків. Вибраючі цілі, вони зловісно закружляли над пошматованим клаптиком землі. Те, що літаки відразу не пішли на зниження, свідчило, що гітлерівці цього разу почнуть бомбити не весь плацдарм, а тільки ті його ділянки, на яких їм чинився найбільший опір під час атаки.

— Зараз нам відпустять на всю котушку,— глянувши на небо, промовив Лісовий.— Осіклася сволота на землі, тепер силкується зірвати своєю злість з повітря.

— Схоже на те, що й справді цілять по нас,— згодився Титков.— Давай сховаємо фріца в щілину. А то вийде, що даремно старалися: оніміє наш «язик».

— В укриття,— вигукнув командир взводу лейтенант В. І. Соломкін.— Вогонь по повітряних цілях.

Команду було подано вчасно. Літаки, витягнувшись в одну лінію, пішли в піке. Гуркіт, курява, дим, тріск дерева там, де прямим влученням бомба пробила накат на земляниці,— все злилося воедино, важкою хвилею навалилося на людей. Їх підкидало вибуховою хвилею, їхні груди стискувало гаряче повітря, барабанні перетинки

* Закінчення. Початок у № 11.

рвали жакливі звуки вибухів, очі сліпили яскраві спалахи, їхні тіла присипало землею. Але думка бійців працювала чітко. «Малоземельці» були солдатами 1943 року — року, коли наша армія, витримавши і відбивши всі натиски гітлерівської військової машини, почала завдавати їй нищівних ударів.

Найбільше від бомбардування потерпіла 107-а бригада морської піхоти, яка нещодавно відбила чергову атаку гітлерівців. Десятки вбитих, сотні поранених, майже всі контужені, оглухлі, обгорілі. Але більшість захисників плацдарму лишалася в строю.

Сплывуючи і чортихаючись, з укриття вибиралися Лісовий, Шамхалов, Титков. — І де він, гад, стільки бомб бере? — лаявся Титков. — Вважай, тільки за сьогоднішній день цілий ешелон на нас звалили.

— Де бере? — вів далі Шамхалов. — Цього добра він по всій Європі назбирав. На кожній бомбі є марка, по якій видно, де її зроблено, та нам ніколи їх розглядати. — Вибухне перед носом — побачиш цю саму марку, — пожартував Лісовий. — Та наша справа — не марки бомб вивчати, а літаки збивати. Тоді і з бомбардуванням полегшає.

Цього дня бомбардувальники більше не прилітали. Над плацдармом стояла дзвінка тиша. Ні надсадного виття літаків, ні роздираючого душу вищання стабілізаторів бомб, ні реву сирен. Мовчали гармати і міномети. Не чути було і ричання автоматів чи кулеметів. Надвечір з-за Мисхако виринув німецький літак-розвідник, двофюзеляжний «Фокке-Вульф» — «рама», як його охрестили наші солдати. Літак проплив над «Малою землею», пройшов вздовж берега в напрямку Новоросійська, повернувся назад, оглянув наш передній край і зник за горою. Розвідникові, очевидно, нічого не вдалося виявити, бо слідом за цим не відбулося ні авіаційного нальоту, ні артилерійського обстрілу.

...Солдати готувалися до нового бойового дня. Вони ремонтували окопи, поглиблювали щілини і ходи сполучення, підносили боеприпаси. Під прикриттям ночі на передній край прийшли сапери. Вони мінували підступи до наших окопів.

Захисники плацдарму розуміли, що тільки міцна оборона є гарантією неприступності наших позицій.

— Не земля, а одна біда, — викидаючи пісок, що сипався із стін окопів, говорив Шамхалов. — Який це окоп? Могила.

— Кращої нема, — сказав кулеметник Катеринич. Це був латвій, досвідчений солдат. В колгоспі працював бригадиром, обирався секретарем парторганізації. Сюди, до «Малої землі», пройшов від самого кордону. Про бойові діла думав, як про важкі, але неминучі. — Землю для бою не вибирають. А ось використати її розумно — наше завдання.

Так думали солдати, так думали їх командири, від лейтенанта — командира взводу В. І. Соломкіна, до командуючого десантним корпусом генерала О. А. Гречкіна і начальника політвідділу корпусу полковника А. І. Рижова.

І всі приходили до одного висновку: сьогоднішнє бомбардування «Малої землі» — одна із спроб з ходу скинути десант у море. Очевидно, вона не остання, може повторитися і завтра. Не виключені й інші спроби знищити плацдарм на південний захід від Новоросійська. Це будуть бої, в яких підсумок може бути тільки один — рух вперед, визволення Новоросійська, а потім — Тамані і Криму.

ВАЖКА СПРАВА — БОЄПОСТАЧАННЯ

На «Великій землі» — в Сонцедарі і Кабардинці, в Геленджику і Шесхаріку — там, де перебували штаб, командний пункт, тили і бази 18-ї армії, яка послала свої ударні сили на «Малу землю», у ці години йшла напружена робота. Десант стояв непохитно. Але, щоб «малоземельці» так само мужньо витримали всі натиски ворога, їм потрібна була всебічна допомога.

Солдат, навіть притиснутий до моря, стійкий в обороні тоді, коли він в усьому відчуває міцну і дбайливу руку підтримки. Така підтримка особливо потрібна в справі евакуації поранених, контужених і хворих.

У квітні після авіаційних нальотів кількість поранених набагато зросла. Вони заповнили всі підвали винрадгоспу, їх переховували в капонірах берегових батарей. Поранені лежали в ходах сполучення і бліндажах. Здатних пересуватися звели до берега, і тепер вони до приходу сейнерів розташувалися під кручею. Чекати важко. Саднять рани, нестерпно хочеться пити, морозить від втрати крові і нічної прохолоди, а тут ще й стрільба дошкуляє. Методична, розрахована на вимотування нервів. А сейнерів усе нема й нема. Нарешті, вдалині, з боку Кабардинки, почувся розмірений гуркіт моторів. Він був такий спокійний і мирний, цей говір працюючих дизелів, що ним мимоволі заслухалися всі, хто був на причалі.

І зразу ніби відсунулися кудись далеко-далеко і війна, і бомбардування, і необхідність вантажити під вогнем понівечених залізом людей. Згадувався суто буденний, мирний час, коли ось так, гуркочучи моторами, з темряви виходили ці ж сейнери, доверху навантажені рибою. Їх зустрічали дружини рибалок, дівчора. А коли сейнери причалювали до берега — не було кінця розповідям про пережите в морі,

жартам і радісному сміху. Раділи люди всьому — і доброму уловові, і сонячному дню, проведеному в морі, і зустрічі з рідними, і просто тому, що живуть на землі, користуються дарами моря, мають сім'ї і змогу дати їм притулок, їжу і свідомість щастя.

Але тепер сейнери зустрічали інакше. Не встиг стукіт їх моторів долинути здала, як на Мисхако з завиванням потяглися ворожі літаки. Величезні люстри — фосфорні бомби на парашутах — відразу ж освітили широку гладінь Цемеської бухти. Стало видно як вдень. Просвістів снаряд і, піднявши високий стовп води, глухо вибухнув недалеко від головного сейнера. Пристрілка почалася. Суденця, вижимаючи всі сили із своїх двигунів, мчали до берега: порятунок — під прибережною кромкою. Там «мертва зона», туди не завжди залітають навіть міни. І судна, розсилаючись рідким цепом, переборюючи круту хвилю прибою, буквально на її гребені, ніби стрибаючи через мілини, добиралися до берега.

Розвантаження людей, боєприпасів, продовольства організоване чітко, відпрацьоване в усіх деталях. І хоч обстріл вносить свої корективи, воно йде швидко, споро, без шуму і метушні. Кожен розуміє: чим злагодженіше пройдуть вивантаження і навантаження, тим більше шансів лишитися в живих і тим, хто прибув на «Малу землю», і тим, хто сьогодні має виїхати.

На розвантаженні працюють «тиловики». Вони не на передовій, не в окопах. Але аж ніяк не скажеш, що не під вогнем. На землі — там чи то в окопі, чи то в щілині — можна сховатися під час обстрілу або бомбардування. А тут — на причалі — голо, як на долоні. Там, на передньому краї, можна переждати артилерійський чи повітряний наліт. Тут — ніяк. В момент найнапруженішої роботи і починається найжорстокіший обстріл.

Ось в таких умовах і працюють трудівники «тилу».

— Хлопці, бігом розвантажувати міни, — гукає командир відділення розвантаження старший сержант О. І. Чумаков. — Ставай ланцюжком, я подаю, — лунає його голос уже з мотобота, на борту якого височить штабель ящиків.

Бійці вишиковуються ланцюжком. І важкі ящики переходять із рук в руки. У спокійній обстановці тут є що і двом нести. Але під час обстрілу люди не помічають ні ваги ящиків, начинених «огірками», як прийнято на фронті називати міни, ні того, що, впусти ненароком такі «огірки» або зачепи міцніше за борт судна, — від тебе і від ланцюжка не залишиться й сліду.

— Сьогодні багато привезли, — глянувши на штабель ящиків, говорить літній вусатий солдат М. П. Воловик. — Дивись, до світанку і не впораємося з розвантаженням. А міни краще потрібні!

— Впораємося, — заспокоює його боєць Дмитро Шонія. Він у «тилу» випадково. Після поранення залишився на «Малій землі». Шонію можна сказати, «пощастило». Під час бомбардування він не встиг вскочити в щілину, як бомба розірвалася поруч з окопом. Величезний осколок пройшовся по спині солдата, що стояв в окопі, втиснувшись головою у виріз бруствера для стрільби з гвинтівки. Мить — і бійця немовби хтось роздягнув: злетіла шинель, зідрані гімнастюрка і натільна сорочка, а з нею... і шматок шкіри. І ось Шонія «одужує». Він прикомандирований до відділення, що працює на розвантаженні кораблів.

— Натискуй, товариші, веселіше! — з мотобота подає голос Чумаков. — Ще разок розмахнемося, і справі кінець.

Коли раптом сніп вогню на кормі. Схопившись за груди, Чумаков осідає на ящики з мінами.

Осколок пробив серце бійця. Було поранено ще двох солдат. Убитого й поранених винесли з мотобота й поклали під скелею.

Міни не вибухнули. Порядок в ланцюжку, що розвантажував суденце, швидко відновився.

І знову вибух. Снаряд розірвався поряд з мотоботом.

— Ящик бери, — крикнув Шонія Воловику, який стояв біля нього. — Швидше, бо впушу, вибухнуть. Бачиш, ці гади вбили мене.

Воловик схопив ящик з мінами. Знесилений Шонія падає у воду, але його підхоплюють солдати і виносять на берег. Боєць глибоко зітхнув, ніби намагаючись цим повернути життя. Але воно вгасало в цьому молодому, повному сил тілі завжди веселої людини.

— Хороший був хлопець, — знімаючи шапку, промовив Воловик. — Герой. Смертельно поранений удержав ящик з мінами і тим врятував і нас від загибелі.

— Скільки таких чудових хлопців гине кожного дня, — теж знімаючи шапку, сказав солдат Безхлібний, що стояв поруч з Воловиком. — Але у нас і мертві допомагають воювати. Ось тому ми і переможемо.

— Обов'язково переможемо, — підтримав його Воловик.

Розвантаження продовжувалося. Вже знято ящики з боєприпасами, перенесено мішки з крупами і картоплею у склади, викопані в крутому березі, вже пішло ходами сполучення нове поповнення — солдати, які багато чули про «Малу землю», а тепер побачили, яка вона є насправді. Кораблі, неначе баскі коні на прив'язі, під-

скакують на хвилях, що б'ються об берег. Їх команди — чорноморські моряки, тримаючи заведеними мотори, почали приймати поранених. Треба бути завжди готовими, витиснувши все, що можуть дати сталеві серця їх невеличких суденечь, рвонутися в море, в рятівну темінь.

Темрява ж і море так само сповнені смертельною небезпекою. Всюди стають швидкохідні німецькі сторожовики. На всьому протязі від Мисхако до Геленджика плавають, ховаючись у морських глибинах, ворожі підводні човни, перед якими сейнери беззахисні. Не те, що торпеди, досить кількох пострілів з гармати — і дерев'яна посудинка, охоплена полум'ям, гине. І все-таки, незважаючи на це, німецькі підводники сторожко наближаються до сейнерів і мотоботів. Раніше багато фашистських моряків поплатилося за самовпевненість життям. Росіяни небезпечні навіть тоді, коли йдуть на дно. Недивно, що гітлерівським підводникам доводиться ховатися від влучних пострілів за сталеві стіни своїх човнів і тоді, коли радянських бійців уже поглинає вода.

...Сейнери вже відійшли від берега, забравши поранених, здатних пересуватися без сторонньої допомоги. Мотоботи ще стоять у «мертвій зоні». На них переносять тяжкопоранених. Їх укладають прямо на дно: там безпечніше. Якщо почнеться обстріл, осколки пронесуться над ними. Та й вітер не так проймає. Навантаження йде у кілька потоків. Перевалившись через борт, люди влаштувуються зручніше, притулившись до ребристої стінки суденця. Швидко, без зайвих слів діють бійці. Та й ніколи говорити: на розвантаження і навантаження відведено хвилини. Підганяє й обстріл. Надокучливий своєю тудою, прямо несамовитою безперервністю, він виводить з рівноваги навіть тих, хто шойно з окопів. На щастя, більше попадань у судна немає. Але чи буде так благополучно після відліття? Кажуть, що при артилерійському обстрілі закритих об'єктів імовірність влучання в ціль невелика. Нібито навіть підраховано, що із сотні снарядів тільки один попадає в ціль. Як там рахували теоретики артилерійських стрільб, невідомо, але хіба знаєш? Може, це летить той самий сотий...

Мотобот, вщерть заповнений людьми, почав повільно сповзати з піщаної мілини. Ніхто не чув, як просвітіла міна. Розірвалася вона на кормі. Попавши в залізу стінку судна, обдала осколками людей, що були поблизу, ніби бритвою, зрізала руку матроса, який стояв біля керма, поранила в плече солдата з забинтованою головою. На щастя, мотори працювали справно, і, переборюючи накатну хвилю, виводили посудину в море. Поруч розірвалася ще одна міна, але вона не завдала ніякої шкоди.

Флотилія швидко йшла на південний схід, туди, де вже світліло над горами. Вдалинні промені сонця, що сходило, золотили засніжені вершини Головного Кавказького хребта. А тут ще була ніч. Темрява після вибухів снарядів і мін, після того, як в небі згасли «світляки», стояла особливо густа і непроглядна. Але люди раділи їй: вона прикривала їх від ворога, що рискав у морі.

ВОРОГ ПРОРАХУВАВСЯ

Ранок 17 квітня почався як звичайно. Зі сходом сонця гітлерівці почали сильний артилерійський обстріл нашого плацдарму. О 6-й годині 30 хвилин з-за Мисхако з'явилися перші ворожі літаки. Цього дня в авіаційній атаці на «Малу землю» брали участь 1074 гітлерівські літаки, в тому числі 361 бомбардувальник, 71 штурмовик, 401 пікіруючий бомбардувальник, 206 винищувачів і 4 винищувачі танків. Вони скинули кілька тисяч бомб на наші бойові порядки.

Та, незважаючи на таку силу удару, бійці «малоземельці» витримали його, не зробили і кроку назад, навіть, більше того, знищували ворожі машини.

— Летять, гади, — дивалечись угору, промовив бронейник Панас Смішко. — Знову наші душі витрушуватимуть.

— Душі — це ще нічого, а от коли всього тебе з шкіри витрусять, буде гірше, — невесело всміхнувся, допалюючи самокрутку, кулеметник Єгор Куркін. — Схоже, що сьогодні вони хочуть нас остаточно докінчити. Бач, як рано прилетіли.

Подавати команду: «Повітря!» потреби не було. Всі, хто був на «Малій землі», бачили наближення літаків. Кожний здавав собі справу в тому, що настають хвилини найтяжчих випробувань. І всі стежили, куди націлюють удари ворожі бомбардувальники. Було ясно: зараз почнеться таке, від чого знову ходором заходить земля, рушитимуться вже зруйновані будинки, у тріски перетворяться пні, що колись були деревами. Звичайно, не обійдеться й без жертв. Солдати розуміли це. Але в них не було почуття страху, розгубленості, ніхто не метушився, не поспішав в укриття. Навпаки, бійці готували зброю, щоб вогнем зустріти ворога.

— Ти, здається, збирався помірятися силами з фашистськими асами? — звернувся до Смішка Куркін.

— Збирався. А тепер починаю бій, — досилаючи патрон у приймач протитанкової рушниці, відповів той. — І будь певен: фріц, що потрапить на мушку, скоро дізнається, яка на смак наша «Мала земля».

— Тоді і я почну з свого кулемета смалити, — підтримав бронейника Куркін.

— Тільки я залишаюся без роботи,— невесело посміхнувся Сахашвілі.— Я свого «Максимку» в руках не втримаю, а на зенітку переобладнувати його ніколи.

Тим часом гітлерівські бомбардувальники, витягуючись зловісно низкою, пішли в піке. Рев моторів, дзвінке вищання стабілізаторів бомб, які ринулися вниз, тріскіт кулеметів, ухання розривів, що здіймали фонтани чорної землі,— все змішалось в хаосі звуків, від яких хололо душа. Літаки скидали свій вантаж де попало. Рاپтом один з них, з другої трійки, почав стрімко наближатися до землі. Мить— і оглушливий вибух потряс повітря. Полум'я і клуби чорного диму знялися неподалік від щілини, з якої стріляли по ворожих літаках Смішко з ПТР і Куркін — з «дегтярєва». А бомбардувальники все пікірували й пікірували. Вони розділилися на три напрями. Праве крило, що заходило з боку Цемеської бухти, обрушило свій удар на Станичку, район причалів рибозаводу і будинок колишньої радіостанції. Літаки середнього напрямку— на центр нашої оборони, по висотках від будинку радіостанції до «Долини смерті», а ліве крило— в районі гори Колдун, змітаючи з лиця землі залишки колись густого букового лісу на схилах Мисхако.

Понад сто п'ятдесят ворожих літаків терзали маленький клаптик землі. Все, що здатне було горіти,— палало, все, що можна було висадити з повітря,— рушилося. А ось люди витримували, лякаючи ворога не тим, що збивали його літаки, а тим, що в справжньому пеклі вони лишалися живими і, що найнезбагненніше, відстрілюючись, холоднокровно вели бій.

Окопом, падаючи на дно під час вибуху бомб, до Смішка пробрався командир взводу лейтенант М. О. Соломатін.

— Чудово ви розправляється з фашистом,— промовив він, розглядаючи солдата, ніби вперше бачив його.— Продовжуйте вести вогонь з протитанкової рушниці. Це добрий приклад для інших. Та й фріци, покуштувавши вашого гостинця, не так нахабно лізтимуть на нас.

— Старатимуся,— відповів Смішко.— Тільки патронів підкиньте, у мене тепер подвійна витрата їх— і на танки, і на літаки.

— За боеприпасами затримки не буде, доставимо. А вам, товариші, всім порада: дійте так, як бронебійник Смішко.

— Є діяти так, як бронебійник!

В цей час страшенний вибух, ніби хтось обрушив на землю всі громи, потряс її. Бомба, вагою не менше тонни, розірвалася за кілька десятків кроків від сміливців. Вогняно-чорне покривало заслало і щільну, з якої Смішко стріляв по літаках, і зруйновані окопи, і ходи сполучення. Вибухова хвиля вдарила людей в землю, обпалила їхні обличчя і руки. Одяг задимів, запахло горілою вогню.

Кілька хвилин люди не могли вимовити ні слова. Вони намагалися дихнути, але легені, ніби спресовані, не вбирали повітря. Губи ворухились, але не чути було жодного звуку. Оглушені бійці не могли розібратися, що вони говорили один одному. Проте найдивовижнішим за все було те, що ніхто з них не був поранений. Всі, хоч і через силу, піднялися, спробували випрямнитися. Нили кістки рук і ніг, не розгиналася спина, важко було повернути голови. Поступово почали розрізнятися звуки. І гуркіт бою знову нагадав про себе.

Перша хвиля бомбардувальників пішла через Абрас-Дюрсо— на захід. Але не встигли люди перепочити, як з боку моря почулося надсадне гудіння. Нові ескадрильї гітлерівських бомбардувальників заходили в піке.

З 17 квітня 1943 року протягом кількох днів гітлерівці жорстоко бомбардували «Малу землю». Розрахунок німецького командування був простий: знищити все живе. А коли десь хтось залишиться, вселити в нього думку, що він приречений на цьому кам'янистому, обпаленому і сотні разів переораному бомбами і снарядами клаптику землі. Зазнавши невдачі у спробах з ходу ліквідувати плацдарм на південь від Новоросійська, фашисти вирішили задавити наш десант вогнем і металом.

Але це чудово розуміло і командування радянської 18-ї армії, війська якої билася на «Малій землі». На спостережному пункті командуючого армією в ніч на 19 квітня зібралася Військова рада. Обговорювалося питання, як допомогти десанту витримати масовані удари з повітря, протистояти атакам піхоти ворога, підтримувати танками і артилерійсько-мінометним вогнем, як забезпечити «малоземельців» боеприпасами, зброєю, продовольством, подати допомогу пораненим, яких ставало дедалі більше.

— Перш ніж прийняти остаточне рішення, я хотів би ще раз вислухати думку товаришів,— розглядаючи карту району Мисхако— Новоросійська, промовив командуючий.— Нехай начальник штабу доповість про обстановку на «Малій землі». Оцінить стан наших військ та їх боездатність.

— До речі, які останні дані про втрати, скільки евакуйовано поранених?— спитав член Військової ради генерал-майор С. Є. Колонін.

Начальник штабу армії генерал-майор М. О. Павловський підвівся з свого місця.

— Обстановка на «Малій землі» протягом останніх трьох днів ускладнилася надзвичайно,— почав він.— Зв'язок з нею поганий. Втрати уточнюються. В деяких підрозділах із строю вибуло більше половини особового складу. Але справа навіть не у

втратах. Проти наших військ на плацдармі зосереджено щонайменше вдесятеро більше живої сили ворога. В його розпорядженні практично необмежена підтримка авіації, танків, артилерії, мінометів.

— Чи не забагато? — зауважив начальник політвідділу полковник Л. І. Брежнев.

— Ні, не забагато. Гітлерівці роблять до 2500 літако-вильотів протягом дня. Прикиньте кількість бомб, яку скидають вони на клаптик землі.

— Які заходи вживаються для відправки поповнення й евакуації поранених? — відриваючись від карти, спитав командуючий.

— Гітлерівці вибрали вдалий час для удару. У квітні тут дмуть сильні північно-східні вітри. На морі шторми доходять до десяти, а іноді й дванадцяти балів. У таку погоду дістаються до плацдарму дрібним суднам — сейнерам і мотоботам — неможливо.

— Ну, якби ми покладали надії на сприятливу погоду, — відзначив командуючий, — ми і за плацдарм ніколи не зачепилися б.

— Я констатую факт: німецьке командування, намагаючись знищити наш десант, враховувало те, що в цей час морем подати допомогу буде нам важко.

— Який же вихід? — підвівся командуючий.

— Посилити допомогу десантникам з повітря. Коли шторм стихне, прориватися до «Малої землі» і якщо не сейнерами, то хоча б сторожовими катерами підкинути поповнення, боеприпаси, евакуювати поранених.

— Це, звичайно, потрібні заходи, — сказав Л. І. Брежнев. — Але слід було б відвернути сили ворога від плацдарму активною наступальною операцією. Я пропоную у найближчі ж дні активізувати наступальні дії 318-ї дивізії в районі цементних заводів. Це відверне увагу ворога від «Малої землі».

— Цілком правильно, — погодився з цією пропозицією начальник штабу. — Треба примусити ворога відтягти свої сили від плацдарму хоч би частково, хоч би на тиждень. Для цього у нас справді одна можливість — наступати в районі цементних заводів і за перевалом Маркотх.

— Так і вирішимо, — резюмував генерал К. М. Леселідзе, — активні дії почати на правому фланзі і не пізніше як на світанку 20 квітня.

— Слід було б підтримати і бойовий дух «малоземельців», товаришу командуючий, — звернувся Л. І. Брежнев до Леселідзе, — дати їм змогу реально відчутти, що вони не одні, про них піклуються, їм допомагає своїми діями вся армія.

— Ваша пропозиція?

— Вважаю необхідним від імені Військової ради армії звернутися з листом до десантних військ.

— Своєчасно, — погодився Леселідзе. — Підготувати звернення треба сьогодні ж вночі, розмножити його і ранком на літаках доставити на «Малу землю».

— Добре було б у зверненні висловити подяку всім захисникам «Малої землі». Це також підбадьорило б людей, — висловив побажання член Військової ради генерал С. Є. Колонін.

— І не тільки подяку. Треба написати про представлення до нагороди всіх, хто відзначився в боях на плацдармі, — звертаючись до Брежнева і Колоніна, розвинув далі думку командуючий.

Тієї ночі політвідділівці С. С. Пахомов, І. П. Щербак, А. А. Арзуманян не спали. Ранком звернення відредагував начальник політвідділу, а потім його прочитав командуючий, член Військової ради. Тільки-но квітневе сонце послало свої промені з-за перевалів, літаки з цим важливим вантажем полетіли на «Малу землю». І коли німецькі бомбардувальники знову валками потяглися із заходу, наші солдати, натхнені зверненням Військової ради, зустріли ворога з ще більшою стійкістю і відвагою.

В ці дні сталося головне — фашисти, незважаючи на те, що вони кинули проти десантників усі наявні в них сили і засоби, незважаючи на десятки тисяч авіабомб, сотні тисяч снарядів і мін, обрушених на плацдарм, не знищили його захисників, не похитнули їх волі, не просунулися ні на крок. Гітлерівці, власне, програли битву на Західному Кавказі.

Програла фашисти і на північному сході від Новоросійська. Наші війська, перейшовши там у наступ, зайняли висоту Довгу, що домінувала над великою ділянкою німецької оборони в районі гірського перевалу Маркотх. А це створювало для ворога небезпеку обходу його лівого флангу, перехоплення ліній комунікацій.

...В шпіліні зручно влаштувалися троє солдатів.

— Смерть німецьким окупантам! — не пропускаючи жодного надрукованого рядка, читав Смішко. — Товариші бійці, командири і політпрацівники, героїчні захисники «Малої землі»...

— Бач, як сильно сказано, — посміхнувся Куркін, — героїчні захисники!

— А що ж, по-твоєму, не героїчні? — з гідністю промовив Сахашвілі. — Візьми будь-яку іншу армію, чи витримала б вона таку халепу, як ми? Ті ж самі німці або англійці давно б лапи вгору і запросили пощади. А ми живемо, воюємо і не тільки б'ємо, а й поб'ємо фрців.

— У зверненні якраз про це і йде мова,— підкреслив Смішко.— «Мала земля» — це смертельний ніж у спину підлого ворога, не випадково так жорстоко обрушився він на вас, намагаючись зламати вашу волю, порушити ваші бойові порядки».

— Нехай спробує порушити,— перебив його Куркін,— ніг не винесе.

— Ось про це саме й говорите нам Військова рада,— сказав Смішко.— Слухайте, що далі написано: «Ворог прораховувався. Ось уже кілька діб ви успішно відбиваєте ворожий натиск. Вірні сини нашої Батьківщини, ви є продовжувачами справи героїчних захисників Сталінграда. Ні гуркіт вибухів авіабомб, снарядів, мін, ні танки й атаки озвірих бандитів, зібраних з усього Таманського півострова, не похитнули вашої стійкості, не внесли розгубленості у ваші ряди. Бойові моряки, ви твердо бережете традиції героїчних захисників Севастополя!»

— Здорово все-таки сказано,— задоволено повторив останні слова Куркін.— «...Ви твердо бережете традиції героїчних захисників Севастополя». Так, і ці самі традиції ми робимо зброєю, страшнішою для ворога, ніж усі літаки і танки, разом узяті.

Довго ще солдати обговорювали звернення Військової ради. Вчитуючись, вдумуючись в кожний його рядок, вони дедалі більше проймалися впевненістю в тому, що вистоять, витримають натиск ворога. І звідси підуть на наступ, щоб очистити від коричневої наволочі землі Батьківщини — і росіянина Куркіна, і українця Смішка, і білорусів, і молдаван... Звідси ж вони, подолавши всі перепони, дійдуть і до лігва фашистського звіра. Глибоко у свідомість і серця бійців запали слова звернення: «Військова рада висловлює впевненість, що там, де ви б'єтеся, ворог не пройде. Там, де ви контратакуєте, ворог не встоїть! Сильніше бийте ворога!»

І ці удари міцніли день у день. Там, де, вибравши зручний момент, десантники наступали,— ворог тікав, і вони впритул підходили до Новоросійська.

Те, що гітлерівцям завдали серйозного удару і на «Малій» і на «Великій землі», героїчні захисники плацдарму дуже скоро відчули. Майже цілком припинилися бомбардування, послабшав натиск атакуючих, рідшим став і артилерійський обстріл.

ЗУСТРІЧ З ПОБРАТИМАМИ

Одного разу в розташування взводу лейтенанта Соломатіна з ординарцем комбата Жидикина молоденьким солдатом Чугунковим прийшов працівник політвідділу армії майор О. М. Копенкін. Йому багато розповіли в батальйоні про героїчні діла цього взводу і особливо його «непробивної трійки» — Смішка, Куркіна і Сахашвілі. Хотілося зустрітись з хорошими людьми — і собі натхнення, і їм підтримка. Адже обов'язок політпрацівника в тому і полягає, щоб не тільки у важку хвилину, під час ворожої атаки, бути поруч з солдатом, а й, коли випаде хвилинка затишшя, поговорити з ним, дізнатися про його думки, турботи.

О. М. Копенкін — «старожил» 107-ї бригади. Коли вона перебувала в обороні на Туапсинському напрямку, він був комісаром мінометного дивізіону, згодом — працівником політвідділу бригади. Там в оборонних боях на перевалі Гойтх він зблизився з багатьма солдатами і офіцерами. Бойова обстановка здружує людей. Та й не дивно. В бою люди один за одного горюють, життя для товариша не шкодують. Там немає місця байдужості, корисливості, відособленості.

...Вже знайомий нам зруйнований окоп, щілина з краями, що осипалися, землянка, в яку тепер майже ніхто не заходить. Всі на своїх місцях. Кулемет, що сторожко націлювся стволом туди, де затаївся ворог, протитанкова рушниця з подряпаним осколками прикладом. Гвинтівки і автомати лежать на бруствері так, щоб у будь-яку мить ними можна було скористатися. Солдати влаштувалися на дні окопу. Близько першої години ночі приносили обід. Люди добре попоїли справжнього борщу. Як ухитрилися в цих умовах приготувати його — важко уявити собі. Може, в інших умовах уже й не такий смачний борщ тут здавався чудовим. Та й каша підходяща. Добре розварена, щедро заправлена салом. Обід принесли солдатам у термосах, гарячий. Це теж немало для тих, хто коротає холодну ніч в окопі.

— Ніяк, наш комісар дивізіону,— вдивляючись у тих, хто прийшов, промовив один з бійців.— По голосу чую: це ви, товаришу майор.

— Я, звичайно, я,— нахилившись до солдата, сказав Копенкін.— Ба, та це ж товариш Смішко. От так зустрічі! Справжнє свято. Ну, здоров, брат,— обійняв він бійця.— Ви всі тут ніби залізни, таке витримати.

— А ви як? — підводячись спитав Смішко.

— Живемо, воюємо,— відповідь йому Копенкін.— А ви все з своєю броньбією?

— З нею, звичайно, з нею. Тут вона стала більше в пригоді. В горах на перевалах танки не розгуляються, а тут їм простір. Спочатку лізли, спасу від них не було. Та ми їх привчили до порядку.

— Він їх тут пару підстрелив,— гордий за товариша кинув Куркін.— Треба було б про людину хороше слово сказати, в газету написати.

— Облиш ти,— відмахнувся Смішко,— воюємо не для показу.

— Звичайно, не для показу, але хороші діла слід відзначати,— погодився Ко-

пенкін.— Безперечно, з вашою доблестю треба людей познайомити. Одним за приклад буде, інших навчить не боятися танків. Отже, правильно говорить товариш...

— Куркін,— підказав Смішко.

— І ми зробимо так,— продовжив майор,— щоб про ваш героїзм дізналася вся армія.

— Розкажіть нам, товаришу майор, де що робиться,— попросив Смішко.— Живемо від усього світу відірвані. Чи скоро там другий фронт відкритий?

— Коли на шинелю останнього англійського солдата пришиють останнього гудзика,— сказав Сахашвілі.

— Так, товаришу майор,— звернувся до Копенкіна і Куркін,— розкажіть, що воно навколо нас діється. А то ми навіть армійську газету не завжди в день виходу одержуємо, а «Правда» і «Красная звезда», поки до нас доберуться, півсвіту об'їдуть. А воно, знаєте, підбадьорює, коли в курсі справ. Почитаєш, як наші фронтівці на захід женуть, і сам впевненіше воюєш, віриш, що нам не вік тут загоряти.

— Ну що ж, поговоримо,— погодився Копенкін.

Бесіда пішла про все. Солдатам не треба було щось розглумачувати, пояснювати. Кожне повідомлення вони коментували правильно, видно, були загалом обізнані з подіями, що відбувалися, а від представника політвідділу армії чекали тільки нових фактів, щоб з величезного потоку інформації скласти собі правильне уявлення про обстановку на фронтах, у нашому тилу, про те, що робиться в Німеччині, як живуть народи Європи. Чудово розбиралися солдати і в тому, чому союзники відтягують з відкриттям другого фронту.

Розмовляли добру годину. І хоча час наближався до ранку, ніхто не йшов спати, ніхто не задрімав, сидючи навіть поодаль. Розмова була загальна, близька кожному, підбадьорлива, як ковток живильної вологи в літню спеку.

Нарешті, командир взводу, поглядаючи на світліюче небо, промовив:

— Час закруглятися, товариші. Німці теж очі мають. Можуть таку крапку поставити на нашій бесіді, що й кісток не збереш.

— Справді,— погодився Копенкін,— треба розходитися по домівках. Та й вам, товариші, не завадить відпочити.

Попрощалися. Майор із своїм провідником пішли в штаб батальйону, а бійці ще довго обговорювали те, що їм розповів представник з «Великої землі».

Починався ще один з багатьох днів героїчної «малоземельської» епопеї.

А. С. КЛЮНЕНКО

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ВИСВІТЛЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО ПРИНЦИПУ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦЕНТРАЛІЗМУ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Організаційна побудова, розвиток та керівна діяльність КПРС базуються на неперушному ленінському принципі демократичного централізму.

Все внутрішнє життя партії нового типу базується на демократичних началах, які, як зазначав В. І. Ленін, забезпечують необхідну «гнучкість, тобто здатність пристосовуватися негайно до найрізноманітніших і швидко мінливих умов боротьби...»¹. Ідея демократичного централізму проходить через усі ленінські праці, присвячені створенню та діяльності партії, а також лежить в основі партійного Статуту.

Будучи головним, основоположним принципом організаційної побудови партії, демократичний централізм виявляється в органічній єдності своїх двох складових частин — централізму і демократії, постійно розвивається, збагачується, вдосконалюється.

На кожному історичному етапі революційної боротьби, соціалістичного й комуністичного будівництва КПРС приділяла і приділяє величезну увагу послідовному втіленню демократичного централізму в життя. Переконливим доказом цього є документи XXIV з'їзду та наступні постанови партії, виступи Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, його книги «Ленінським курсом», «Про актуальні проблеми партійного будівництва», які свідчать, що за останні роки партія збагатилася новим досвідом дальшого розвитку внутріпартійної демократії й зміцнення партійної дисципліни. Цей досвід, як і вся історія КПРС, вказував Л. І. Брежнєв, «підтверджує, що сила, дієздатність партії багато в чому визначається тим, наскільки послідовно і правильно проводиться в життя принцип демократичного централізму»².

Виконуючи рішення XXIII і XXIV з'їздів партії та постанову ЦК «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), радянські історики приділяють велику увагу розробці ленінського вчення про пролетарську партію нового типу та його історичне значення, узагальненню величезного досвіду КПРС у справі розвитку внутріпартійного життя і діяльності партії в масах.

Останнім часом вітчизняна історіографія поповнилася рядом нових узагальнюючих праць, в яких висвітлено широке коло проблем, пов'язаних з розробкою основоположниками наукового комунізму принципів створення та діяльності авангарду робітничого класу, зокрема найважливішого з них — принципу демократичного централізму³. Багато досліджень присвячено науковому аналізу методологічних положень цього принципу як складової частини марксистсько-ленінського вчення про пролетарську партію нового типу, розкривають величезний вклад В. І. Леніна у розробку основ будівництва та діяльності КПРС, їх життєву силу на сучасному етапі.

Розробку організаційних принципів партії нового типу основоположники наукового комунізму здійснювали, спираючись на конкретну дійсність і досвід визвольного руху трудящих мас. «Теоретичні положення комуністів,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— аж ніяк не ґрунтуються на ідеях, принципах, вигаданях або відкритих тим чи іншим обновителем світу.

Вони є лише загальним виразом дійсних відносин поточної класової боротьби, виразом історичного руху, що відбувається на наших очах»⁴.

Розробляючи наукові основи будівництва політичної партії пролетаріату, творці наукового комунізму вказували, що без стрункої системи з єдиним керівним центром Комуністична партія неспроможна виконати своєї історичної місії. Вони внесли у поняття централізму ряд нових принципових положень. По-перше, виходячи з класової природи, характеру і цілей пролетаріату, К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали ідею

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 166.

² Л. І. Брежнєв. Про актуальні проблеми партійного будівництва, К., 1973, стор. 361.

³ Коммунистический Манифест и современность, М., 1974; Принцип демократического централизма в строительстве и деятельности коммунистической партии, Москва—Берлин, 1973; Проблемы партийного строительства, М., 1972.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 421—422.

нерозривного зв'язку централізму з демократизмом. По-друге, вони дійшли висновку, що централізм пролетарської організації неможливий без ідейної єдності всіх комуністів, а Комуністична партія буде лише тоді боекзатна, коли ідейна єдність її лав закріпиться організаційною єдністю.

Теоретичні праці основоположників наукового комунізму з питань політичної організації робітничого класу, що знайшли своє втілення у створенню ними Союзу комуністів і Міжнародному Товаристві Робітників, були сприйняті й розвинуті В. І. Леніним. Цілий ряд досліджень присвячено дальшому розвитку ідей К. Маркса, Ф. Енгельса про створення партії нового типу⁵ в творах В. І. Леніна. Наукові висновки вождів світового пролетаріату Володимир Ілліч вважав найціннішим здобутком, з якого почала створюватися Російська соціал-демократична робітничка партія⁶.

В. І. Ленін творчо розвинув учення К. Маркса і Ф. Енгельса про авангард робітничого класу, детально розробив, обґрунтував і застосував на практиці принципи організаційної побудови партії. Серед них особливе місце він відводив демократичному централізмові.

Через усі праці радянських істориків червоною ниткою проходить думка про демократичний централізм як головний принцип у створенні та діяльності марксистської партії⁷. «Узагальнюючи досвід міжнародного і російського робітничого руху і базуючись на працях Маркса і Енгельса, В. І. Ленін створив цілісне вчення про партію нового типу. Найважливішою складовою частиною цього вчення є принцип демократичного централізму, на якому базується організаційна побудова і вся діяльність Комуністичної партії»⁸. У монографіях, присвячених цій проблемі, автори приділяють велику увагу ленінській праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів». У ній Володимир Ілліч показав необхідність створення в Росії єдиної централізованої політичної організації пролетаріату, яка перетворить «теперішню розрізнену економічну війну робітників у свідому класову боротьбу»⁹.

Необхідною умовою об'єднання передових робітників Росії у революційну партію геніальний вождь і мислитель вважав оволодіння марксистською теорією, яка розкриває трудовому народові шляхи соціального визволення від експлуатації і гноблення. «Міцної соціалістичної партії не може бути, якщо немає революційної теорії, яка об'єднує всіх соціалістів, з якої вони черпають всі свої переконання, яку вони застосовують до своїх прийомів боротьби і способів діяльності»¹⁰.

Обов'язковою умовою боекзатності пролетарської партії В. І. Ленін вважав чіткість її побудови і сувору дисципліну. Розробці цього питання радянська історична наука приділяє значну увагу¹¹. Дисципліна в партії, підкреслюється в працях радянських науковців, базується на високій ідейності комуністів-однодумців, на розумінні ними об'єктивної необхідності організованої боротьби проти експлуатації та гноблення.

⁵ Д. Ю. Бахшиєв. Марксистско-ленинские основы строительства и деятельности КПСС, М., 1968; П. А. Радионов. Демократический централизм — руководящий принцип организационного строения партии.— Организационно-партийная работа, М., 1969; П. М. Лизунов. Развитие демократического централизма — важнейшее условие повышения руководящей роли КПСС.— Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства, М., 1970 та ін.

⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 121.

⁷ Ф. Петренко. Демократический централизм — руководящий принцип организационного строения партии.— «Партийная жизнь», 1968, № 20, стор. 12—20; П. А. Радионов. Демократический централизм — руководящий принцип организационного строения и деятельности КПСС, М., 1973; його ж. Незыблемый принцип марксистско-ленинской партии.— Вопросы теории и жизни, М., 1970, стор. 88—100; його ж. Коллективность — высший принцип партийного руководства, М., 1974; С. А. Смирнов. Разработка В. И. Лениным вопросов партийного строительства.— Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства, стор. 3—24; В. Чумичев. Ленинский принцип демократического централизма.— «Политическое самообразование», 1969, № 4, стор. 27—35, та ін.

⁸ П. А. Радионов. Демократический централизм — руководящий принцип организационного строения партии, стор. 55.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 290.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 175.

¹¹ Г. И. Шитарев. Единство демократии и дисциплины в ленинской партии.— «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3; В. Клочко. Внутрипартийная демократия и партийная дисциплина, М., 1967; А. В. Самосудов. Партийная демократия и партийная дисциплина, Фрунзе, 1968; Н. И. Павленко. Закон жизни. Строго блюсти партийную и государственную дисциплину, М., 1963; А. Таганмуратов. Партийная демократия и партийная дисциплина, Ташкент, 1968; В. В. Пиньков. Вопросы партийной дисциплины в ленинском учении о партии.— Вопросы партийного строительства, М., 1971, стор. 62—92.

Розкриттю марксистсько-ленінського вчення про внутріпартійну демократію присвячено також ряд докторських і кандидатських дисертацій¹². В них показана роль В. І. Леніна у всебічному науковому обґрунтуванні основ внутріпартійної демократії, яка об'єктивно випливає з умов існування робітничого класу за капіталізму. На заводах і фабриках пролетарі, об'єднані у великі колективи, однаково експлуатуються капіталістами, постійно відчувають свою залежність від усього колективу. Ці обставини впливають на формування у робітників таких важливих рис, як колективізм, повага до товаришів по боротьбі, взаємодопомога і довіря. Але демократизм і колективізм у партії визначаються не тільки соціальними умовами існування робітничого класу. Вони — в самому характері політичного авангарду пролетаріату. «Російська соціал-демократична робітничая партія, — писав В. І. Ленін, — організована демократично. Це значить, що всі справи партії ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рівних правах і без всякого винятку; причому всі службові особи, всі керівні колегії, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані»¹³. Загальне застосування виборного начала Володимир Ілліч вважав найнеобхіднішою умовою дотримання і розвитку партійної демократії. Виборність керівних органів свідчить про те, що вирішальною силою в партії є комуністи, які вирішують, кому довірити керівництво внутріпартійними справами. Дотримання виборного начала створює й реальні можливості для дійового контролю мас над діяльністю партійних центрів, розвитком політичного авангарду робітничого класу як самодіяльної демократичної організації.

Великий інтерес становлять матеріали наукової конференції (1971 р.) на тему: «XXIV з'їзд КПРС і розвиток марксистсько-ленінської теорії», організованої Інститутом марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Академією суспільних наук, Вищою партійною школою при ЦК КПРС та Секцією суспільних наук АН СРСР. У доповідях, опублікованих у книзі «Проблеми партійного строительства» (М., 1972), наголошувалося на особливу значенні принципу демократичного централізму в діяльності марксистсько-ленінських партій.

До колективних праць на цю тему слід віднести і збірники наукових статей¹⁴. В них підкреслюється об'єктивний характер будівництва і діяльності Комуністичної партії на основі демократичного централізму. Поряд з дослідженнями, в яких розкриваються теоретичні основи цього ленінського принципу, радянська історична наука поповнилася рядом праць з різних проблем історії партійного будівництва¹⁵.

Значний інтерес у цьому відношенні викликає монографія З. І. Ключевої «Идейное и организационное укрепление Коммунистической партии в условиях борьбы за построение социализма в СССР» (М., 1970). На значному загальносоюзному матеріалі автор показала, як В. І. Ленін, партія, долаючи ідейну та організаційну кризу, добивалися активної участі кожного комуніста у повсякденній практичній діяльності, дотримання суворої дисципліни, організованості та єдності дій. Центральним у праці є висвітлення рішучої боротьби ЦК РКП(б) проти намагань троцькістів, представників «нової опозиції» і правого ухилу ревізувати ленінські організаційні та ідейні основи партії.

Ряд питань, пов'язаних з цією темою, розкрито в багатотомній історії КПРС, навчальних посібниках та в дослідженнях радянських істориків¹⁶. У вказаних працях

¹² Д. Ю. Бахшиев. Ленинские принципы партийной демократии в деятельности КПСС. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, М., 1965; А. М. Гаврилов. Внутрипартийная демократия в большевистской партии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1952; Ю. В. Дербинев. Деятельность КПСС по укреплению коллективности руководства и активизации внутрипартийной жизни (1956—1966 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, М., 1968; П. А. Радионов. Развитие и воплощение ленинского принципа коллективности партийного руководства в деятельности КПСС. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, М., 1973.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 234.

¹⁴ Организационно-партийная работа, М., 1969; Жизненная сила ленинских принципов партийного строительства, М., 1970.

¹⁵ Н. Р. Андрухов. Партийное строительство после октября 1917—1924 гг., М., 1973; В. Клочко. Внутрипартийная демократия и партийная дисциплина, М., 1967; А. В. Самосудов. Партийная демократия и партийная дисциплина, Фрунзе, 1968; Ленинское учение о партии, М., 1969; Ю. Г. Туришев. Партия у власти. Разработка В. И. Лениным вопросов партийного строительства. Ноябрь 1917—1923 гг., М., 1969; Г. И. Шитарев. Единство демократии и дисциплины в ленинской партии. — «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3; та ін.

¹⁶ А. Беляков, Н. Золотарев. Социальное регулирование рядов КПСС (1917—1936), М., 1971; Борьба КП Украины против троцкизма за единство рядов партии (1918—1927 гг.), К., 1968; Ф. М. Ваганов. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром, М., 1970; Л. И. Волохович. Партийное строительство в Белоруссии

розглянуто такі проблеми, як зростання лав КППС та регулювання їх соціального складу, боротьба з антипартійними угрупованнями в процесі соціалістичного будівництва, втілення ленінських організаційних принципів національними загонами Комуністичної партії.

Постійну увагу вчені та зарубіжні історики-марксисты приділяють вивченню інтернаціонального характеру ленінського принципу демократичного централізму. В грудні 1972 р. у Празі відбувся організований Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КППС та Інститутом марксизму-ленінізму ЦК Компартії Чехословаччини науковий симпозіум на тему: «Інтернаціональне значення ленінських принципів партійного будівництва у світлі рішень XXIV з'їзду КППС і XIV з'їзду КПЧ». У виступах його учасників зазначалося, що ленінські принципи будівництва партії, незважаючи на різні історичні умови, і сьогодні є загальноновизнаним єдиним фундаментом внутріпартійного життя. Вони є основою взаєморозуміння, товариської допомоги і співробітництва між усіма загонами світового комуністичного руху.

Питанням інтернаціонального значення ленінського вчення про пролетарську партію нового типу був присвячений організований в листопаді 1972 р. Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КППС та Вищою партійною школою імені Карла Маркса при СЕПН двосторонній симпозіум на тему: «Принцип демократичного централізму в будівництві та діяльності Комуністичної партії». В опублікованих доповідях наголошувалося на необхідності дотримання в будівництві та діяльності політичної організації робітничого класу вимоги демократичного централізму, постійного зміцнення дисципліни, єдності і згуртованості партійних рядів, дальшого розвитку внутріпартійної демократії. «Демократичний централізм,— відзначав у своєму виступі Х. Ноак,— є дійовим, завжди живим і актуальним. Його життєвість визначається тим, що він нерозривно зв'язаний з життям та діяльністю всієї партії і є її основою, повсякденно відтворюється у свідомості та вчинках сотень тисяч комуністів, дедалі ширше діє у всіх сферах соціалістичного суспільства»¹⁷.

Визнання інтернаціонального характеру марксистсько-ленінського вчення про партію, його послідовне втілення у життя та діяльність братніх компартій забезпечує світовому комуністичному рухові згуртованість у революційній боротьбі. Однак, як вказувалося на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.), цей процес відбувається в постійній боротьбі з правим та «лівим» ревізіонізмом і опортунізмом.

У чому ж полягає причина живучості ревізіонізму в комуністичному русі на сучасному етапі? Відповідь на це складне питання дає ленінська теоретична спадщина, історичний досвід КППС та інших братніх комуністичних і робітничих партій. Сьогодні, як і на початку ХХ ст., у капіталістичних країнах, поряд з пролетаріатом, існують дрібна буржуазія, так звані середні верстви. Крім того, в самому робітничому русі є профспілкова кооперативна бюрократія і аристократія, а в партіях — дрібнобуржуазні попутники, мішанські елементи, які об'єктивно відіграють роль провідників буржуазного впливу на пролетаріат. Маскуючись марксистською фразеологією і претендуючи на «творчий» розвиток марксизму, праві і «ліві» ревізіоністи, вказував В. І. Ленін, на словах ніби визнають ті чи інші основи марксизму, а насправді заміняють його буржуазними поглядами¹⁸.

Головним напрямком сучасного правого ревізіонізму в галузі партійного будівництва є боротьба проти ленінського вчення про партію. Прикладом цього можуть бути численні писання ревізіоністів Р. Гароді, А. Баржоне — у Франції, Е. Фішера, Ф. Марека — в Австрії, колишньої групи «Маніфесто» — в Італії, К. Косіка, І. Світака, О. Шика — в Чехословаччині тощо. Так, у книзі «Що ж насправді говорив Ленін?» австрійські праві Е. Фішер та Ф. Марек намагаються створити уявлення нібито ленінізм — це специфічно російське явище, а тому в сучасних умовах суспільного розвитку його не можна використати у міжнародному масштабі. Праві ревізіоністи активно виступають проти єдності комуністичних рядів та принципу демократичного централізму, за легалізацію фракційної діяльності всередині компартій. Так,

в первые годы НЭПа (1921—1924). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1963; Р. К. Черников. Партийное строительство в период перехода Советской страны на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921—1925 гг.), М., 1958; Ф. Шерстюк. Партийне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; И. Н. Юдин. Социально-классовая основа КПСС, М., 1974; П. Бачинський, О. Бородін. Борьба КП Украины против троцкизма, за единство рядов партии (1918—1927 рр.), К., 1968; В. П. Горшков. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.), К., 1973, та ін.

¹⁷ Див. Принцип демократического централизма в строительстве и деятельности Коммунистической партии, стор. 36—37.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 79.

рішення Х з'їзду РКП(б) про заборону фракцій Е. Фішер і Ф. Марек оголосили «фатальним»¹⁹.

Нападають на марксистсько-ленінські принципи будівництва та діяльності комуністичних партій і «ліві» ревізіоністи. При цьому вони маскуються словесними фразами і «надреволуційними» гаслами. Більше 10 років група Мао Цзе-дуна проводить розкольніцьку діяльність у міжнародному комуністичному русі. В численних виступах з питань «теорії» маоїсти висунули свої псевдонаукові положення про розвиток світового революційного процесу, піддали ревізії основні марксистсько-ленінські положення про внутріпартійне будівництво.

У прийнятому IX з'їздом Комуністичної партії Китаю новому статуті заново переглянуті ідейно-теоретичні основи партії. Надуманий «китаїзований марксизм» оголошений «вершиною» наукової думки, є останнім словом теорії. Новий статут КПК офіційно насаджує чужий марксистсько-ленінський культ особи в партії і державі, а внесені у цей документ і підтвержені Х з'їздом зміни, спрямовані на скасування внутріпартійної демократії. «Ми не вважаємо можливим, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у своєму виступі на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій в Москві 7 червня 1969 р., — обходити мовчанням антиленінську, антинародну суть політичних та ідейних настанов нинішніх керівників Китаю. Ми будемо вести рішучу боротьбу проти розкольніцької політики Пекіну, проти його великодержавного зовнішньополітичного курсу»²⁰. Разом з цим, як підкреслив далі Леонід Ілліч, ми не ототожнюємо виступів і дій нинішнього китайського керівництва із сподіваннями й прагненнями основної маси комуністів Китаю і всього китайського народу.

Останнім часом радянська історична наука поповнилася рядом праць, присвячених критиці буржуазних фальсифікаторів ленінського вчення про партію і, зокрема, демократичного централізму²¹. Серед них слід особливо відзначити статті Є. П. Канделя і Ю. К. Малова, в яких автори розвінчують нападки фальсифікаторів на ленінський принцип демократичного централізму.

В дослідженні практики втілення демократичного централізму світовим комуністичним рухом досягнуто значних успіхів. Проте існують наукові проблеми, які ще потребують вирішення. Серед них така, як аналіз удосконалення структури партії на найважливіших етапах соціалістичного і комуністичного будівництва. Недостатньо вивчені також питання розвитку критики і самокритики в Комуністичній партії, процеси вдосконалення внутріпартійної інформації. Важливо визначити їх вплив на зміцнення партійної дисципліни комуністів та поглиблення демократизму, на підвищення боездатності всіх організаційних ланок партії. Глибока наукова розробка зазначених проблем буде важливою ідейною зброєю в боротьбі проти буржуазних фальсифікаторів, за чистоту марксистсько-ленінської теорії, за практичне здійснення завдань комуністичного будівництва.

Г. П. ЄРХОВ

¹⁹ E. Fischer, F. Marek. Was Lenin wirklich sagte, Wien, 1969, стор. 15.

²⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, том другий, К., 1971, стор. 378.

²¹ И. П. Верховцев, Ю. К. Малова. Организационные основы КПСС и их «критики», М., 1974; Ф. Х. Гумеров. Вымыслы и действительность. (Против буржуазной фальсификации организационных принципов КПСС), М., 1967; В. И. Салов. Современная западногерманская буржуазная историография, М., 1968; Е. П. Кандель. Маркс и Энгельс о партии и современная буржуазная и ревизионистская историография — «Вопросы истории КПСС», 1968, № 3; В. М. Лавричев. К критике методологических посылок ревизионизма организационных принципов коммунистических партий. — Проблемы партийного строительства, М., 1972; А. Л. Маршак. Ленинское учение о демократическом централизме и современность. (Критика антикоммунистических теорий). Автореферат кандидатской диссертации, М., 1972; Ю. К. Малов. Ленинский принцип демократического централизма и его «критики». — «Вопросы истории КПСС», 1972, № 6; С. Л. Титаренко. Критика буржуазных фальсификаций истории возникновения большевизма, М., 1973; його ж. Вынужденные признания и лживые версии идеологов буржуазии. — «Вопросы истории КПСС», 1968, № 10.

Критика та бібліографія

В. ВАСИЛЕНКО.
ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ
ПО ПЕРЕБУДОВІ
ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ
І ВДОСКОНАЛЕННЮ
МАСОВО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ
(1966—1971 рр.).
К., 1974. 165 с.

Із зростанням керівної ролі партії в період комуністичного будівництва підвищується і роль ідеологічної роботи. Це зумовлено як практичними потребами розвитку нашого суспільства, так і необхідністю посилення рішучої боротьби проти буржуазної ідеології. «Сама суть комунізму, — зазначав Л. І. Брежнев, — визначається тим, що громадяни мають високий ступінь свідомості і почуття відповідальності перед суспільством, високі моральні якості»¹. Саме тому виховання суспільної свідомості всіх громадян — одна з найважливіших складових частин процесу комуністичного будівництва.

Одним з головних завдань історико-партійної науки є вивчення і наукове узагальнення діяльності місцевих парторганізацій з метою поширення і використання на практиці всього позитивного, що народжується в їх повсякденній роботі, а також ідейно-виховної роботи партії та її ідеологічних установ.

В останні роки видано чимало літератури про багатогранну ідейно-виховну роботу Комуністичної партії та її місцевих організацій. Цій проблемі присвячена і монографія В. К. Василенко, в якій висвітлюється діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти та вдосконаленню масово-політичної роботи в період між XXIII та XXIV з'їздами КПРС.

На основі ленінської теоретичної спадщини, рішень партійних з'їздів у досліджуваний праці показано процес дальшого піднесення ідеологічної роботи, зокрема в роки восьмої п'ятирічки, розкрито єдність організаторської та ідеологічної роботи партії.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 90—91.

У монографії дано аналіз і узагальнення форм і методів роботи парторганізації республіки по ідейному загартуванню трудящих, формуванню у них комуністичного світогляду. Особливу увагу звернуто на ті форми, які народилися в досліджуваній період.

Висвітлюючи ленінські принципи ідейно-виховної роботи, автор розкриває практичне значення принципу партійності, класовості в ідейно-політичному вихованні трудящих у сучасних умовах. В книзі показано творче втілення і дальший розвиток КПРС ленінської вимоги ведення непримиренної боротьби проти буржуазної ідеології.

У рецензованій праці значну увагу приділено питанням організації ідеологічної роботи, узагальненню першого досвіду перспективного планування, складання планів соціального розвитку трудових колективів, проведення соціологічних досліджень тощо.

У книзі розглядаються питання перебудови партійної освіти, починаючи з 1965/66 навчального року, показано переваги нової системи, об'єктивні передумови, які дали змогу перейти до глибокого опанування комуністами всіх складових частин марксизму-ленізму, послідовно і безперервно підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень.

У монографії показано турботу ЦК Компартії України, обласних, міських, районних комітетів партії, первинних парторганізацій про удосконалення партійної пропаганди, підготовку пропагандистських кадрів, про зростання кількості шкіл і числа слухачів у них, про теоретичні й методичні конференції та їх тематику.

Значну увагу в книзі приділено питанням економічної освіти трудящих, показано позитивний досвід диференційованого підходу до визначення її змісту, форм і методів.

Поряд з партійною пропагандою важливе місце в ідеологічній роботі партії займає масово-політична робота, якій у рецензованій праці присвячено спеціальний розділ.

У ньому аналізуються такі форми масово-політичної діяльності парторганізацій, як ленінські народні школи, університети ленінських знань для інженерно-технічних працівників, ленінські читання, ленінські уроки і заліки, походи молоді по

місцях бойової, революційної та трудової слави тощо.

Розкриваючи місце масово-політичної роботи в ідейному загартуванні трудящих, в організації соціалістичного змагання і руху за комуністичне ставлення до праці, в книзі показано роль політичної інформації у вихованні трудящих, добір і виховання нової категорії ідеологічних працівників — політінформаторів. Значну увагу приділено висвітленню ролі засобів масової інформації в поширенні кращих форм ідейно-виховної роботи парторганізації республіки.

Оцінюючи позитивно в цілому дане дослідження, слід вказати на деякі упущення і недоробки. У деяких місцях автор виходить за хронологічні рамки дослідження. Окремі питання висвітлені не досить пов-

но. Так, розкриваючи форми масово-політичної роботи парторганізації, мало сказано про нові форми й методи, зокрема, науково-атеїстичної роботи, про роботу агітаторів.

Розкриваючи досвід ідеологічної роботи, автор намагалася показати труднощі й недоліки, які були в цій справі. На наш погляд, слід було б більш критично про це говорити. Варто також було б розширити й джерельну базу і, насамперед, за рахунок обласних партійних архівів, матеріалів ідеологічних установ, більш старанно використовувати і матеріали попередників.

У цілому рецензована монографія є внеском у дослідження ідеологічної роботи партії.

Б. І. Стеля, В. П. Хижняк

А. Д. МАРЧЕНКО.

ГЕРОИ-ШИРОНИНЦЫ.
ДОКУМЕНТАЛЬНЫЙ ОЧЕРК,

изд-во «Прапор», Харьков, 1974, 112 с.

Про героїв минулої війни, про подвиги радянських воїнів у боях з німецько-фашистськими загарбниками написано чимало наукових праць, художніх творів, мемуарів учасників великої битви за Батьківщину. Однак ця тема ще далеко не вичерпана, вона, як і раніше, залишається однією з найактуальніших у радянській історіографії. Саме тому читачі з великим інтересом зустрічають кожну нову книжку про ратні справи тих, хто зі зброєю в руках відстоював соціалістичну Вітчизну в грізні роки.

Нещодавно харківське видавництво «Прапор» випустило у світ документальний нарис О. Д. Марченка про бойовий шлях героїв-широнінців. На основі великого фактичного матеріалу його автор розповідає про подвиг групи бійців і сержантів під командуванням гвардії лейтенанта П. М. Широніна з 78-го стрілецького полка 25-ї гвардійської стрілецької дивізії, який вони здійснили в березні 1943 р. поблизу с. Таранівки під Харковом.

Дослідник переконливо доводить, що подвиг воїнів взводу П. М. Широніна свідчив про спадкоємність бойових традицій цієї дивізії. «Можна з повним правом сказати, — зазначає автор, — що подвиг гвардійців-широнінців був підготовлений героїзмом наших воїнів задовго до Таранівки і спирався на бойові традиції цього гвардійського з'єднання (25-ї гвардійської стрілецької дивізії. — О. К.). Прямим попередником 78-го стрілецького полка був 2-й батальйон 71-ї окремої морської стрілецької бригади, сформованої з моряків-тихоокеанців у листопаді 1941 р., коли біля роз'їзду Дубосеково поблизу Волоколамська здійснили свій легендарний под-

виг 28 гвардійців-панфіловців» (стор. 5). У книжці розповідається про те, що ця бригада в боях за Москву билася, як панфіловці, за мужність і відвагу була перейменована у 2-гу гвардійську стрілецьку, на базі якої й було сформовано 25-ту гвардійську стрілецьку дивізію.

Автор приділив велику увагу бойовим діям взводу П. М. Широніна безпосередньо на переїзді в районі Таранівки. При цьому він широко використав спогади учасників та очевидців цього бою. «Спочатку перед широнінцями з'явилися 4 бронетранспортери з автоматниками, по яких було відкрито кулеметний вогонь. Німці-автоматники зіскочили з бронетранспортерів і залягли на снігу, відкривши вогонь по широнінцях. Один транспортер загорівся від прямого попадання снаряда протитанкової гармати Широніна, три транспортери трохи відійшли назад, але невдовзі з фронту і флангу перед широнінцями з'явилися 15 чи 16 танків і 6 бронетранспортерів, під прикриттям яких наступав деп автоматників. Ось з цього моменту розпочалося пекельне побойще», — так характеризував зав'язку бою заступник командира по політчастині 78-го стрілецького полка М. В. Пахомов (стор. 13).

Відтворюючи картину бою, автор цитує спогади П. М. Широніна, який писав: «Не чекаючи серйозного опору, німці йшли похідною колоною з відкритими люками танків. Час від часу виникала кулеметна і автоматна стрілянина. Взяло, що притаївся, мовчав. Але ось противник підійшов до наших позицій. Я наказав підбити ведучий і замикаючий танки. Спалахнули німецькі танки. У ворожій колоні розпочалася паніка, безладдя. Наша гармата своїм вогнем виводила з ладу один за одним німецькі танки. Фашисти вийшли з бою, залишивши перед позиціями взводу сім підбитих машин» (стор. 13—14).

З великим інтересом читаються ті сторінки книжки, де О. Д. Марченко описує

масовий героїзм усіх воїнів 78-го стрілецького полка і 25-ї гвардійської дивізії в цілому. Розгляд подій у районі с. Таранівки на широкому фоні загальної обстановки під Харковом на початку весни 1943 р. дав змогу автору правильно оцінити їх значення. Адже через переїзд поблизу с. Таранівки проходили залізниця і шосейна дорога Лозова—Харків. Завдяки героїзму радянських воїнів німецько-фашистські війська були затримані у Таранівці на 10 діб (до 11 березня 1943 р.). Ворог зміг перейти річку Мжа лише 13—15 березня, тобто тоді, коли в Харкові вже точилися запеклі бої.

Розповідаючи про масовий героїзм, О. Д. Марченко розкриває його джерела: любов до Батьківщини, дружбу народів, єдність фронту і тилу, високий моральний дух, непохитну віру в перемогу.

Автор показав велике значення партійно-політичної роботи на фронті. Наводячи конкретні приклади, він переконує читача, що комуністи завжди були попереду, на найнебезпечніших ділянках фронту. Лише протягом перших трьох місяців 1943 р. в дивізії в партію було прийнято 810 чол., зокрема в період героїчної оборони Таранівки — 452 бійців і командирів. Вступаючи до лав ВКП(б) у критичні моменти боїв, солдати та офіцери тим самим виявляли свою безмежну відданість соціалістичній Вітчизні, ідеям комунізму.

Багато сторінок документального нарису присвячено бойовому співробітництву радянських і чехословацьких воїнів. О. Д. Марченко показує нерозривний зв'язок між ратними подвигами гвардійців-широнінців і бійців 1-го Окремого чехословацького батальйону під командуванням Л. Свободи, який у складі 25-ї гвардійської дивізії мужньо бився в районі Соколово. Автор наводить документальні матеріали, що свідчать про велич подвигу чехословацьких воїнів. Рота батальйону «Свобода» під командуванням надпоручика Яроша, — вказується в книжці, — знищила в бою 19 німецьких танків, 6 транспортів і близько 400 ворожих автомат-

ників, ні на крок не відійшла від рубежа, який займала» (стор. 34—35).

Майже половина рецензованої книжки присвячена долям широнінців. Знайомлячи читача з біографіями учасників бою на переїзді поблизу с. Таранівки, О. Д. Марченко крок за кроком простежує процес становлення героїв. Матеріали глави переконують, що воїни Червоної Армії здійснювали подвиги не лише внаслідок того, що потрапляли у надзвичайно складні обставини (як це намагаються показати деякі фальсифікатори історії минулої війни), а насамперед тому, що радянські люди гаряче любили свою соціалістичну Вітчизну і усвідомлювали необхідність її захисту від ворогів. Свідченням цього є бойовий шлях широнінця А. А. Сковцова. Коли цей вже немолодий боєць (йому тоді було 48 років) прибув у 78-й гвардійський стрілецький полк, командир вирішив направити його у господарську частину, але воїн-комуніст добився призначення в стрілецький взвод. Він писав дружині: «Я разом з народом будував щасливе життя собі, дітям, народу. Але фашистська сволота зажадала відібрати все, добує нами. Не вийде! Нас багато, ми... життя віддамо, але щасливе життя нашим дітям і всьому народові дамо. Німці намагаються перемогти нас, але цього не буде. Лише через наші трупи зможуть пройти фашистські танки. Нам немає шляху для відступу: за нами рідні заводи і колгоспи! Помремо, але не здамося!» (стор. 64). Слова А. А. Сковцова не розійшлися з його ділами. Він з честю виконав свій обов'язок комуніста і воїна.

На жаль, автор дещо поспішив, опублікувавши матеріали незавершених пошуків, не скрізь уточнив відомості про деяких героїв із взводу П. М. Широніна. Сподіваємося, що, продовжуючи працювати над цією темою, О. Д. Марченко знайде можливість виправити вказаний недолік.

Загалом О. Д. Марченко написав цікаву книжку, яка відіграє певну роль у військово-патріотичному вихованні радянських людей.

О. Д. Колесник

В. АКШИНСКИЙ.

КЛИМЕНТ ЕФРЕМОВИЧ ВОРОШИЛОВ

*Биографический очерк,
Политиздат, М., 1974, 288 с.*

Ім'я вірного учня і соратника В. І. Леніна, професійного революціонера, видатного полководця, державного і партійного діяча Климента Єфремовича Ворошилова близьке і дороге радянським людям.

Автор рецензованої праці В. Акшинський довгий час працював помічником К. Є. Ворошилова. Готуючи рукопис, він використав документи, архівні матеріали, літературні

праці, спогади й доповіді самого Климента Єфремовича, його соратників і сучасників, а також власні спостереження. Стисла форма розповіді не послаблює інтересу до книжки, а вміщені в ній фотоілюстрації ще підсилюють його.

К. Є. Ворошилов загартовувався в лавах індустріального пролетаріату Донбасу. Виходець з робітничої сім'ї, він з юнацьких років зазнав гіркоти підневільної праці на багатіїв. Тому на все життя зберіг жагучу ненависть до несправедливого капіталістичного ладу і присвятив своє життя невтомній боротьбі за визволення трудячого людства. Працюючи на металургійному заводі в Алчевську (нині Комунарськ Ворошилов-

градської області) крановиком по розливці металу, К. Є. Ворошилов входив до складу робітничого марксистського гуртка. Він вивчав марксистську літературу і ознайомлювався з її положеннями товаришів по роботі. Особливо великий вплив на нього справили «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса.

У 1899 р. він очолив страйк крановиків. Адміністрація заводу довелось дещо поліпшити умови праці робітників, але К. Є. Ворошилова було звільнено і занесено до «чорного списку». Протягом трьох важких років йому довелось поневірятися на шахтах і заводах Донбасу, виконуючи випадкову роботу. Нарешті він потрапив на Луганський паровозобудівний завод. У 1903 р. він став членом місцевої соціал-демократичної організації, пізніше очолював Луганський більшовицький комітет, брав активну участь у підготовці збройного повстання робітників міста проти існуючого ладу.

У рецензованій книжці перед читачами розкривається образ К. Є. Ворошилова — видатного партійного діяча-ленінця. Навесні 1906 р. К. Є. Ворошилов прибув як делегат на IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП, на якому вперше зустрівся з В. І. Леніним. Під час роботи з'їзду Климент Єфремович познайомився з професійними революціонерами — А. С. Бубновим, В. В. Воровським, Ф. Е. Держинським, Й. В. Сталіним, О. М. Ярославським та ін. К. Є. Ворошилов брав активну участь у роботі VII (Квітневої) партійної конференції, рішуче відстоюючи ленінський курс на розвиток соціалістичної революції. І в дореволюційні часи, і після перемоги Жовтня Климент Єфремович був вмілним організатором і подум'яним пропагандистом революційних ідей. Його обирали делегатом IV, V, VI та VIII з'їздів партії, в 1926—1952 рр. він був членом Політбюро ЦК ВКП(б), а в 1952—1960 — членом Президії ЦК КПРС.

Автор характеризує К. Є. Ворошилова як активного організатора і керівника Радянських Збройних Сил, видатного полководця, прославленого героя громадянської війни.

Коли на півдні країни активізувалась діяльність білогвардійців, К. Є. Ворошилов відбув на Донбас, де об'єднав робітничі загони в 5-ту Українську армію. Влітку і восени 1918 р. очолена ним 10-а армія витримала героїчну Царицинську оборону, не давши змоги з'єднатися білогвардійським частинам, що йшли з півдня та зі сходу.

Наприкінці листопада 1918 р. було утворено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, К. Є. Ворошилов очолював Народний комісаріат внутрішніх справ. У книжці описується епізод, коли Климент Єфремович разом з Г. І. Петровським потрапили до рук куркульських заголівників у передмісті Києва — Куренівці. Лише мужність

і винахідливість Ворошилова врятувала обох від загибелі.

К. Є. Ворошилов брав активну участь у розгромі денікінщини. Він був членом і головою Реввійськради Першої Кірової армії. Кінарміїці успішно билися з військами буржуазно-поміщицької Польщі та врангелівцями. За мужність і відвагу, проявлені на фронтах громадянської війни, К. Є. Ворошилова нагороджено орден Червоного Прапора.

На X з'їзді РКП(б), де розглядалося питання про перехід до нової економічної політики, Ворошилов рішуче відстоював генеральну лінію партії. А коли вороги радянського ладу вчинили заколот у Кронштадті, Климент Єфремович разом з іншими делегатами з'їзду брав участь у ліквідації заколоту. За цей подвиг він вдруге нагороджений бойовим орденом.

З 1925 р. К. Є. Ворошилов — нарком у військових та морських справах. П'ятнадцять напружених років Климент Єфремович очолював Радянські Збройні Сили. Велику увагу приділяв Ворошилов підготовці досвідчених командирів і політпрацівників для Червоної Армії, конструкторів нового озброєння.

Під час Великої Вітчизняної війни К. Є. Ворошилов був членом Державного Комітету Оборони. Він виконував важливі завдання на Західному та Північно-Західному фронтах, займався формуванням та навчанням резервних військ, що мали захищати Москву.

У рецензованій книжці з переконливістю розкривається образ К. Є. Ворошилова як талановитого державного діяча. Обраний у березні 1953 р. Головою Президії Верховної Ради СРСР, К. Є. Ворошилов працював на цій високій посаді до травня 1960 р. Його діяльність у ці роки була спрямована на поліпшення радянського законодавства та правової системи, зміцнення дружби народів СРСР. Багато зусиль доклав Климент Єфремович для розрядки міжнародної напруженості, зміцнення миру між народами світу.

К. Є. Ворошилов — двічі Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці, нагороджений вісьмома орденами Леніна, шістьма орденами Червоного Прапора та багатьма іншими нагородами. Про своє життя Климент Єфремович сказав: «Я вдячний своїй долі за те, що мені випав той шлях, котрим довелось пройти. Нема вище долі робочої людини і солдата революції» (стор. 248).

Книжка про славного діяча Комуністичної партії Климента Єфремовича Ворошилова — цінне дослідження. Вона буде з інтересом прочитана широким колом читачів.

П. А. Гаврюк

Н. Г. ГОНЧАРЕНКО.

В БИТВАХ ЗА ОКТЯБРЬ

(март 1917 — март 1918 гг.) *

изд-во «Донбас», Донецк, 1974, 254 с.

Рецензована праця лауреата Державної премії УРСР, доктора історичних наук, професора М. Г. Гончаренка присвячена героїчній боротьбі робітників Донецького басейну за владу Рад. Хронологічно вона охоплює лише один рік. Але в цей відрізок часу була здійснена Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкриває нову епоху в історії людства — епоху загального революційного оновлення світу, епоху переходу від капіталізму до соціалізму. В цій боротьбі пролетаріат Донбасу разом з робітниками всієї країни, під керівництвом ленінської партії виявив мужність, високу свідомість і організованість, непохитну відданість справі пролетарської революції.

Автор справедливо підкреслює, що боротьба за владу Рад у Донбасі була важкою й запеклою, вона проходила в умовах складних класових протиріч. Донецьким пролетарям разом з трудящими всієї країни доводилося долати опір не лише «своїх», але й іноземних капіталістів, а також їх союзників — буржуазно-націоналістичної і кадетсько-калединської контрреволюції.

Революційні виступи робітників Донбасу були складовою і невід'ємною частиною загальноросійського революційного руху. У спільній боротьбі проти поміщиків і капіталістів гартувалася непорушна дружба братерських народів, зміцнювалися міжнародні зв'язки між ними.

Ще задовго до Великого Жовтня Донбас став величезним індустріальним центром не лише України, а й усього Півдня Росії. На початку ХХ ст. капіталізм вступив в імперіалістичну стадію свого розвитку. Це особливо позначилося на Донецькому басейні. Вже перед початком першої світової війни майже вся паливна і металургійна промисловість краю належала англійським, французьким, бельгійським, німецьким та іншим капіталістичним хижакам, які безсоромно грабували природні багатства країни, нещадно експлуатували трудящих. Так, наприклад, товариство «Продамет», діяльністю якого керували французькі банки, сконцентрувало в своїх руках понад 88% загальноросійського виробництва сортового і 82% листового заліза, три чверті рейок, майже все виробництво бандажів і осей. Виплавка чавуну на заводах товариства становила 67% її загальної кількості виплавки на Півдні Росії, а виробництво готових виробів — 58%. Монополісти мали величезні прибутки, які в 3—4 рази були вищими, ніж на аналогічних підприємствах у Західній Європі.

На підставі глибокого вивчення ленін-

ських праць, партійних документів, творів Л. І. Брежнева, архівних матеріалів та великої кількості мемуарної літератури автор відтворив складну політичну обстановку в Донбасі після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції та в період вирішальних боїв за владу Рад. У праці показано, як більшовики Донбасу, втілюючи у життя єдино правильну ленінську теорію соціалістичної революції, викривали фальсифікаторські твердження меншовиків, есерів, українських буржуазних націоналістів.

Не легко було трудящим у ті буремні роки одразу розібратися в складній політичній обстановці. Маскуючись гучними фразами про демократію, народність, волю, «самостійність», буржуазні і дрібнобуржуазні партії намагалися завоювати на свій бік народні маси. І лише геній В. І. Леніна, невтомна роз'яснювальна та організаторська діяльність більшовицької партії допомогли трудящим стати на шлях вирішальної боротьби проти контрреволюції, за встановлення влади Рад. Центральний Комітет РСДРП(б) подав величезну допомогу робітникам Донбасу, направивши сюди К. Є. Ворошилова, Ю. Х. Лутовинова, Г. І. Петровського, Ф. А. Сергєєва (Артема) та багатьох інших випробуваних революціонерів-більшовиків. У нарисах містяться надзвичайно цінні дані про динаміку зростання більшовицьких організацій Донбасу, про виховання з передових робітників-комуністів ватажків робітничого класу.

Особливу цінність становлять матеріали про участь представників Донбасу в роботі II з'їзду Рад, на якому було обрано Раднарком на чолі з В. І. Леніним. Всебічно висвітлено роль робітників Донбасу у встановленні влади Рад на Україні, в соціалістичних перетвореннях у промисловості, у допомозі трудовому селянству тощо.

Введення у науковий обіг великої кількості першоджерел, їх науковий аналіз та марксистсько-ленінський узагальнення дали авторові змогу створити корисну для широкого кола читачів працю.

Слід відзначити, що радянським історикам належить чимало монографій, присвячених робітникам Донбасу на різних етапах його розвитку. Але ще й досі немає фундаментального узагальнюючого дослідження про цей великий загін робітничого класу РСРР за весь період існування Донецького басейну, про його революційне минуле та невтомну працю у справі будівництва соціалізму і комунізму. Написання такої книги безпосередньо впливає з тієї високої оцінки, яку дав робітникам Донбасу Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев¹. Це — розгорнута програма дій для українських істориків. До речі, про славіні загоми робітників Ленінграда та Уралу подібні праці вже створено.

П. П. Гудзенко

* Під редакцією академіка Академії наук УРСР, доктора історичних наук М. І. Супрунченка.

¹ Див. Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних республік, К., 1972, стор. 17.

О. В. ОРЛИК.
**ПЕРЕДОВАЯ РОССИЯ
 И РЕВОЛЮЦИОННАЯ ФРАНЦИЯ**
 (І ПОЛОВИНА ХІХ в.),
 изд-во «Наука», М., 1973, 300 с.

Міжнародні суспільно-політичні зв'язки революційних сил Росії в ХІХ ст. займають значне місце у дослідженнях радянських істориків. Формування передових сил і розвиток трьох етапів визвольного руху (дворянського, різночинського і пролетарського) відбувалися у тісному і нерозривному зв'язку з світовим революційним процесом. Російські революціонери, сприймаючи марксизм, на практиці перевіряли досвід передових діячів Європи і Америки, виходили в авангард світового революційного руху.

В рецензованій монографії на широкій документальній основі досліджується процес становлення й розвитку суспільно-політичних і революційних зв'язків, взаємовпливу між передовими представниками народів Росії і Франції у бурхливій десятиріччя першої половини ХІХ ст. Велика французька буржуазна революція кінця ХVІІІ ст., відкривши нову епоху в історії людства, стала важливим фактором, що сприяв посиленню інтересу прогресивних сил Росії до революційної Франції. Її великі ідеї знайшли глибоке відображення у світогляді та практичній діяльності дворянських революціонерів (О. М. Радищева, декабристів) і революційних демократів (В. Г. Белінського, О. І. Герцена, петрашевців). У свою чергу, досвід революціонерів Росії знаходив широкий відгук у Франції.

У вступі визначені головні завдання рецензованої праці: дослідити й висвітлити джерела формування революційної думки в Росії і Франції, широко показати контакти передових людей цих країн, простежити зростання їх взаємного впливу протягом значного історичного періоду, наочного подійми всесвітнього значення.

Автор з партійних позицій піддала обгрунтованій критиці буржуазну історіографію проблеми, підкресливши її захоплення переважно зовнішньополітичними аспектами взаємовідносин Росії і Франції та майже цілковите ігнорування суспільно-політичних і революційних зв'язків. Щодо революційно-демократичної історіографії, то їй, на жаль, приділено менше уваги.

Ретельно розглянувши й проаналізувавши радянську історіографію, О. В. Орлик відзначила значний внесок вітчизняних істориків у розробку проблеми революційних зв'язків Росії і Франції (А. З. Манфред, О. Л. Нарочницький, О. І. Молок, М. С. Каняпін та ін.). Проте, як цілком справедливо зазначає дослідниця, багато важливих аспектів її ще залишилися не висвітленими.

Важливу рису монографії є глибоке знайомство дослідниці з сучасною буржуазною історіографією Франції. У деяких

працях французькі автори намагаються показати не обопільні взаємні зв'язки, а виключно французький вплив на громадськість Росії. Більш об'єктивні позиції займають вчені Ж. Карбе («Французька суспільна думка про невідому Росію») і М. Кадо («Росія в духовному житті Франції»). Обидві праці видані в 1967 р.

Певним науковим доробком О. В. Орлик є дослідження багатьох важливих питань проблеми у нових аспектах. Це стосується, зокрема, розділів «Зародження визвольного руху в Росії і передова Франція» та «Пробудження інтересу до життя Росії в колах французької інтелігенції. Відгуки на повстання декабристів». На широкому фактичному матеріалі показані глибокі джерела формування ідеології декабристів, вивчення й осмислення дворянськими революціонерами досягнень передової французької думки. Видатні діячі декабристського руху П. І. Пестель, К. Ф. Рилєєв, С. П. Трубецькой, М. Ф. Орлов, М. М. Муравйов, С. Г. Волконський та інші, побувавши за кордоном під час визвольних походів 1813—1814 рр., глибоко цікавилися прогресивними суспільними ідеями, політичною боротьбою, досвідом співпраці революціонерів тощо і з часом використали їх в умовах Росії.

У праці переконливо доведено, що російські діячі визвольного руху критично використовували позитивний революційний досвід Франції на практиці. Висновок про те, що «політичні ідеї декабристів відзначалися більшою послідовністю, ніж ідеї ряду сучасних їм французьких політичних мислителів» (стор. 70), дуже важливий у тому розумінні, що декабристи не зупинилися на досягнутому їх попередниками і сучасниками, а йшли вперед по революційному шляху. Звідси й глибокий інтерес до повстання та ідеї декабристів у Європі, особливо у Франції, після 14 грудня 1825 р. У зв'язку з цим автор доходить обгрунтованого висновку, що рух декабристів був невіддільним від світового революційного процесу.

Можливо, не варто було надто різко відмежовувати погляди О. С. Пушкіна на історичні події у Франції від поглядів декабристів (стор. 80—83). Революційний запал великого поета був близьким дворянським революціонерам і спонукав їх до рішучих дій. До того ж погляди О. С. Пушкіна і багатьох декабристів часто співпадали. Саме на цих моментах слід було наголосити в дослідженні.

Матеріали розділів «Липнева буржуазна революція 1830 року в сприйманні та оцінках російської громадськості» й «Відображення у визвольному русі Росії ідейно-політичного життя Франції періоду липневої монархії» вже частково відомі з книги О. В. Орлик «Россия и французская революция 1830 года» (М., 1968). Однак, збагачені новими даними, вони викликають інтерес глибиною й чіткістю викладу суті питання. Французька революція 1830 р. де-

що розвіяла тяжкі настрої, що виникли після того, як було придушене повстання декабристів і настав період реакції, й викликала до життя нові революційні сили, яким потрібно було врахувати уроки декабризму і європейських революцій. У монографії підкреслюється закономірність і неминучість виходу на арену політичної боротьби у 30—40-х роках В. Г. Белінського, О. І. Герцена, які стали ідеологами нової суспільної сили — революційної демократії.

Автор переконливо показала тверезе й критичне ставлення діячів російського визвольного руху до наслідків липневої революції 1830 р. у Франції, незавершеність та неміцність її завоювань. Дальше загострення класової боротьби через два десятиріччя привело до нових революційних потрясінь. Ці події спостерігали, сприймали та осмислювали діячі російського визвольного руху.

В розділі «Віображення у визвольному русі Росії ідейно-політичного життя Франції періоду липневої монархії» багато уваги приділено питанню про те, як сприймалися й поширювалися в Росії ідеї утопічного соціалізму. На основі численних фактів дослідниця довела, що утопічний соціалізм був предметом серйозного захоплення декабристів, П. Я. Чаадаєва, О. С. Пушкіна, О. І. Герцена, В. Г. Белінського, петрашевців та інших діячів визвольного руху. Французький утопічний соціалізм відіграв помітну роль у формуванні ідеології революційного демократизму в Росії.

Глибоке дослідження матеріалу дозволило автору дійти правильного висновку, що «ставлення до ідеї соціалізму представників російської громадськості визначалося передусім їх ставленням до самодержавно-кріпосницького ладу й проблем дальшого соціального розвитку Росії» (стор. 191). Утопічний соціалізм певною мірою став та-

кож своєрідним вододілом між революційним демократизмом і лібералізмом у визвольному русі.

Слід зауважити, що в монографії дещо спрощено оцінюється Кирило-Мефодіївське товариство (як «реформістська» організація), замовчується наявність у ньому революційно-демократичних сил на чолі з Т. Г. Шевченком. Мають місце деякі перебільшення в характеристиці соціалістичних поглядів члена цього товариства М. І. Савича (стор. 183, 201—202). Глибоко осмисленим і цілком визначеним був утопічний соціалізм Т. Г. Шевченка, про який у книзі, на жаль, говориться надто невизначено.

У розділі «Французька революція 1848 р. і визвольний рух в Росії» вказано на велике враження, що його справила революція на діячів визвольного руху в Росії. Наводяться факти про ставлення В. Г. Белінського, О. І. Герцена, петрашевців, М. І. Тургенева, М. І. Сазонова, М. О. Бакуніна та інших до революційних подій. Істотним недоліком розділу є відсутність у ньому матеріалів про відгуки на революційні події серед діячів визвольного руху на Україні і в Польщі.

У розділі «Нові тенденції у ставленні до Росії французької громадськості», мабуть, уперше в радянській історіографії наводяться цікаві матеріали, в яких показано, як проникали у Францію передові ідеї російського визвольного руху. Однак викладений матеріал потребує дальшого поглиблення, бо деякі положення не ґрунтуються на фактах.

Незважаючи на окремі недоліки, монографія в цілому заслуговує високої позитивної оцінки. Це — глибоке й всебічне дослідження актуальної проблеми, яке становить вагомий вклад в історичну науку.

Г. Я. Сергієнко

Н. Н. УЛАШК.

*ОЧЕРКИ ПО АРХЕОГРАФИИ
И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЮ
ИСТОРИИ БЕЛОРУССИИ
ФЕОДАЛЬНОГО ПЕРИОДА.*

изд-во «Наука». М., 1973. 303 с.

Рецензовану книжку присвячено публікаціям документів з історії Білорусії доби феодалізму. Вона привертає увагу читача як своєю проблематикою, так і змістом.

У книжці послідовно розглядаються всі важливі публікації, які виходили з 1824 по 1940 р. і стосувалися повністю або частково історії Білорусії епохи феодалізму.

Білорусія, як відомо, довгий час була частиною Великого князівства Литовсько-Речі Посполитої, тому в багатотомних

серіях і в окремих збірниках публікувалися джерела не лише з історії Білорусії, але й України, Литви, Польщі і навіть всієї Східної Європи. Досить згадати такі важливі акти, як Литовські статuti, Вісліцький 1347 і Пьотрковський 1420 р. статuti, Устава на волюки 1557 р., дипломатичне листування та ін., видані в «Актах Западной России».

Рецензована праця послужить добрим посібником для вивчення археографії, а також допоможе орієнтуватися в колосальній масі джерел, критично оцінювати рівень їх підготовки до видання.

М. М. Улащик піддав глибокому аналізу всі публікації, розкрив їх класову і політичну спрямованість. Найбільш глибоко проаналізовано видання Віленської археографічної комісії, яка створювалася для пропаганди реакційної ідеології в душі

православ'я, самодержавства і так званої народності. Не лише вступні статті, передмови, добір джерел для публікацій, коментарі, покажчики тощо використовувалися з метою поширення ідеї про приналежність білоруського населення до так званої єдиної православної російської народності. З цією ж метою використовувалися і суто археографічні прийоми підготовки текстів джерел до друку, в процесі якої усувалися особливості граматичних форм білоруської мови, а разом з тим «знімалося» питання про саме існування білоруської мови і білоруського народу.

М. М. Улащик виступає також проти намагання польських буржуазних націоналістів взяти під сумнів самобутність білоруського народу, його історичні і культурні зв'язки з російським та українським народами, довести існування єдиної католицької польської і литовської народності з їх «правами» на території «кресів». За це автор різко і влучно критикує Р. Меніцького, хоча й високо оцінює його фахову ерудицію.

Не можна погодитися з автором у тому, що Віленська археографічна комісія була «пропагандистською» організацією. Серед величезного актового матеріалу, опублікованого комісією, було дуже багато такого, який аж ніяк не можна назвати «пропагандистським», який широко використовується і зараз.

Хочеться відзначити, що археографія у рецензованій книжці виступає не як анонімна галузь, читачі бачать її конкретних діячів, можуть познайомитися з їх життєвим шляхом, поглядами (і в багатьох випадках навіть портретами). Так само конкретно розповідається про відповідні установи, комісії, їх виникнення, про завдання, які перед ними були поставлені, і про те, як формувалася їх особовий склад. Жаль, що в оцінці окремих археографів є деякі неточності і навіть протиріччя. Так, автор пише, що Головацький не залишив сліду в діяльності Віленської комісії (98 стор.), а в іншому місці: «Головацький виконав значну роботу» (64—66, 125—126 стор.). У біографії Головацького допущені фактичні неточності (97—98 стор.).

Всебічно проаналізовано «Акты Западной России» і «Акты Виленской комиссии». Автор описав не лише процес підготовки публікацій, добору документів і розкриття їх змісту, а й розповів про те, як реалізувався тираж. М. М. Улащик звертає увагу і на те, що в ряді випадків у зв'язку з недостатньою загальноісторичною підготовкою археографів, а також їх наміром «виправити» мову документа, траплялися грубі помилки. Так, наприклад, дворище перекладали словом «усадьба», ототожнювали поняття боярин, шляхта, дворянин.

У книжці звертається увага на таке парадоксальне явище. Незважаючи на значний

розмах публікаторської роботи та її послідовну ідеологічну спрямованість в дусі клерикалізму, монархізму, «народності», офіційні кола царської Росії не досягли своєї пропагандистської мети. Видання були труднодоступними для широкого читача і мало використовувалися навіть вузькими спеціалістами. В той же час, всупереч всім намаганням публікаторів, ряд документів свідчив про експлуатацію і розвиток феодального господарства, про становище і класову боротьбу трудящих, розвиток культури.

Незважаючи на істотні археографічні вади, документи продовжують своє життя і в наш час.

В окремому розділі, присвяченому розвитку археографії в Радянській Білорусії, автор справедливо наголошує на тому, що лише в радянську епоху розпочався широкий розвиток білоруської археографії на справжніх наукових засадах.

Книжка має покажчики — іменний і географічний. Можна пошкодувати, що не додані покажчики археографічних установ і публікацій. Ризикуючи потрапити в становище опонента, який критикує книгу за те, чого в ній немає, все ж скажемо, що слід було б подати, хоч коротко, відомості з історії установ, в результаті діяльності яких виникли найважливіші комплекси документів — архівні фонди, а також архіви, в яких ці матеріали збереглися. Так само залишається невідомим, де знаходяться фонди (окремі документи), на базі яких здійснювалися публікації. Адже без цього не можна належно оцінити видання джерел. Якщо оригінали загинули, особливо значення набуває критичний аналіз кожного опублікованого документа. На 24 стор., наприклад, М. М. Улащик порівнює окремі документи, опубліковані в «Белорусском архиве древних грамот», а пізніше в «Актах Западной России» (в обох випадках одним і тим же упорядником І. І. Григоровичем), і констатує, що в передачі текстів тих же самих документів мають місце немаловажні відмінності. Питання про можливість (чи неможливість) порівняти опублікований текст з оригіналом виникає неодноразово, особливо в тих випадках, коли автор піддає серйозній критиці прийоми передачі тексту.

Книга М. М. Улащика не позбавлена дрібних неточностей та деяких редакційних недоробок. Так, «Советскую Историческую Энциклопедию» автор називає «Исторической Энциклопедией» (248 стор.), «городские» книги — «городскими» книгами (54 стор.) та ін.

Вихід у світ книги М. М. Улащика, безсумнівно, буде зустрінутий із задоволенням всіма, хто цікавиться історією Білорусії, а також проблемами археографії.

Ю. М. Гроссман

Хроніка та інформація

НАРАДА АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

10 вересня 1974 р. у Києві відбулася нарада по підготовці багатотомної «Історії Української РСР», організована Інститутом історії АН УРСР. В її роботі взяло участь більше 100 провідних науковців-суспільствознавців республіки — представників Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту суспільних наук АН УРСР, Інституту археології АН УРСР, Київського, Львівського, Одеського, Харківського та Чернівецького державних університетів, Київського, Вінницького і Волгоградського педінститутів. У роботі наради взяли також участь заст. міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, д. і. н., проф. Б. П. Ковалевський, заст. начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР М. Г. Савченко, заст. головного редактора видавництва «Наукова думка» Л. І. Довгань.

Вступним словом нараду відкрив директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев. Він ознайомив присутніх з постановою Президії АН УРСР від 19 липня 1974 р. «Про підготовку багатотомної «Історії Української РСР» і виступом на засіданні Президії АН УРСР президента Академії наук УРСР акад. Б. Є. Патона.

У постанові, зокрема, зазначалося, що Інститут історії АН УРСР вжив важливих заходів наукового і науково-організаційного характеру, спрямованих на забезпечення своєчасного та якісного видання багатотомної «Історії Української РСР». Поліпшено структуру інституту, ряд його відділів зміцнено кваліфікованими науковими кадрами.

Строки підготовки томів, встановлені Президією АН УРСР, дотримуються. Своєчасно завершено роботу над текстами і макетами V, VI, VII томів, достроково здано рукописи III і IV томів. Підготовлено і розіслано на рецензування макети перших частин I і (повторно) V томів. Від провідних наукових установ країни та визначних

учених одержано більше 400 зовнішніх рецензій, в яких, в основному, позитивно оцінюється науковий та ідейно-політичний рівень текстів. Проте було вказано й на недоліки, що мали місце при написанні багатотомної «Історії Української РСР».

Виступаючий зазначив, що колектив інституту повністю сприймає ці зауваження. Постанова Президії АН УРСР і промова президента АН УРСР акад. Б. Є. Патона, підкреслив він, мобілізують істориків на підготовку багатотомної «Історії Української РСР» на високому ідейно-політичному рівні. На закінчення А. Г. Шевелев сказав, що багатотомна «Історія Української РСР» — справа честі вчених Радянської України. Вони повинні дати трудящим повну, фундаментальну працю, яка сприятиме найбільш успішній боротьбі радянських людей проти буржуазних і буржуазно-соціалістичних перекручень історії України.

З повідомленням «Про роботу Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР по поданню допомоги авторському колективу в написанні багатотомної «Історії Української РСР» виступив заст. начальника управління М. Г. Савченко. Він розповів присутнім, що в архівах України зібрано чимало цікавих, ще недостатньо вивчених документів і матеріалів з історії України. Зокрема, цінні архівні матеріали надійшли з Польщі, Угорщини, Румунії та США. Архівістами розроблено багато довідників та путівників по архівах.

Заст. головного редактора видавництва «Наукова думка» Л. І. Довгань запевнив авторський колектив, що видавництво «Наукова думка» зробиць усе від нього залежне для своєчасного виходу в світ багатотомної «Історії Української РСР». Після пленарного засідання почалася робота по секціях, де були обговорені рецензії, надіслані від провідних наукових установ країни.

Ю. І. Зінченко

ПРО ВИДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ «НАУКОВОЮ ДУМКОЮ» В 1975 р.

Чільне місце у тематичному плані видавництва «Наукова думка» на 1975 рік відводиться випускові історичної літератури. Зокрема, серед нових досліджень звертають на себе увагу видання, присвячені робітничому класу. Побачить світ монографія А. П. Гриценко «Робітничий клас України у Жовтневій революції». При її написанні використано маловідомі архівні матеріали, періодику революційних років, документальні публікації. Автор характеризує напрями і форми революційного робітничого руху на різних етапах соціалістичної революції, розповідає про більшовизацію масових організацій пролетаріату і боротьбу партії за перетворення Рад в органи державної влади трудящих.

Форми і методи боротьби трудящих УРСР за нагромадження ресурсів для розвитку народного господарства показує С. В. Кульчицький у своїй праці «Участь трудящих України в створенні фонду соціалістичної індустріалізації (1926—1937 рр.)». Науковець наголошує на вирішальній ролі робітничого класу у плано-мірному розвитку великої промисловості, насамперед важкої індустрії.

Багатом дослідникам стане в пригоді книга В. П. Сидоренко «Преса як джерело з історії робітничого класу України в період соціалістичного будівництва (1921—1941 рр.)». В ній на конкретному історичному матеріалі розкривається значення преси у піднесенні політичної, а також трудової активності робітників, у розгортанні масового соціалістичного змагання, зокрема стахановського руху, змальовується роль періодики у підготовці кадрів для промисловості, підвищенні їх кваліфікації, участі робітників у громадсько-політичному житті.

Узагальненню форм прояву трудової активності робітничого класу в період будівництва комунізму присвячується монографія М. М. Драка «За торжество комуністичної праці».

«Слова дружби і братерства» — така назва книги А. В. Хідекелі. У ній йдеться про роль преси Радянської України в 1922—1924 рр. у пропаганді ленінської національної політики Комуністичної партії і ленінського плану утворення союзної соціалістичної держави. Автор показує розгортання всенародного об'єднано-го руху за утворення Союзу РСР, його конституційне оформлення. Читач знайде чимало сторінок з розповіддю про те, як преса в ті роки допомагала партії виховувати трудящих України в дусі дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, а також про солідарність трудящих Радянського Союзу і зарубіжних країн.

Читацький загал зацікавить праця В. І. Кучера «Партизанський край і зони на

Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944)», в якій йдеться про їх утворення та роль у визволенні території Радянської України від німецько-фашистських загарбників, у зриві гітлерівських планів економічного пограбування республіки.

Вийде з друку ряд наукових праць, звернутих до минулого українського народу. Серед них — книга П. В. Михайлини «Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654)». Автор розповідає про участь трудового міського населення міст України у селянсько-козацьких повстаннях XVI — початку XVII ст. їх боротьбу проти іноземного поневолення, за возз'єднання України з Росією. Це дослідження завдасть відчутного удару по українських буржуазно-націоналістичних істориках, які продовжують всіляко фальсифікувати історію народних мас України періоду феодалізму.

Історії міст України у пореформенній період присвячується монографія О. І. Лугової «Міста України у другій половині XIX ст. (Економічний розвиток і соціальна структура населення)». В ній висвітлюються такі питання, як зростання капіталістичної промисловості, розвиток ремесла і торгівлі, зміни у міському адміністративному управлінні, а також аналізуються динаміка чисельності населення міст, його класова та національна структура.

Про економічне і політичне становище північнобуковинського селянства, його класову боротьбу йдеться у книзі В. М. Ботушанського «Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини (1900 — 1918)».

Широким колам книголюбів, усім, хто цікавиться історією культури радянського народу, буде корисним збірник «Первопечатник Иван Федоров и его последователи на Украине (XVI — первая половина XVII ст.)». Вміщені у ньому документи розповідають про важливу, прогресивну роль книгодрукування на Україні.

В 1975 р. передбачено видати ряд монографій з історії зарубіжних країн. На дослідників-американців, пропагандистів-міжнародників розрахована праця І. С. Хмеля «Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США». Порушені в монографії питання автор розкриває на широкому документальному матеріалі з урахуванням особистих міркувань і вражень, винесених ним за час його роботи у Сполучених Штатах Америки.

Про іноземних трудящих у Франції йдеться у праці М. М. Фролкіна «Трудова імміграція во Франції в новейшее время». В ній, зокрема, висвітлюється практична діяльність Французької комуністичної партії, спрямована на об'єднання дій робітників — «своїх» і «чужих» —

у боротьбі проти монополістичного капіталу.

Яка класова структура західнонімецького суспільства? Які зміни сталися у складі класів за час існування ФРН? Про це пише В. Н. Гулевич у своїй книзі «Класи і політичні партії в ФРН». Автор характеризує склад буржуазії, пролетаріату, середні соціальні верстви, висвітлює історію виникнення політичних партій, їх ідеологію, діяльність і роль у житті країни.

Наступного року значно збільшується кількість праць з питань археології. Щоб забезпечити їх високий науковий і художній рівень, вчасний вихід у світ, у видавництві нещодавно створено редакцію археологічної літератури.

Певний інтерес становлять монографії С. Н. Братченка — «Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы», В. А. Ільїнської — «Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI в. до н. э.)», В. С. Драчука — «Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков н. э.)».

Побачать світ кілька праць, присвячених слов'янам. Так, проблеми економічного розвитку населення Дніпровського Лівобережжя напередодні утворення Давньоруської держави розглядає О. В. Сухобоков у книзі «Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)». Вивченню історичного та культурного розвитку населення степового Подніпров'я в II—XIII ст. присвячена монографія А. Т. Сміленко «Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.)». Згадані видання ілюструються планами поселень і жител, картами, малюнками предметів матеріальної культури.

Колектив авторів, використавши найновіші археологічні джерела, підготував книгу «Населення Прикарпаття і Волині в добу розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час». Простеживши процес виникнення класів, появи феодальної держави, науковці дають характеристику зростанню продуктивних сил тогочасного суспільства. Автори доходять висновку, що давньоруське населення Прикарпаття й Волині було частиною єдиного цілого — давньоруської народності.

Увагу багатьох читачів приверне ряд цікавих неперіодичних збірників. Так, в одному з них («Скифський мир») розглядаються питання соціальної історії, етносу та місцевства скіфів, їх зброя, зв'язки Північного Причорномор'я скіфського часу з античним світом, племенами Кавказу, Балкан, Західної Європи. В окремому збірнику висвітлюються актуальні проблеми історії культури Ольвії — великого античного міста Північного Причорномор'я, результати розкопок житлових кварталів у районі площі, де відбувалися народні збори, публікуються епіграфічні пам'ятки. Читач з інтересом познайомиться з новими матеріалами про керамічний комплекс Ольвії.

На тих, хто цікавиться історією столиці України, розрахований збірник «Стародавній Київ», у якому публікуються матеріали про розкопки, здійснені в 1969—1972 рр. Київською постійно діючою експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР. Тут, зокрема, можна знайти розповіді про «города» Володимира і Ярослава, унікальні зрубні комплекси Подолу X—XI ст., фрески Софії Київської тощо.

Наступного року вийде з друку останній, третій том «Археології Української РСР».

М. О. Луценко

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1974 р.**

№
журналу

До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР»	12
Ленінські принципи соціалістичного господарювання — в дії	4
П'ятдесят років без Леніна по ленінському шляху	1

СТАТТІ

Проблеми комуністичного будівництва

Коваль П. Д.— Історичне місце розвинутого соціалізму	1
--	---

До створення багатотомної «Історії Української РСР»

Лавров Ю. П.— Початок російсько-японської війни і посилення революційного руху на Україні	11
Лось Ф. Є.— Формування і розвиток робітничого класу на Україні в другій половині ХІХ ст.	5
Санцевич А. В.— Дослідження історії Української РСР післявоєнного періоду (1946—1958 рр.)	3
Сарбей В. Г.— Монографічна розробка історії класової боротьби робітників і селян України в період імперіалізму	6

Методологія і методика історичних досліджень

Косолапов В. В.— Соціальні функції і методи історичного дослідження сучасності	12
Сарбей В. Г.— Місце творчої спадщини прогресивних істориків ХІХ ст. у викритті буржуазно-націоналістичної концепції історії України	11

До 70-річчя першої російської революції

Доній М. Р., Горбунова М. І.— Місцеві партійні організації на Україні в період між II і III з'їздами РСДРП	6
--	---

До 250-річчя АН СРСР

Шевелев А. Г.— Славний ювілей радянської науки	5
--	---

До 400-річчя книгодрукування на Україні

Молодчиков О. В.— Важлива ділянка вітчизняної культури	2
--	---

* * *

Азнакаєв Г. Н.— Бойові традиції Збройних Сил СРСР і особливості виховання радянських воїнів у сучасних умовах	2
Беднягін А. І.— Збройні Сили СРСР у боях за визволення Радянської України	9
Беренштейн Л. Ю., Яковлев П. Д.— Розвиток Комуністичною партією ленінської аграрної політики на сучасному етапі	7
Варварцев М. М.— Українські буржуазні націоналісти — знаряддя гітлерівської «п'ятої колони» в США	12
Василенко В. К.— Керівництво КПРС розвитком науки на сучасному етапі	11
Вербило О. М.— Торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму в роки Великої Вітчизняної війни	10
Вілінбахов В. Б. (<i>Ленінград</i>) — Галицько-Волинський літопис як воєнно-історичне джерело	4
Горобець І. Ю. (<i>Полтава</i>) — 800-річчя Полтави	6
Григор'єв В. В.— Міжнародний сіонізм і підмандатна Палестина між двома світовими війнами	8
Григорович Д. П., Нем'ятин В. М.— Комуністична партія — організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України	9
Гриценко А. П.— Революційні форуми робітничого класу України у 1917 році	10
Гуров А. І. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Видатний вклад в ідейну скарбницю творчого марксизму (До 60-річчя виходу праці В. І. Леніна «Про право націй на самовизначення»)	5

Добрускін М. Є. (<i>Харків</i>) — Радянська інтелгенція і націоналістичні фальсифікатори	2
Зайцев О. К. (<i>Москва</i>) — До питання про формування територій давньоруських князівств у XII ст.	5
Казакова М. С. (<i>Донецьк</i>) — В. І. Ленін і охорона природи	4
Кизя Л. Є. — Ідеологічна робота в тилу ворога	9
Кисілевський О. М., Лось Ф. Є. — Геніальна праця творчого марксизму (До 80-річчя виходу книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»)	8
Ковальський Б. П. — Ленін — творець соціалістичної наукової організації праці	1
Кожукало І. П. — Розвиток національних відносин на сучасному етапі комуністичного будівництва	12
Конашевич А. П. — Соціалістична держава — політична основа нової історичної спільності людей	6
Кондрацький А. А. — Роль профспілок у посиленні суспільно-політичної активності робітничого класу (1959—1970 рр.)	10
Корнійчук Л. Я. — Блискучий взірць єдності марксистської теорії і революційної практики (До 75-річчя виходу праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії»)	3
Королько В. Г. — Про загальнонаціональну гордість радянської людини	3
Криворученко В. К. (<i>Москва</i>) — З історії становлення партійного ядра в комсомолі	11
Кругляк Б. А. (<i>Житомир</i>) — Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму	3
Кульчицький С. В., Некора С. І. (<i>Одеса</i>) — Політика КПРС по піднесенню народного добробуту в період розвинутого соціалізму	8
Мітюков О. Г. — Здобутки і перспективи розвитку архівної справи в Українській РСР	11
Нагорна Л. П. — Інтернаціоналізація економічного життя радянських народів та ідеологічні спекуляції «радянологів»	7
<u>Остапенко Ф. П.</u> , Фещенко М. Т. — Організаційне зміцнення первинних парторганізацій на селі (1966—1970 рр.)	7
Палішко В. К. — Роль критики і самокритики в діяльності парторганізацій	5
Петренко В. С. — Піднесення колгоспного виробництва Української РСР в умовах розвинутого соціалістичного суспільства (1959—1973 рр.)	5
Потехін О. В. — Комуністична партія США в боротьбі за інтереси трудящої молоді	4
Приматов В. В. — Про сучасний розвиток революційного процесу в країнах Латинської Америки	6
Талан Є. П. — Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946—1958 рр.)	3
Шевченко В. Ф. — В. І. Ленін про організаційні основи Комуністичної партії (До 70-річчя книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад»)	6
Шевченко Л. А. — Співробітництво народів СРСР у галузі культури	4
Щедрина Д. С. — Діяльність іспартів України по збиранню документів з історії партії та Жовтневої революції (1921—1924 рр.)	2
Якименко М. А. (<i>Полтава</i>) — Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906—1913 рр.)	7

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми комуністичного будівництва

Качковський М. М. — Партійне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні в 1966—1970 рр.	3
Моторнюк М. М., Бушин М. І. — Піклування партійних організацій України про розвиток загальноосвітньої школи (1966—1970 рр.)	3

До 70-річчя першої російської революції

Гришин А. Д. (<i>Бровари</i>) — Селянський рух на Півдні України напередодні першої російської революції	12
Лещенко М. Н. — Піднесення селянського руху на Україні навесні і влітку 1905 р.	12
Сусоров В. Д. (<i>Херсон</i>) — Пропаганда ідеї союзу робітників і селян у листівках більшовицьких організацій Півдня України (1905 р.)	12

*До 30-річчя визволення Української РСР
від німецько-фашистських загарбників*

Байраківський А. І. — Оперативні групи партійно-радянських працівників на визволеній території	8
Барштейн Ю. А., Мельниченко В. Ю. — Пам'ятки бойової слави (Пам'ятні настільні медалі, присвячені 30-річчю визволення міст Радянської України від німецько-фашистських загарбників)	9
Білоус В. Д. (Бровари), Кучер В. І. — Дії партизанів і підпільників по зриву фашистської політики пограбування сільського господарства	10
Бількевич А. М. (Тернопіль) — З історії відновлення комсомольських організацій в західних областях України у 1944—1946 рр.	5
Будько М. О., Бовсунівський М. С. (Житомир) — Всенародна допомога трудящих України фронту в 1943—1945 рр.	7
Ванеєв Г. І. (Севастополь) — Чорноморський флот у Кримській наступальній операції 1944 р.	8
Джабраїлов І. Ф. (Баку) — Сини Азербайджану в боях за визволення Радянської України	9
Євсейчик І. Ф. — Відновлення і зміцнення партійних організацій західних областей України в 1944—1945 рр.	2
Касьянов В. П. (Харків) — Соціалістичне змагання серед робітників України в роки Великої Вітчизняної війни	7
Коваль М. В. — Роль Тсовазіхіму в суцільному розмінуванні території УРСР (1943—1945 рр.)	2
Коваль М. В., Ладивір І. І. — З історії військово-шефської діяльності творчої інтелігенції Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни	5
Кучер В. І., Чумак В. А. — Виховання населення окупованої території України в дусі ленінської дружби народів партійними організаціями партизанських формувань і підпілля (1941—1944 рр.)	2
Ларін А. Ф. — Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів	7
Мазило В. М. (Вінниця) — З історії народної боротьби проти гітлерівців на окупованій території України	10
Мусатова Л. Я. — Залізничники України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941—1942 рр.)	5
Нечитайло В. В. (Ізяслав) — Про агітаційно-масову роботу Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У (травень 1943—березень 1944 рр.)	9
Панібудьласка В. Ф. — Початок перебудови народного господарства Української РСР на мирний лад після Великої Вітчизняної війни	5
Савчук П. О. (Дубно) — З історії діяльності парторганізацій партизанських формувань України (1941—1944 рр.)	9
Хлякін А. П. — Про створення партизанських резервів на Україні	10

До 50-річчя ленінського призову в партію

Давидюк А. Т. (Вінниця) — Участь комсомольських організацій республіки у проведенні ленінського призову в партію	1
Кватіра М. М. (Тернопіль) — Ленінський призов у партію на Україні	1

З історії робітничого класу

Валуйська Л. І. — Висування робітників на керівну адміністративно-господарську роботу в Донбасі (1926—1929 рр.)	7
Хижняк І. І. (Запоріжжя) — Робітники електротехнічної промисловості республіки (1959—1965 рр.)	7

До 50-річчя присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна

Штега О. Ф. — Роль комсомолу України у розвитку науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві республіки (1967—1973 рр.)	6
Якубенко П. П. — Славний піввіковий ювілей	6

З історії дружніх зв'язків між народами

Ляшенко Л. Г. — Про навчання на Україні молоді з південнослов'янських країн (50—70-ті рр. ХІХ ст.)	6
---	---

- Стуканов Є. М. (Донецьк) — Інтернаціональні зв'язки трудящих Донбасу із «Союзом червоних фронтників» Німеччини 6
 Фомін Ю. Ю.— Рух на Україні на підтримку південних слов'ян під час сербсько-чорногоро-турецької війни 1876 р. 6

З історії міжнародної пролетарської солідарності

- Кохан Г. І. (Ужгород) — Комуністична преса про інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР і Закарпаття (20—30-ті роки) 2
 Халус П. І. (Ужгород) — Допомога радянського народу у врятуванні угорських політв'язнів у 20—30-х роках ХХ ст. 2

До 200-річчя повстання О. Пугачова

- Міхелькіс О. Я. (м. Іллічєвськ) — Державна військова колегія — вищий орган влади в повстанні під керівництвом О. Пугачова в 1773—1775 рр. 12
 Рознер І. Г.— Участь українців у Селянській війні 1773—1775 рр. 4
 Рознер І. Г.— Селянська війна 1773—1775 рр. у Росії та її вплив на Україну 12

З досліджень у галузі допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін

- Заремба С. З.— До питання про теорію і методику хронологічних досліджень 2
 Котляр М. Ф.— Допоміжні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки 2

До 50-річчя братніх союзних республік

- Аманкулов К. А. (м. Сирдар'я, Узбекиька РСР) — Співробітництво народів СРСР в освоєнні Голодного степу 10
 Барановська Н. П.— Участь молодих будівельників України у відбудові Ташкента 10
 Зайченко В. М. (Душанбе), Комаренко Т. О., Сабіров К. С. (Душанбе) — Радянський Таджикистан 9
 Карриєв А. (Ашхабад) — Розквіт Радянського Туркменистану в братній сім'ї народів СРСР 10
 Лисенко В. Г.— Утворення і розвиток Молдавської АРСР у складі УРСР (1920—1940 рр.) 9
 Мацюк І. Д. (с. Заслучне Хмельницької області) — Співробітництво в галузі мистецтва між Україною і Молдавією в роки восьмої п'ятирічки 9
 Орозалієв К. К. (Фрунзе) — Радянська Киргизія 9

До 30-річчя Польської Народної Республіки

- Зашкільняк Л. О. (Львів) — Класова боротьба у Польщі в 1945—1947 рр.
 Поляк В. С. (Ужгород) — Соціалістичне змагання в промисловості ПНР (1961—1965 рр.) 7

До 30-річчя Народної Республіки Болгарії

- Черній А. І. (Ровно) — Соціально-економічні перетворення в Болгарії в перші роки соціалістичного будівництва (1944—1947 рр.) 8

До 30-річчя Соціалістичної Республіки Румунії

- Марченко Г. В. (Ужгород) — Завершення соціального кооперування селянських господарств Румунії 8

До 25-річчя Німецької Демократичної Республіки

- Грановський Б. В.— Участь Української РСР у науково-технічному співробітництві Радянського Союзу з НДР (1949—1970 рр.) 9
 Гурарій М. Є. (Одеса) — Соціалістична єдина партія Німеччини — організатор перетворень у промисловості НДР (1971—1973 рр.) 9

* * *

- Андрушко О. І. (*Вінниця*) — Діяльність партійних організацій України по зміцненню братерських зв'язків з трудящими Західної України (1921—1925 рр.) 3
- Бабич І. І. (*Львів*), Капітонов О. Г. (*Куйбишев*) — Політико-виховна робота серед воїнів Червоної Армії на Східному фронті (1918—1919 рр.) 9
- Бортняк Я. М. — Досвід переходу до соціалізму республік Середньої Азії та Казахстану і його значення для молодих незалежних країн 2
- Бухало В. І. — Деякі форми інтернаціонального виховання армійської молоді (На матеріалах Червонопрапорного Київського військового округу, 1966—1970 рр.) 10
- Варшавчик М. Я. — З приводу книги «Источниковедение отечественной истории» 7
- Горбик В. О. — Англійські ультра: минуле і сучасне 12
- Гошуляк І. Л. — Про публікацію творів В. І. Леніна в газетах України 1920 р. 4
- Гура В. К. — З історії діяльності Марокканської компартії 1
- Джеджула Г. А. — Крах змови буржуазно-поміщицького польського уряду з російською контрреволюцією в 1919—1920 рр. 5
- Дяченко А. Д. — З історії національно-визвольного руху єгипетського народу (1882—1916 рр.) 6
- Киричук В. В. — Підготовка кадрів сільських спеціалістів на Україні в період між XXII і XXIV з'їздами КПРС (На матеріалах західних областей УРСР) 7
- Крюков В. Т. — До питання про створення Південно-Західної групи «Народної волі» 4
- Кукель Е. М. (*Дніпропетровськ*) — Діяльність частин особливого призначення (ЧОП) на Україні (1920—1924 рр.) 3
- Кунах Ю. І. (*Тольятті*) — Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920—1924 рр. 3
- Лещенко Н. М. — Боротьба класів і партій навколо питань народної освіти на Україні напередодні Великого Жовтня 11
- Лисенко В. Г. — Єдність дій українських і молдавських трудящих у боротьбі проти іноземної воєнної інтервенції та внутрішньої контрреволюції (1918—1920 рр.) 1
- Макар Ю. І. (*Чернівці*) — Польська Народна Республіка на міжнародній арені (1944—1974 рр.) 9
- Марков П. Г. — Історія міст і сіл України у висвітленні М. О. Максимовича 3
- Мельник Л. Г. — Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60—90-ті роки XIX ст.) 10
- Мельниченко В. Ю. — До питання про діяльність іноземних комуністів на Україні в 1920 р. 12
- Новицький Є. А., Шумейко І. М. (*Івано-Франківськ*) — Комуністична партія Східної Галичини і створення комуністичної організації молоді (1919—1923 рр.) 1
- Потеряйко Я. Й. (*Одеса*) — Боротьба Компартії України проти правого ухилу, за єдність партійних рядів у 1928—1930 рр. 6
- Привалова Л. В. (*Одеса*) — В. І. Ленін про виховання робітничої молоді на революційних традиціях 4
- Рибалко В. А. (*Донецьк*) — Організаційна робота партійних організацій Донбасу в 1946—1950 рр. 8
- Скржинська М. В. — Перші писемні свідчення про слов'ян 6
- Смолій В. А. — Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави 8
- Спирidonova Д. С. (*Макіївка*) — З історії розвитку середньої спеціальної та вищої освіти в Донбасі (1921—1929 рр.) 8
- Тимчук М. В. (*Чернігів*) — Удосконалення структури сільських парторганізацій (1945—1953 рр.) 11
- Токар Л. К. — Деякі питання внутріпартійної роботи більшовиків в умовах реакції (1907—1910 рр.) 1
- Томов Г. (*НРБ*) — Роль болгаро-радянської дружби і співробітництва для індустріального розвитку Народної Республіки Болгарії (на досвіді Бургаського округу) 12
- Траф'як М. В. (*Тернопіль*) — Підвищення загальноосвітнього та культурно-технічного рівня сільської молоді (1966—1970 рр.) 11
- Хворостяний І. М. — Розвиток національно-визвольного руху в арабських князівствах Персидської затоки 10
- Цимбал Л. М. (*Миколаїв*) — Про підготовку кадрів у вузах України в

завершальний період Великої Вітчизняної війни	11
Щегленко О. Г. (<i>Одеса</i>) — Відродження Чорноморсько-Азовського торго- вого флоту у 1921—1925 рр.	11
Ямкова З. І. (<i>Комунарськ</i>) — Ленінські ідеї економічної пропаганди і сучасність	4
Ямковий А. А. (<i>Комунарськ</i>) — Боротьба партійних організацій проти антиленінських угруповань в Донбасі (1921—1925 рр.)	10

ЗАМІТКИ

З історії союзу робітничого класу і селянства

Бородавченко І. М. — Зміцнення союзу робітничого класу з селянством в роки другої п'ятирічки (На матеріалах Донбасу)	10
Куз'єв В. А. (<i>м. Нова Одеса</i>) — Шефська допомога робітничого класу кол- госпному селянству (1966—1970 рр.)	10

Суспільно-політичне життя трудящих

Аршинова Л. Д. (<i>Чернівці</i>) — З історії інтернаціональних зв'язків кол- госпного селянства Української РСР	11
Мельник Т. М. — Про участь громадських організацій в діяльності Рад депутатів трудящих Української РСР (1917—1936 рр.)	11
Шийчук В. О. — Діяльність трудящих західних областей УРСР у місце- вих Радах (1939—1941 рр.)	11

До днів преси і радіо

Йова П. В. (<i>Ровно</i>) — Заводська газета «За технічний прогрес» — пропагандист радянсько-польської дружби	4
Філь І. П. (<i>Ужгород</i>) — Діяльність Комуністичної партії України у справі розвитку і піднесення ролі радіо в західних областях республіки (1944—1950 рр.)	4
Хелемендик В. С. (<i>Москва</i>) — З історії взаємодії преси, радіо і телеба- чення у справі підвищення трудової і суспільно-політичної активності трудящих (1924—1967 рр.)	4

До 400-річчя книгодрукування на Україні

Пасинецький С. З. — Іван Федоров — друкар календарних творів	6
Сотниченко П. А. — З історії філіалу Центральної наукової бібліотеки АН УРСР	6

Борці за щастя народу

Артемов Є. М. (<i>Рязань</i>) — В. І. Чапаєв на Україні	2
Переверзєв Р. Д. (<i>Кривий Ріг</i>) — Г. К. Орджонікідзе і розвиток важкої промисловості України	6
Черненко А. М. (<i>Запоріжжя</i>), Некоз М. Д. (<i>Запоріжжя</i>) — Діяльність М. О. Семашка в більшовицькій еміграції (1907—1912 рр.)	10

* * *

Бадрак М. П. — Про деякі питання ідейно-політичної роботи парторганізацій України в передвоєнні роки (1938—1941 рр.)	8
Баженов Л. В. (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Лозунг «За нашу і вашу свобо- ду!» у польському повстанні 1830—1831 рр. на Правобережній Україні	8
Барабой А. З. — Вирішальна роль сільської бідноти в антипоміщицькій боротьбі (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)	10
Борисенко Ю. Г. (<i>Харків</i>) — Зв'язок наукової роботи студентів вузів м. Харкова з виробництвом (1946—1958 рр.)	4
Варфоломєєв А. Ф. (<i>Ворошиловград</i>) — Ідейно-політична робота партій- них організацій Донбасу серед робітників вугільної промисловості (1959—1965 рр.)	11
Глогусь Я. С. (<i>Львів</i>) — Підготовка кваліфікованих кадрів робітничого класу в 1951—1955 рр.	8

Денисенко Г. С.—Зміни в кількісному і якісному складі партійних організацій України (1952—1956 рр.)	11
Дідич А. І. (<i>Ровно</i>)—Залучення громадськості до охорони соціалістичного правопорядку (1959—1965 рр.)	8
Дізанова М. І.—Бригадирський рух як форма підвищення трудової активності болгарської молоді	1
Зайцев В. В. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)—Проблема Егейських островів у 1912—1913 рр.	1
Заремба С. З.—Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка	8
Зенченко К. Я. (<i>Сімферополь</i>)—Біля джерел Кримської партійної організації	3
Коваленко О. Б. (<i>Чернівці</i>)—М. І. Подвойський у Чернігівській архівній комісії	1
Комарницький С. І. (<i>Чернівці</i>), Кукурудзяк М. Г. (<i>Чернівці</i>), Ляпунов Ю. П. (<i>Чернівці</i>)—З історії святкування Першого травня на Північній Буковині за часів панування австро-угорських та румунських загарбників	7
Костічкіна З. Ф. (<i>Одеса</i>)—З історії проведення безпартійних конференцій (1918—1924 рр.)	4
Крижанівська В. В.—Про вплив класової боротьби селян Правобережної України на зовнішню політику Речі Посполитої (кінець XVII—60-ті роки XVIII ст.)	11
Кулаєв В. Г. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)—З історії діяльності місцевих Рад України у відбудовний період (1921—1925 рр.)	2
Ларіна О. Г.—СРСР у боротьбі за ліквідацію залишків колоніалізму в галузі освіти	7
Меженін М. М. (<i>Ворошиловград</i>), Тітенко М. П. (<i>Ворошиловград</i>)—Масово-політична діяльність парторганізацій промислових підприємств Донбасу (1951—1958 рр.)	1
Михайлик В. К. (<i>Одеса</i>)—Про деякі питання діяльності Компартії України по трудовому вихованню сільської молоді в роки другої п'ятирічки	3
Михеев С. П. (<i>Миколаїв</i>)—Більшовики України у боротьбі за вчительську інтелігенцію в роки громадянської війни (1918—1920 рр.)	4
Молодчикова І. О.—Географічне розміщення печенігів у IX—XII ст.	8
Морозов О. В. (<i>Одеса</i>)—Класова боротьба моряків Англії на сучасному етапі	3
Мороховський В. П. (<i>Львів</i>)—Підготовка механізаторських кадрів у сільських професійно-технічних училищах Української РСР в роки восьмої п'ятирічки	12
Письменний Г. Г., Томін Ю. М. (<i>Івано-Франківськ</i>)—З досвіду роботи партійних організацій України по трудовому вихованню учнів професійно-технічних училищ (1966—1970 рр.)	9
Плисюк В. П. (<i>Львів</i>)—Діяльність Компартії України по розвитку продуктивних сил сільського господарства	5
Поліщук М. С.—Маловідомі дані про заборону розповсюдження творів Т. Г. Шевченка серед учнівської молоді в дореволюційній Україні	4
Сахарчук І. М.—Боротьба депутатів-комуністів у польському сеймі проти окупаційної політики буржуазно-поміщицького уряду в Західній Україні (1928—1930 рр.)	6
Слободян М. І. (<i>Львів</i>)—З історії пропаганди ленінської національної політики на західноукраїнських землях у 20—30-х роках	4
Смолій В. А.—Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна	2
Терентьева В. С. (<i>Ворошиловград</i>)—Пропаганда економічних знань у системі партосвіти (1966—1970 рр.)	9
Тхоржевський Р. Й. (<i>Чернівці</i>)—До питання про радянську боністику Чорнозуб П. Г. (<i>Одеса</i>)—Про організацію міських комітетів оборони (1941—1942 рр.)	11
Шамко В. І. (<i>Одеса</i>)—З історії партійного керівництва створенням пролетарських спілок молоді на Україні в 1917 р.	4
	12

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

Варгатюк П. Л. (<i>Кривий Ріг</i>), Шморгун П. М.—Ще раз про оцінку програми «Російської соціально-революційної групи робітників» у Харкові	3
---	---

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Вакурко В. Є.—Комплексне використання засобів унаочнення на уроках історії	6
Дем'янчук С. Я. (<i>Ровно</i>) — З досвіду проведення ленінських читань у школі	8
Заслуженюк В. С.—Вивчення Програми миру на уроках історії	5
Кветний Н. С. (<i>Вінниця</i>), Притвар С. Г. (<i>Вінниця</i>), Рабінер Б. Й. (<i>Вінниця</i>) — Про висвітлення на уроках керівної ролі КПРС в умовах розвинутого соціалістичного суспільства	7
Лисенко М. М.—Діяльність кабінетів історії і суспільствознавства в селі в допролетарських етапів визвольного руху	1
Пронь В. М. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Про роль викладача історії КПРС в ідеологічному вихованні майбутніх спеціалістів	11
Самойлова З. М. (<i>Запоріжжя</i>) — Використання творів В. І. Леніна для викриття ревізйонізму на уроках історії	4
Степаненко Г. П. (<i>Немирів</i>) — Пояснення значення слів на уроках історії в IV класі	3
Шиманська І. Ф.—Телебачення — вчителям історії та суспільствознавства	2
Шиманська І. Ф.—Телепередачі з історії та суспільствознавства у вересні — грудні 1974 р.	9
Шморгуни П. М.—Підвищення кваліфікації викладачів історії КПРС	10

ОХОРОНА Й ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Бадяк В. П. (<i>Львів</i>) — Збереження пам'яток архітектури на Львівщині в післявоєнні роки	4
Катренко А. М.—Увічнення в Українській РСР революційних подій та діячів допролетарських етапів визвольного руху	1
Силин О. П.—Андріївська церква в Києві — витвір високого мистецтва	5
Силин О. П.—Перший головний архітектор Києва	8
Силин О. П.—Видатний архітектор В. Г. Заболотний	12
Стрельський В. І.—Про діяльність і завдання Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури	2
Федуняк Г. О. (<i>Тернопіль</i>) — Увічнення на Тернопільщині пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни	10

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Дажина І. М. (<i>Москва</i>) — Про щоденник депутата-більшовика Г. І. Петровського	11
Ідеї Ілліча завжди з нами (<i>Підготували В. П. Булкіна, І. Л. Комарова</i>)	1

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Абрамов В. В. (<i>Таллін</i>) — Евакуація радянських військ з Керчі та героїчна оборона Аджимушкайських катакомб у 1942 р.	4
Гончар Г. М. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Герої Холодного Яру	9
Ключенко А. С. (<i>Запоріжжя</i>) — Тут билися тільки герої	11, 12
Лемещук М. М.—Легендарний екіпаж	10
Минаєв М. Ф. (<i>Севастополь</i>) — Подвиг крейсера «Червона Україна»	2

СПОГАДИ

Костенко В. С.—Люди високого обов'язку	7, 8
Стомахін Й. Б. (<i>Москва</i>), Корченко Ю. Ф. (<i>Москва</i>), Ленський-Герасименко В. А. (<i>Москва</i>), Ніколенко Л. К. (<i>Москва</i>) — Ленінський привоз у РКП(б) на Україні	1

НАШ КАЛЕНДАР

Близнюк О. М. (<i>Севастополь</i>) — Повстання матросів Чорноморського флоту (листопад 1904 р.)	11
Бондаренко І. І. (<i>Ворошиловград</i>) — Алжир на шляху національної незалежності та соціального прогресу (До 20-річчя алжирської революції)	10
Булкіна В. П.—Полум'яний борець за комунізм (До 100-річчя з дня народження В. Р. Менжинського)	8

Венков Б. С. (<i>Івано-Франківськ</i>), Ясінський А. Л. (<i>Івано-Франківськ</i>) — Перемога в передгір'ях Карпат	9
Вольський С. А. (<i>Одеса</i>) — До 30-річчя визволення Одеси від німецько-фашистських загарбників	3
Гажалов М. О. (<i>Москва</i>), Кисельов В. І. — Півсторіччя сільськогосподарської комуні ім. Г. І. Котовського	7
Горелік Я. М. (<i>Москва</i>) — Вірний син ленінської партії (До 80-річчя з дня народження Я. Б. Гамарника)	6
Григорович Д. П. — Від Львова до Сандомира (До 30-річчя Львівсько-Сандомирської операції)	6
Гриценко Т. Т. — До 90-річчя від дня народження О. В. Медведєва	3
Іполитова Н. А. — Видатний флотоводець і вчений (До 125-річчя від дня народження С. Я. Макарова)	1
Колішер Т. М. — 100-річчя з дня народження П. Г. Смідовича	5
Комарова І. Л. — До 90-річчя з дня народження О. В. Пілацької	7
Журас А. К. — 50-річчя XIII конференції РКП(б)	1
Курас А. К. — 50-річчя XIII з'їзду РКП(б)	5
Маленко Є. Ю. (<i>Харків</i>) — Вірний соратник В. І. Леніна (До 100-річчя з дня народження І. І. Радченка)	10
Мельниченко В. Ю. — Легендарна Олена (До 80-річчя з дня народження С. І. Соколовської)	4
Мельник С. К. (<i>Одеса</i>) — 70-річчя з часу створення Південного бюро ЦК РСДРП	2
Михайлина П. В. (<i>Чернівці</i>), Романець О. С. (<i>Чернівці</i>) — До 125-річчя селянського повстання під проводом Лук'яна Кобилиці	5
Мойсєєв О. В. (<i>Москва</i>) — Оточення і ліквідація ворожих військ у районі Корсуня-Шевченківського (До 30-річчя Корсунь-Шевченківської битви)	2
Пастухов В. П. — Відомий радянський діяч (100-річчя з дня народження Д. І. Курського)	11
Санцевич А. В. — До 50-річчя з дня народження історика Д. М. Сташевського	7
Сидоренко В. П. — До 50-річчя 2-го з'їзду профспілок України	10
Случевська С. Я. — Соратниця Ілліча (До 100-річчя з дня народження І. Ф. Арманд)	4
Случевська С. Я. — Молодший брат В. І. Леніна (До 100-річчя з дня народження Д. І. Ульянова)	8
Смішко П. Г. — Героїчні сторінки минулого (До 50-річчя Татарбунарського повстання)	9
Солонинко В. М. — Славна сторінка в історії революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель (До 50-річчя першотравневої демонстрації трудящих у Заболотіві)	4
Степаненко Т. Н. — 70-річчя газети «Вперед»	12
Стоян П. К. — Піввіковий ювілей першої Конституції СРСР	1
Супруненко Л. М. — 80-річчя з дня народження Ф. І. Зайцева	2
Троян М. В. (<i>Мукачеве</i>) — До 30-річчя I з'їзду Народних комітетів Закарпатської України	11
Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>) — Славний син робітничого класу Чехословаччини	12
Шамко В. І. (<i>Одеса</i>) — Більшовик-інтернаціоналіст (До 75-річчя з дня народження О. Х. Алексакіса)	7
Шевчук І. М. — До 100-річчя від дня народження М. Ф. Владимирського	3
Шип Н. А. — Видатний революційний просвітитель (До 225-річчя з дня народження О. М. Радищева)	8
Шостак П. В. — Соратник Ілліча (До 100-річчя від дня народження С. І. Гусєва)	1
Юровський В. М. — Братерська допомога словацькому народові (До 30-річчя Словацького національного повстання)	8
Юровський В. М. — Життя, віддане народові (До 80-річчя з дня народження Д. С. Коротченка)	10

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Данилюк М. З., Дрожжин В. П. — Піднесення трудової активності робітничого класу України в роки Великої Вітчизняної війни (історіографія питання)	5
Єрхов Г. П. — Висвітлення ленінського принципу демократичного централізму в радянській історіографії	12
Калакура Я. С., Хижиляк В. П. — Ідейно-виховна робота парторганізацій України в умовах будівництва комунізму (1959—1974 рр.)	11

Кондратенко Л. В.—Радянська історична література про крах економічних планів фашистських окупантів у Донбасі	9
Михайлюк В. С. (<i>Одеса</i>)—Стан досліджень ленінського призову молоді в комсомол у 1924 р.	7
Романцов В. О.—Про стан досліджень структури робітничого класу Української РСР в 1946—1970 рр.	4
Солдатенко В. Ф.—Друковані органи Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Півдня України в період боротьби за встановлення Радянської влади	1
Тимченко В. В. (<i>Чернівці</i>), Герасименко В. І. (<i>Полтава</i>), Поліщук М. М. (<i>Полтава</i>)—Радянська історична література про створення інженерно-технічної інтелігенції в СРСР	3
Тищенко В. І. (<i>Кам'янець-Подільський</i>)—Устим Кармалюк в історичній літературі	6
Тхор В. І. (<i>с. Затурці Локачинського району Волинської області</i>)—Про стан вивчення історії міст України XVII—XVIII ст.	8
Чухрій П. Г. (<i>Одеса</i>), Мельник С. К. (<i>Одеса</i>)—Історіографія загального політичного страйку на Півдні Росії в липні 1903 р.	10

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Алексієвєць М. М. (<i>Тернопіль</i>)—Ерих Хонеккер. Роль робочого класу і його партії в соціалістическом обществе	9
Бакуменко П. І., Сторожук В. Р.—В. П. Горшков. Здійснення ленінських принципів партійного будівництва на Україні (1921—1925 рр.)	9
Барабасевич Д. П. (<i>Луцьк</i>)—Луцьк—Люблін	4
Безродний Є. Ф.—И. Горохов, Л. Замятин, И. Земков, Г. В. Чичерин—дипломат ленінської школи	1
Беренштейн Л. Ю., Салабай В. Ф.—В. П. Хижняк. Комуністичне виховання трудівників села	6
Білак С. М. (<i>Ужгород</i>), Пальок В. В. (<i>Ужгород</i>)—И. И. Поп. Чехословацко-венгерские отношения (1935—1939)	3
Білоцерківський В. Я. (<i>Харків</i>), Спиридонова Д. С. (<i>Макіївка</i>)—І. І. Паніотов. Комуністична партія України на чолі боротьби за розвиток народної освіти (1931—1941 рр.)	1
Бруз В. С., Сажениук С. Н., Клевцов А. І., Коваль П. Д.—Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. Том перший	2
Буцько М. О., Коваленко А. Ф., Михайловський І. М., Черниш Й. Д.—Боротьба КПРС за втілення в життя ленінських ідей	6
Васюта І. К. (<i>Івано-Франківськ</i>)—В. І. Ілько. Закарпатське село на початку ХХ ст.	4
Гаврюк П. А.—В. Акшинский. Климент Ефремович Ворошилов. Биографический очерк	12
Ганжа І. Х., Коломійчук В. Т.—Ф. Д. Піджарий. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927—1937 рр.)	6
Ганусець О. І.—І. Ф. Черніков. Дружня підтримка і співробітництво. Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922—1939 рр.)	8
Гончаренко М. Г. (<i>Ворошиловград</i>), Кучер О. О. (<i>Харків</i>)—Ю. І. Терещенко. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції	11
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>)—Г. Д. Алексєєнко, М. І. Бабидорич. Вогні у міжгір'ях	11
Гроссман Ю. М. (<i>Львів</i>)—Н. Н. Улащик. Очерки по археографії и источниковедению истории Белоруссии феодального периода	12
Гудзенко П. П.—Н. Г. Гончаренко. В битвах за Октябрь (март 1917—март 1918 гг.)	12
Гуров А. І. (<i>Дніпропетровськ</i>)—А. М. Максимов. На баррикадах. Большевики во главе рабочего движения в Донбассе накануне и в период первой русской революции	3
Джос Ф. Х. (<i>Вінниця</i>). Серіщев Я. М.—І. М. Михайловський. В. І. Ленін про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства	11
Довгопол В. М. (<i>Харків</i>)—Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади	2
Довгопол В. М. (<i>Харків</i>)—С. Д. Сенявский. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970	11
Забарко Б. М.—Солидарность народов с Испанской Республикой. 1936—1939	11

- Іваненко О. Є. (*Дрогоби́ч*) — К. Головка. Работу с кадрами — на уровень требований XXIV съезда КПСС 6
- Іващенко М. К.— М. Голубков. Парти́на інформація — дійовий засіб керівництва і контролю 10
- Калениченко П. М.— П. Н. Ольшанский. Рижский договор и развитие советско-польских отношений. 1921—1924 гг. 7
- Калениченко П. М., Нерод В. О.— Ян Квятковський. Я народився у Плонську... 9
- Кардашов Г. А. (*Дніпропетровськ*), Кипа М. М. (*Дніпропетровськ*) — «Запорожсталь» 3
- Кисілевський О. М.— Дійова сила контролю 7
- Клапчук С. М., Стеля Б. І.— М. Р. Плющ. Технічна творчість робітничого класу Української РСР (1959—1970 рр.) 5
- Клевченя А. С. (*Мінськ*) — И. С. Яжборовская. Идейное развитие польского революционного рабочего движения (конец XIX — первая четверть XX в.) 4
- Клоков В. І., Коваль М. В.— А. Д. Колесник. Народное ополчение городов-героев 9
- Колесник О. Д. (*Москва*) — А. Д. Марченко. Герои-широнинцы. Документальный очерк 12
- Королева М. О., Кулинич І. М., Харченко А. С.— Историчний атлас у двох томах. Том. І. Від початку людського суспільства до передня Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. 11
- Котляр М. Ф.— Ст. Суходольський. Монетна справа у Польщі в XI і XII ст. 5
- Котляр М. Ф.— Грамоти XIV ст. 11
- Коцуй Генрик (*Польща*) — К. Е. Джджула. Россия и Великая Французская буржуазная революция конца XVIII века 2
- Кравченко В. Г. (*Запоріжжя*) — Ю. А. Приходько. Восстановление индустрии. 1942—1950 9
- Кравчук М. І., Погребінський М. Б.— История СССР. С древнейших времен до наших дней, т. 10 8
- Крицак В. І. (*Івано-Франківськ*) — Я. Т. Цьох. Глашатай возз'єднання 10
- Кучер О. О. (*Харків*) — Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918—1920 гг. 9
- Лещенко Л. О.— Друзі в біді. Історія РЗТ. Канадська епічна поема про братерство 6
- Лісевич І. Т., Марінеску І. І. (*Москва*) — В. Я. Гросул. Российские революционеры в Юго-Восточной Европе 6
- Лисенко В. Г.— Факты и домыслы (Против фальсификации национальных отношений в Советском Союзе) 5
- Лихолат А. В., Зеніна А. М.— Ф. Горовський. Розквіт і зближення націй у період комуністичного будівництва в СРСР 10
- Лукач Б. І., Марінеску І. І. (*Москва*), Пашкуй З. А. (*Ужгород*) — М. А. Мунтян. Борьба Советского Союза за прием в ООН Болгарии, Венгрии и Румынии 3
- Любченко В. Г. (*Кам'янець-Подільський*) — В. У. Павелко. Дружба народов — дружба культур 3
- Мельник С. М. (*Донецьк*), Прийменко О. И. (*Донецьк*) — Д. С. Шелест. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.) 1
- Мельниченко В. Ю., Калмакан І. К. (*Одеса*) — Ю. І. Патлажан. Незабутній вивав пролетарської солідарності (Інтернаціоналістський рух в колоніальних військах інтервентів на Півдні України в 1918—1919 рр.) 7
- Микитась В. Л.— В. В. Панашенко. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України) 7
- Михайлина П. В. (*Чернівці*), Кравець М. М. (*Чернівці*) — С. О. Шмидт. Становление российского самодержавия. Исследование социально-политической истории времен Ивана Грозного 2
- Мойсеенко В. Д.— З історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943—1970 рр.) 1
- Нем'ятий В. М.— О. Кривець. Багряними дорогами 2
- Олексик Х. М. (*Ужгород*), Пруниця С. Ю. (*Ужгород*) — КПЧ та наша дружба і союз з СРСР 4
- Олійниченко М. Д.— М. А. Коновалов. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції (Діяльність Компартії України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів. 1928—1937 рр.) 2

Панашенко В. В.—О. Я. Мацюк. Папір та філіграні на українських землях (XVI—початок XX ст.)	8
Панашенко В. В., Макаренко Л. Л.—О. Молодчиков. Книга Радянської України	10
Петренко В. С.—Л. Ю. Беренштейн, Д. Ф. Вірник, В. В. Горах, М. Ф. Сагач, В. І. Юрчук. Аграрна політика КПРС на сучасному етапі	4
Петренко В. С., Столяренко В. П.—В. М. Бачинський. КПРС у боротьбі за підвищення добробуту трудящих. За матеріалами промислових підприємств України. 1959—1966 рр.	7
Петряєв К. Д. (<i>Одеса</i>)—М. А. Парнюк. Принцип детермінізму в системі матеріалістическої діалектики	7
Позняков К. І. (<i>Дніпропетровськ</i>)—Крах першого нашествія імперіалістів на Страну Советов	5
Присяник Ж. П.—Л. Д. Вітрук. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації (На матеріалах Української РСР. 1926—1932 рр.)	8
Рибалка І. К. (<i>Харків</i>)—Є. М. Склярєнко. Нариси історії профспілкового руху на Україні. 1917—1920 рр.	11
Санцевич А. В.—П. Г. Марков. М. О. Максимович—видатний історик XIX ст.	6
Сергієнко Г. Я.—О. В. Орлик. Передовая Россия и революционная Франция (I половина XIX в.)	12
Сидоренко В. П.—В. П. Чумаченко. Общественно-политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма в СССР (1926—1937 гг.)	8
Скаба А. Д.—З. Г. Лихолобова. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928—1937 гг.)	4
Слинько І. І., Яковенко М. М.—У битві за Київ	10
Сохань П. С., Чернявський Г. Й.—Октябрь и болгарские интернационалисты	6
Стеля Б. І., Хижняк В. П.—В. Василенко. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.)	12
Степанова Н. М. (<i>Москва</i>)—В. А. Горбик. Антирабочая политика консерваторов и положение трудящихся в послевоенной Англии	10
Стоян П. К.—Н. В. Комаренко. Установи історичної науки в Українській РСР, 1917—1937 рр.	6
Стрельський В. І.—М. А. Варшавчик. Источниковедение истории КПСС	3
Сухарев В. В.—В. И. Ленин и образование коммунистических партий в странах Центральной и Юго-Восточной Европы	1
Тимошук Б. О. (<i>Чернівці</i>)—І. С. Винокур. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е.	3
Троян М. В. (<i>Мукачеве</i>), Данилюк Д. Д. (<i>Ужгород</i>), Кульчицький В. С. (<i>Львів</i>)—Ю. Ю. Сливка. Боротьба трудящих Східної Галічини проти іноземного поневолення	5
Хланта О. В. (<i>Ужгород</i>)—Документи и материалы по истории советско-чехословацких отношений, т. I	9
Худанич В. І. (<i>Ужгород</i>)—На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.)	10
Чернявський Г. Й. (<i>Харків</i>), Ширяєва В. Ф. (<i>Харків</i>)—М. Д. Дихан. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр.	4
Чугайов В. П. (<i>Львів</i>)—Еузєбіуш Басінський. Польща—СРСР	3
Чуприна В. М. (<i>Львів</i>), Марискевич Г. Ф. (<i>Львів</i>)—А. С. Зашкільняк, Г. С. Давидова, Г. М. Кипаренко. Генієм Леніна народжена (До 70-річчя II з'їзду РСДРП)	2
Чуприна В. В.—Густав Гусак. Избранные статьи и речи	8
Шашло Т. М.—В. С. Петренко. Методика позакласної роботи з історії	9
Щербак П. І. (<i>Одеса</i>)—П. О. Сидоренко. Ленінський план ГОЕЛРО і боротьба Комуністичної партії України за його здійснення	1

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Баран В. Д.—Нові археологічні відкриття на території Української РСР	11
Бевза О. І.—Республіканський семінар завідуючих і методистів кабінетів історії та суспільствознавства	7
Безпалко М. Г., В. С.—Республіканська наукова конференція, присвячена 70-річчю II з'їзду РСДРП	1
Безулик Т. В., Чекаленко Л. Д.—Наукова конференція співробітників Київського обласного державного архіву	7

Ботушанський В. М. (<i>Чернівці</i>) — Наукова конференція в Путилі . . .	10
Будницький А. І.—50 років без Леніна по лєнінському шляху . . .	3
Будницький А. І.—Республіканська нарада з питань підготовки багатотомної «Історії Української РСР»	10
Булкіна В. П.—Республіканська наукова конференція, присвячена 30-річчю визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників . . .	11
Бурка А. М., Кравченко В. В.—Наукова конференція «Лєнінські принципи — основа зовнішньополітичної діяльності соціалістичних країн» . . .	2
Василенко А. С., Карпюк В. І.—Музей історії цивільної авіації	2
В. Ж.—Створення Інституту воєнної історії при Генеральному штабі Болгарської Народної армії	10
Вовкодав В. П. (<i>с. Кармалюкове Вінницької області</i>) — Вшановуємо пам'ять народного героя	2
Гаврюк П. А.—Наукові конференції, присвячені 30-річчю Корсунь-Шевченківської битви	5
Гайдуков Л. Ф., Гусєв В. І.—Захист докторської дисертації О. М. Швидаком	8
Гермаківський С. С.—Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР	5
Головченко В. І.—Нова експозиція в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна	4
Гордєєв Б. В. (<i>Запоріжжя</i>) — Про V Всесоюзний конкурс студентських праць з суспільних наук	11
Євтух В. Б.—Конференція молодих вчених Інституту історії АН УРСР	9
Зінченко Ю. І.—Нарада авторського колективу багатотомної «Історії Української РСР»	12
Івашченко Ю. Г.—Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права Академії наук Української РСР	3
Корнілова В. О. (<i>Харків</i>) — Науково-методична конференція викладачів історії КППС	8
Коров'яковський Д. З.—Про республіканський семінар завідуючих кафедрами вузів України	11
Кравченко В. В.— Зустріч з болгарським ученим — академіком БАН Дмитром Косєвим	1
Кріль О. П. (<i>Львів</i>) — Чергові завдання архівістів	2
Кріль О. П. (<i>Львів</i>) — Республіканський семінар лекторів	3
Кріль О. П. (<i>Львів</i>) — Відзначення 30-річчя визволення Львівщини	9
Кучер В. І.— Зустрічі на чехословацькій землі	8
Лемещук М. М.— Конференція вузівських викладачів суспільних наук Української РСР	2
Луценко М. О.— Про видання історичної літератури «Науковою думкою» в 1975 р.	12
Миронець Н. І., Д. П., Барановська Н. П.— Захист докторських дисертацій	6
Мойсеєнко В. Д., Сергієнко В. І., Жилін Б. Б.— Захист докторських дисертацій	2
Молодчиков О. В., Івашченко Ю. Г., Кріль О. П. (<i>Львів</i>) — Урочисті збори й наукові конференції, присвячені 400-річчю книгодрукування в Україні	5
Мороз В. К. (<i>Львів</i>) — Наукова конференція, присвячена 30-річчю Польської Народної Республіки	9
М. Я. (<i>Полтава</i>) — Народний музей на Полтавщині	7
Навроцький М. О.— Зустріч комуністів різних поколінь	1
Овчаренко П. Д.— Республіканський семінар лекторів і пропагандистського активу	10
Павелко В. У.— Про конференцію радянських і чехословацьких істориків	10
Петухов М. Я.— У Головній редакційній колегії «Історії міст і сіл Української РСР»	9
Петухов М. Я.— Обговорення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» в бюро Відділення історії АН УРСР	5
Про III Всесоюзний конкурс праць із суспільних наук	2
Ратич М. О. (<i>Львів</i>), Зашкільняк Л. П. (<i>Львів</i>) — VI Всесоюзна конференція істориків-славістів	1
Савватєєв Ю. Є.— IV звітно-виборна конференція Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури	6
Сергієнко В. І., Єзікян Г. М.— 60-річчя М. І. Кравчука . . .	3
Сінкевич О. Б. (<i>Львів</i>) — З досвіду роботи народних музеїв Львівщини	10

С. К., П. К.—Наукові симпозиуми та зустрічі радянських і польських істориків у Польщі	6
Степанович Є. П.—Київська міська конференція школярів (секція історії)	8
Стрілко А. А.—Конференція читачів журналу «Латинская Америка»	1
Хміль І. В.—Нове поповнення АН УРСР (І. М. Мельникова і В. І. Юрчук)	3
Чекаленко Л. Д.—Зустріч з видатним радянським істориком Б. О. Рибаківим	2
Черніков І. Ф.—На міжнародній науковій конференції в Стамбулі	2
Чернихівський Г. І. (Кременець) —Музей бойової слави в с. Плоскому на Тернопільщині	9
Ю. М. (Ужгород) —Всесоюзна конференція з історії соціалістичного будівництва в країнах Центральної та Південно-Східної Європи	4

Корчмар Яків Ісакович	3
-----------------------	---

Остапенко Филимон Петрович	9
----------------------------	---

Похилевич Дмитро Леонідович	8
-----------------------------	---

Шевченко Іван Іванович	10
------------------------	----

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Гарчев П. І. (Харків) — Анкетні дані про соціальний і партійний склад делегатів II з'їзду Румчероду	4
---	---

ДОДАТОК

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1974 р.	12
Нові книги	2, 3, 8, 9, 10, 11
Теми кандидатських дисертацій, затверджені Президією Республіканської ради по координації досліджень з історії КПРС і Компартії України	2, 9

РЕЗЮМЕ

К завершению издания 26-томной «Исторії міст і сіл Української РСР».— В редакционной статье речь идет о завершении издания 26-томной «Истории городов и сел Украинской ССР», говорится о значении этого события в научной и культурной жизни республики.

И. П. Кожукало. Развитие национальных отношений на современном этапе коммунистического строительства.— Важное место в деятельности Коммунистической партии занимают вопросы развития наций и национальных отношений как неотъемлемая часть общего процесса строительства коммунизма. Руководствуясь ленинским теоретическим наследием, решениями партии, используя фактический материал, автор статьи рассматривает развитие национальных отношений на современном этапе коммунистического строительства, их влияние на экономическую, социально-политическую и духовную жизнь советского общества.

Н. Н. Варварцев. Украинские буржуазные националисты — орудие гитлеровской «пятой колонны» в США.— В статье освещается вопрос об использовании украинских буржуазно-националистических организаций фашистской Германии в ее агрессивных планах против США, разоблачаются формы и методы националистической подрывной пропаганды. Автор показывает реакционную роль бывших наемников рейха в условиях современной разрядки международной напряженности.

В. В. Косолапов. Социальные функции и методы исторического исследования современности.— История играет все большую роль в обществе в качестве науки, призванной обобщать опыт прошлого для решения актуальных задач современности. В ней выработаны собственные методы ее исследования: историко-ситуационный, пост-исторический, реанимационный, синхронный, анкетно-биографический и статистический. В результате их применения создается историческое описание, которое по своим гносеологическим характеристикам существенно отличается от логического и социологического описания социальной действительности.

SUMMARIES

To the Accomplishment of the 26-th Volumes Edition of the "History of Cities and Villages of the USSR".— The editorial article deals with a completion of publishing 26 volume "History of Towns and Villages of the Ukrainian SSR". The significance of this event in the scientific and cultural life of the republic is emphasized.

I. P. Kozhukalo. Development of National Relations at the Modern Stage of Communism Building.— The problems concerning development of nations and national relations as part and parcel of the general process of Communism building take an important place in the activity of the Communist party. Following Lenin's theoretical legacy, the Party's decisions and using documents, the author considers the development of the national relations at the modern stage of Communism building, their effect on economical, social-political and spiritual life of the Soviet society.

N. N. Varvartsev. Ukrainian Bourgeois Nationalists — an Instrument of the Hitlerite "Fifth Column" in the USA.— The article deals with a problem on using the Ukrainian bourgeois-nationalist organizations of the fascist Germany in its aggressive plans against the USA. The forms and methods of nationalist subversive propaganda are unmasked. The author shows a reactionary role of the former mercenaries of the Reich under conditions of modern relaxation of international tension.

V. V. Kosolapov. Social Functions and Methods of Historical Investigation of the Present.— History plays greater and greater role in the society as a science called to generalize an experience of the past for solution of the urgent problems of the present. This science developed its own investigation methods: historical-and-situation posthistorical, reanimation, synchronous, questionnaire-biographical and statistical. Their application results in creation of historical description which essentially differs from logical and sociological description of social reality in their gnosiological characteristics